

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Іванисько Світлана Іванівна

УДК [94:008](477-25)"1917/1941"

**СОФІЯ КИЇВСЬКА В ДУХОВНОМУ, КУЛЬТУРНОМУ ТА
НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1917-1941 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Пижик Андрій Миколайович
кандидат історичних наук,
доцент

Київ – 2008

ЗМІСТ

<u>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</u>	3
<u>ВСТУП</u>	5
<u>РОЗДІЛ 1. СОФІЙСЬКИЙ СОБОР ЯК ЦЕНТР РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ</u> 37	
<u>РОЗДІЛ 2. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ</u>	70
<u>РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ДЕРЖАВИ З ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ</u>	104
<u>РОЗДІЛ 4. СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ</u>	134
<u>ВИСНОВКИ</u>	169
<u>ДОДАТКИ</u>	179
Додаток А. <u>Ілюстрації</u>	180
Додаток Б. <u>Документи</u>	211
Додаток В. <u>Таблиця</u>	261
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ</u>	267

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Адмінвідділ	–	Адміністративний відділ окружного виконавчого комітету
ВМГ	–	Всеукраїнський музейний городок
ВПЦР	–	Всеукраїнська Православна Церковна Рада
ВУАК	–	Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	–	Всеукраїнська академія наук
ВУКОПМИС	–	Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва
ВУЦВК	–	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Головархів	–	Головне архівне управління
Головмузей	–	Головне управління в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи
Головполітосвіта	–	Головний політично-освітній комітет Народного комісаріату освіти
Головпрофсвіта	–	Головний професійно-освітній комітет Народного комісаріату освіти
Губвиконком	–	Губерніальний виконавчий комітет
Губкопмис	–	Губерніальний комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
Губнаросвіта	–	Губерніальний відділ народної освіти
Губполітосвіта	–	Губерніальний політично-освітній комітет Народного комісаріату освіти
Губпрофосвіта	–	Губерніальний професійно-освітній комітет Народного комісаріату освіти
Губревком	–	Губерніальний революційний комітет
ГубРСІ	–	Губерніальна робітничо-селянська інспекція
Губфінвідділ	–	Губерніальний фінансовий відділ
Губюст	–	Юридичний відділ виконавчого комітету
ДАІМК	–	Державна академія історії матеріальної культури
ДПУ	–	Державне політичне управління
Жилвідділ	–	Житловий відділ виконавчого комітету
ІМК	–	Інститут історії матеріальної культури
Міськрада	–	Міська рада
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО	–	Народний комісаріат освіти
НКЮ	–	Народний комісаріат юстиції
ОВК	–	Окружний виконавчий комітет
ПОЛІР	–	Комісія (підвідділ) з ліквідації майна релігійних установ
РКП(б)	–	Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК	–	Рада народних комісарів
РПЦ	–	Російська Православна Церква
СІМК	–	Секція історії матеріальної культури

УАН	–	Українська академія наук
УАПЦ	–	Українська Автокефальна Православна Церква
Укрнаука	–	Управління науковими установами Народного комісаріату освіти
УПЦ	–	Українська Православна Церква
ЦКОПСІМУ	–	Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні
ЦК КП(б)У	–	Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах нової хвилі духовного відродження особливої уваги вимагають пам'ятки історії та культури, що являють собою справжню енциклопедію пізнання минулого й сучасного, становлять невід'ємну частину загальнолюдського культурного надбання. В науковців з'явилася можливість урізноманітнити підходи до дослідження та збереження пам'яток релігійного культу, доля яких в ХХ ст. неодноразово змінювалася залежно від суспільно-політичної та ідеологічної ситуації в країні.

Формування в сучасній вітчизняній історичній науці нових концепцій історії України, залучення широкого кола раніше недоступних для дослідників документів дало можливість переосмислити результати взаємодії суспільства, держави та церкви в момент становлення радянської системи. В цей час вплив політичних органів й ідеологічних настанов керівної партії був особливо сильним. Втручання більшовицької влади в культурне та духовне життя яскраво прослідковується на прикладі історії Софійського собору в Києві в 1917-1941 рр.

Софія Київська втілила в собі історію української державності, синтезувала релігійні, естетичні, суспільно-політичні уподобання народу, стала архітектурним символом Києва. Це одна з небагатьох раннях мурованих пам'яток Київської Русі, що збереглися до нашого часу.

Упродовж сторіч Софійський собор був головною святинєю Русі-України. В давньоруські часи поруч із собором збиралося київське віче, відбувалися церемонії “посадження” князів на київський престол, прийоми іноземних послів, при храмі велось літописання та була створена перша відома в Київській Русі бібліотека. На Софійській площі приймалися важливі рішення, які визначали долю України у ХХ ст., зачитувались універсали Української Центральної Ради й було проголошено соборність українських земель. Собор св. Софії був і залишається визначним релігійним та культурним центром нашої держави.

Софія Київська є водночас пам'яткою історії, архітектури та монументального мистецтва, археології, не тільки українського народу, але й світового виміру. Дослідники називають його “дорогоцінним історичним документом”¹, “енциклопедією доби середньовіччя”². У 1987 р. “Софійський музей” був нагороджений Гамбурзьким фондом (ФРН) “Європейською золотою медаллю за збереження історичних пам'яток”, а з 1990 р. Софійський собор з комплексом пам'яток XVIII ст. на його території включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року музею надано статус національного та сучасне найменування – Національний заповідник “Софія Київська”. Згідно з наказом № 128 Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 2 червня 1999 р. Софійський ансамбль внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

Шміт Ф.І. Мистецтво Старої Русі-України. – Харків, 1919. – С. 34.

Дорофієнко І. Реставрація стародавніх малювань // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 110.

Доля пам'ятки тісно пов'язана з політичною, ідеологічною, культурною ситуацією в країні. Важливий та неоднозначний період в історії українського народу й Софії Київської – 1917-1941 рр. Це часи Української революції, перемоги більшовиків у громадянській війні, утвердження радянської влади, становлення Української Автокефальної Православної Церкви на тлі атеїстичної спрямованості комуністичної ідеології.

Під час бойових дій у ході революції та громадянської війни Софійський собор зазнав суттєвих пошкоджень. Тільки зусиллями громадськості й науковців було проведено роботи зі збереження та ремонту Софійського собору. В нерозривному зв'язку із процесами охорони пам'ятки перебували її дослідження, реставрація живопису та ремонтні роботи. На початку 1930-х рр. комуністична влада перейшла до знищення пам'яток церковної архітектури, тоді ж нависла нова небезпека над Софією Київською. В такій ситуації перемогою пам'яткоохоронців стало перетворення в 1934 р. Софійського собору з діючого храму на музейний заклад.

На сьогодні історична наука має визначні результати у вивченні архітектури та монументального мистецтва Софійського собору. Багато питань, пов'язаних з етапами будівництва пам'ятки, перебудовами й реставрацією, а також реконструкцією її первісного вигляду, вважається дослідниками вирішеними. Піднімалися також питання іконографії, сюжетної палітри та змісту живопису, технології його виконання, індивідуальних манер майстрів. Актуальність роботи зумовлюється тим, що майже не існує праць з історії пам'ятки між двома світовими війнами. Окремі дослідження висвітлювали переважно музейний чи післявоєнний період існування пам'ятки.

Лише детально вивчивши історію Софії Київської як діючого храму та пам'ятки історії, звернувши увагу на питання охорони, можна вирішити сучасні проблеми забезпечення її збереження. Врахування як позитивного, так і негативного історичного досвіду функціонування собору св. Софії 1917-1941 рр. сприятиме налагодженню стосунків між державою та церквою, допоможе розв'язанню нагальних проблем сьогодення.

Дослідження функціонування Софійського собору в Києві впродовж 1917-1941 рр. дозволяє вивчити ставлення держави і суспільства до культурних цінностей та релігії, втручання влади в культурне, наукове та духовне життя України і важливе для розуміння вказаного періоду в історії України.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в рамках науково-дослідної держбюджетної теми “Історія української державності нової та новітньої доби” (номер державної реєстрації 06БФ046-01), що розробляється науковцями історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є Софійський собор у Києві як діючий храм, музейний заклад і пам'ятка історії та культури. В дисертації вживаються загальноприйняті назви пам'ятки: Києво-Софійський собор (згідно з діловодством релігійних організацій), а також Софія Київська, Софійський собор у Києві, собор св. Софії.

Предметом дослідження є діяльність церковних громад Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та Російської Православної Церкви (РПЦ) Києво-Софійського собору, а також заходи органів влади й державного управління, пам'яткоохоронних організацій, наукових установ, спрямовані на вивчення та збереження Софії Київської.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1917-1941 рр. Зазначені рамки обумовлені такими факторами: нижня – 1917 р. – початок Української революції, яка принесла зміни в духовне, культурне, наукове життя України, що відобразилися на становищі Софійського собору в Києві; верхня - 1941 р. – рік початку німецько-радянської війни, коли призупинилися всі роботи зі збереження, охорони, дослідження та реставрації пам'ятки. Іноді автор свідомо виходить за зазначені хронологічні межі дисертаційного дослідження, оскільки багато процесів, пов'язаних з долею пам'ятки розпочалися раніше або завершилися пізніше.

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати процеси, пов'язані з функціонуванням, охороною та дослідженням Софійського собору у Києві в умовах революції та становлення радянської держави.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **основних дослідницьких завдань**:

- дослідити утворення в Софії Київській осередку УАПЦ;
- з'ясувати особливості функціонування церковних громад при Софійському соборі;
- висвітлити умови організації та діяльності спеціальних установ для вивчення та збереження Софійського собору;
- проаналізувати характер досліджень Софії Київської і науковий доробок вчених;
- прослідкувати заходи пам'яткоохоронних організацій щодо збереження та охорони собору св. Софії;
- вивчити обставини перетворення Софії Київської з діючого храму на музейний заклад;
- розкрити основні напрямки діяльності музейних установ Софійського собору;
- визначити місце собору св. Софії у духовному, науковому та культурному житті України 1917-1941 рр. відповідно до обставин державної політики.

Стан наукової розробки проблеми. Історії Софійського собору в Києві присвячені окремі монографії, збірники, статті. В історичній літературі знайшли відображення теми, які мають важливе значення для розуміння місця Софійського собору в культурному, духовному та науковому житті, дозволяють з'ясувати умови його існування в зазначений період: політика радянської влади в галузі збереження історичної й культурної спадщини, діяльність наукових і громадських пам'яткоохоронних товариств, ставлення більшовиків до діяльності Української Автокефальної Православної Церкви.

Перші дослідження з історії розвитку пам'яткоохоронного руху та науково-пошукової роботи загалом, а також вивчення, збереження й охорони

Софійського собору, його значення як пам'ятки історії та культури вперше з'явилися на сторінках наукових часописів і монографічних видань починаючи з 1918 р. З цього часу і до початку радянсько-німецької війни

Частина праць цього періоду присвячена безпосередньо питанням дослідження, охорони та збереження Софійського собору в Києві.³ Історик архітектури І. Моргилевський описував перебіг і результати проведених обмірів Софійського собору та подавав свою реконструкцію первісного вигляду пам'ятки й основні етапи її будівництва. Здобутками цього вченого

Анисимов А. Проект реставрации св. Софии Киевской // Художественная жизнь. Бюллетень художественной секции Народн. комис-та по Просвещению. – 1920. – № 3. – С. 10-12; Шміт Ф. Про видання св. Софії. // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 103-111; Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському Археологічному Комітеті ВУАН // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 89-92 та ін.

Діяльність Софійського собору як центру Української Автокефальної Православної Церкви через ідеологічні чинники не знайшла свого відображення в тогочасній літературі. Проте, загальну картину радянської політики стосовно церкви подають публікації активістів більшовицької антирелігійної пропаганди, а також установ, що проводили таку роботу⁴. Ці праці були прямим виконанням соціальних і політичних замовлень партійного керівництва.

З кінця 1930-х років до середини 1950-х рр. пам'яткознавча та пам'яткоохоронна проблематика, особливо щодо споруд культової архітектури майже зовсім зникає зі сторінок наукових і популярних видань. Багато вчених та пам'яткоохоронців потрапили під маховик тоталітарної репресивної системи і їхні здобутки надовго були втрачені. До роботи над вивченням Софійського собору в другій половині 1930-х – 1950-ті рр. залучилися російські радянські вчені. Так, М. Каргер⁵ намагався підсумувати всі археологічні дослідження, проведені на території Софійського собору та його подвір'ї. Особливо детально автор вивчав дослідні роботи після перетворення пам'ятки з діючого храму на музей, проте він замовчував або оцінював негативно діяльність своїх українських колег-попередників. Питання охорони пам'ятки та функціонування Софії Київської як діючого храму майже не вивчалися впродовж цього періоду.

Роботи другої половини 1950-1980-х років не містили у собі критичного аналізу проблем наукової сфери, лише констатували успіхи культурної революції та роль радянської влади у творенні нової культури.⁶ Історія церкви й автокефального руху в Україні розглядалися лише в окремих працях.⁷ Діяльність УАПЦ та РПЦ характеризувалася як антинародна та буржуазно-націоналістична. Подібні оцінки зберігалися до кінця 1980-х рр. У роботах

- Амосов Н.К. Борьба за социализм и религия. – М., 1932; Амосов Н.К. Октябрьская революция и церковь. – М., 1939; Антирелігійний збірник. – К., 1941. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938-1947 гг.). – К., 1950; Каргер М.К. Древний Киев. – М., Л., 1958. – Т. 1 Очерки по истории материальной культуры. – М., Л., 1961. – Т. 2: Памятники киевского зодчества X-XIII вв. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.) – К., 1957; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922-1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – № 6. – С. 113-118 та ін. Расторгуєва Н.В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921-1922 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 85-89; Ільницький М. Автокефалізм без мантиї // Жовтень. – 1972. – № 5. – С. 122-125; Забереж'єв М. Політика КПРС і Радянської держави по відношенню до релігії, церкви та віруючих // Людина і світ. – 1983. – № 3. – С. 58-61 та ін.

Починаючи із середини 1950х років, до аналізу історії української церкви, її взаємовідносин із владою тощо по-іншому ніж в радянській історіографії, зверталися українські вчені діаспори.

На основі друкованих джерел, численних матеріалів мемуарного характеру та власних спостережень І. Власовський дослідив секуляризаторську діяльність органів більшовицької влади.⁸ Його робота є одним із найповніших викладів історії церковного руху в Україні, в якій детально висвітлено перебіг подій церковного життя після Лютневої революції. Особливу увагу автор приділяв питанням становлення Української Автокефальної Православної Церкви, діяльності церковних соборів, стосункам УАПЦ та РПЦ. У контексті цих питань дослідник торкався організації перших богослужінь українською мовою в Софії Київській, висвітлив формування й деякі аспекти діяльності української парафії Києво-Софійського собору, ставлення Російської Православної Церкви до нового осередку автокефального руху. В рамках вивчення антирелігійної політики більшовицької влади автор розглядав закриття діючих храмів і, зокрема причини, що спонукали партійних чиновників перетворити Софійський собор на музей.

Конфіскацію церковних цінностей на початку 1920-х рр. у контексті голодомору 1921-1923 рр. розглядає український дослідник із Канади В. Верига . Вчений подає історичний аналіз ситуації того періоду, методи реквізиції цінностей із діючих храмів України, в тому числі собору св. Софії, підраховував збитки, нанесені національній культурі.

Окремо необхідно виділити праці істориків і мистецтвознавців діаспори, які зверталися до питань, пов'язаних зі збереженням культурної спадщини та дослідницькими роботами, долею пам'яткоохоронців і науковців у часи замовчування їх радянською історіографією.¹⁰ В цих публікаціях викладено події, що відбувалися в науковій сфері України в досліджуваний період загалом , та обставини, в яких проходило вивчення та збереження Софійського собору в Києві зокрема. Фактологічні та хронологічні помилки, яких припустилися вчені , зумовлені тим, що вони змушені були наводити дані по пам'яті й не мали можливості звернутися до джерел.

Безпосередньо історії Софії Київської, починаючи з моменту будівництва в XI ст. до кінця 30-х рр. XX ст., присвячена багатоілюстрована монографія О. Повстенка.¹¹ Дослідник розглядав будівельну історію храму, вивчав його руйнування та перебудови, ремонтно-реставраційні роботи, яких зазнала споруда до революції. Незначну увагу автор приділив стану пам'ятки після

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання. – К., 1998 (1-е видання: Н.-Йорк, 1961).

Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994 (1-е видання: Мюнхен, 1970); Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. – К., 1993 (1-е видання: Мюнхен, 1955-1958).

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. – Н.-Й., 1954.

революції та громадянської війни, а також утворенню тут музейного закладу. Вчений взагалі не торкався історії функціонування св. Софії як діючого храму, проблеми збереження й дослідження собору після утвердження більшовицької влади до перетворення його на музей у 1934 р. Натомість, значна увага в праці приділялася ремонтним, реставраційним та дослідним роботам у музейний період, вилученню цінностей із Софійського собору вже після перетворення його на музей.

Доля культових цінностей із Софії Київської була відображена і на виставці, урочисте відкриття якої відбулося в 1982 р. в Українському музеї у Нью-Йорку. Основною метою її організаторів стало ознайомити глядачів із трагічною долею української культури на прикладі знищеної архітектурної та історичної спадщини Києва. Т. Геврик до відкриття виставки видав каталог¹², який мав стати всеохоплюючим реєстром втрачених пам'яток столиці України та, за браком документальних матеріалів у діаспорі, автор не до кінця виконав поставлене завдання. В передмові до каталогу вчений досліджував руйнування культових пам'яток архітектури міста у зв'язку з перенесенням столиці України та будівництвом урядового центру. Т. Геврик піднімає питання про втрачені храми, культурні цінності, вирішення долі комплексу Софійського собору у проектах радянських архітекторів.

Напрямки, які досліджували історики діаспори знайшли свій подальший розвиток у працях сучасних українських істориків. Після відновлення незалежності України вчені детально зацікавилися церковним, культурним і науковим життям у міжвоєнний період. Дослідники отримали можливість, використовуючи нові джерела, вільно висловлювати свою точку зору на актуальні маловивчені теми.

Особливий інтерес у сучасних вітчизняних істориків викликали теми формування тоталітарної системи та масових репресій, жертвами яких стала значна частина вітчизняної інтелігенції. В цих роботах досліджувалися суспільно-політичні умови, що впливали на функціонування церковних установ, і зокрема Софійського собору, охорону, дослідження й реставрацію пам'яток історії та культури.

Праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького¹³ присвячено суспільно-політичним процесам, що супроводжували утвердження радянської влади в Україні, економічному, ідеологічному та соціокультурному змісту сталінізму, наслідкам втручання адміністративно-командної системи в різні сфери життя, результатам розгрому української науки й культури. Автори досліджували діяльність інтелігенції в зазначений період, взаємовідносини інтелігенції та командно-адміністративної системи, створення так званої "нової" радянської інтелігенції. Ці роботи дозволяють відтворити умови, в яких

Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – К., 1991 (1-е видання: Н.-Йорк, 1982).

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996 та ін.

проводилися збереження та дослідження Софійського собору вченими, що постійно зазнавали морального й ідеологічного тиску.

С. Білокінь у низці публікацій та докторській дисертації¹⁴ на основі розсекречених матеріалів колишнього КДБ УРСР та Політбюро ЦК КПУ вперше в українській історіографії ґрунтовно вивчив роль масового терору як елемента державного управління в СРСР, глобальне нищення різних верств суспільства, в тому числі й духовенства, а також вплив терору на генофонд населення. Окремо дослідник аналізував політику радянського уряду по відношенню до культових споруд, серед них Софійського собору, та проблеми їхнього збереження, вивчення та функціонування в контексті загальної культурної та ідеологічної ситуації в країні.

В монографії “Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.)”¹⁵ академік В. Литвин досліджував розвиток тоталітарної системи та державного терору в радянській Україні. Вчений зосереджував свою увагу на регламентації більшовицьким урядом культурного й релігійного життя країни, що безпосередньо впливало на умови існування Софійського собору в досліджуваній період.

Важливою складовою частиною суспільно-політичного життя в УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр. стала політика українізації, яка мала вплив на культурні та духовні процеси в республіці. Висвітленню більшовицької національно-культурної політики в роки здійснення українізації та національним рухам у церкві, в цьому контексті, присвячені праці низки сучасних дослідників.¹⁶ Національно-культурну політику ВКП(б) у радянській Україні в 1930-х рр. досліджує Г. Єфіменко¹⁷. Автор обґрунтував думку, що українізація вийшла за рамки курсу коренізації, проголошеного на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р., розкриває причини зміни політики на початку 1930-х рр. Період 1933-1937 рр. він визначив як час уніфікації та централізації національно-культурного життя. Роботи цих дослідників важливі для з’ясування загальної культурно-ідеологічної ситуації в Україні, обставин в яких проводилися ремонтно-реставраційні, дослідні й охоронні роботи, функціонував Софійський собор як кафедральний храм УАПЦ.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (в 1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000 та ін.

Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). – К., 2003.

Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1993; Нечипоренко З.В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького – Черкаси, 2006 та ін.
Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932- 1938): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2001.

Сучасні вчені вивчають взаємини між органами влади, церковними інституціями й науковими установами, окремо аналізують різні аспекти державно-церковних відносин в УСРР, приділяють увагу особливостям створення УАПЦ, міжконфесійним стосункам. Роботи українських дослідників, присвячені релігійній політиці радянської держави та внутрішньоцерковним зв'язкам, важливі для осмислення умов формування та діяльності автокефальної парафії Києво-Софійського собору.

Церковна політика українських урядів у період революції і громадянської війни аналізувалися у тритомнику В. Ульяновського та Б. Андрусишина. У двох книгах В. Ульяновського¹⁸ розкривалися основні аспекти державно-церковних взаємин в Україні за часів Української Центральної Ради і Гетьманату П.

Скоропадського. Б. Андрусишин¹⁹ розглядає державну політику щодо культів у період Директорії УНР. У публікаціях цих авторів всебічно вивчалися внутрішньо-церковне життя, взаємовідносини церковних і державних інституцій, структура та діяльність світських установ, створених спеціально для врегулювання державно-церковних відносин. Іноді для ілюстрації відношення влади до церкви автори наводили приклади з історії Софійського собору. Побіжно дослідники торкалися проблем створення перших гуртків у Софії Київській, які виступили за українізацію богослужіння, описували діяльність з'їздів та перебіг інших урочистих подій, що проходили у храмі або поруч із ним.

На широкій джерельній базі сферу церковно-державного життя у взаємозв'язку з трансформацією суспільних і національних відносин в імперії та конфліктом між принципово різними типами культур України та Росії в єдиному православному просторі досліджує Т. Євсєєва.²⁰ Автор доводить, що історико-канонічна інтерпретація ролі й місця Київської митрополії в концепціях створення націй сформувала в українському суспільстві дві різні ідентичності: українську та православну, а також російську і православну. Їхні зіткнення у православному просторі імперії постійно провокували перманентний культурний конфлікт, що за складних політичних умов переростав у кризу національної ідентичності, в обставинах якої проходила діяльність парафій УАПЦ та РПЦ у Софії Київській.

Ці ж питання під іншим кутом зору знайшли відображення в роботах В. Силантьєва. В його працях розкривався характер державно-церковних

Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К., 1997; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997.

Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). – К., 1997.

Євсєєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917- 1921рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2002; Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005.

Серед новітніх вітчизняних досліджень виділяються праці В. Пащенка, присвячені стосункам держави та церкви в 1920-1930-ті рр.²¹ Автор здійснив спробу переглянути традиційну точку зору на відносини держави й церкви в перші десятиліття радянської влади, проаналізував методи проведення вилучення церковних цінностей та атеїстичної пропаганди, розглядає політику держави, спрямовану на розкол православної церкви та стосунки влади з окремими конфесіями, репресії проти духовенства. Значну увагу автор приділив фактам руйнації храмів, придушенню діяльності православних конфесій та Старокиївської парафії, фізичному винищенню священників, що працювали в Софійському соборі.

В наукових працях А. Киридон²² розглядалися державно-церковні відносини в радянській Україні в 1917-1930-ті рр. Автор подає власне бачення проблеми з урахуванням триєдиної складової “державо-церква-суспільство”. Роботи А. Киридон спрямовані на переосмислення усталеної в сучасній українській історіографії схеми державно-церковних відносин, спростування поширеної думки про активний наступ радянського режиму на релігію з перших днів існування. Автор детально проаналізувала формування більшовицької моделі державно-церковних стосунків, механізм її впровадження, форми, методи та основні напрямки антирелігійної пропаганди. Дослідниця запропонувала власну періодизацію ставлення влади до православної церкви загалом та УАПЦ зокрема, структурну характеристику релігійно-конфесійної мережі в 1917-1930-их рр., обґрунтувала думку, що не лише антирелігійна пропаганда й антицерковна політика партійно-державного керівництва, але й загальний стан суспільства впливали на зміну ціннісних орієнтацій. У роботі здійснювався аналіз загальних умов, в яких проводилося становлення Софійського собору як центру релігійного життя.

Цікавим спільним історико-релігієзнавчим дослідженням стала праця В. Пащенка та А. Киридон “Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки”.²³ На основі широкого кола джерел автори аналізували стратегію й тактику більшовицької політики щодо релігії, досліджували еволюцію

Пащенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-ті роки ХХ століття. Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993 – 80 с.;
 Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993;
 Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. – К., 1994 та ін.
 Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільства в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль, 2005; Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2006 та ін.
 Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки. – Полтава, 2004.

ставлення партійних органів до різних сторін церковного життя та формування політико-правової бази релігійної політики, визначали основні тенденції розвитку українського національного церковного руху. Науковці з'ясовували причини, суть і наслідки кампанії з вилучення церковних цінностей, наголошували, що вона зумовлювалася насамперед політичними потребами, розглядали процес становлення антирелігійної агітаційно-пропагандистської машини в комуністичній державі. Дослідники детально простежували процес знищення різних православних конфесій радянською владою, репресивну діяльність органів влади по відношенню до православних священників, серед них і духовенства, що працювало в Софії Київській.

Історія УАПЦ детально досліджувалася у працях О. Ігнатуши. Автор зосередив увагу на розколі православної церкви в Україні, міжконфесійних та державно-церковних стосунках. У своїй докторській дисертації²⁴ на підставі структурного аналізу суспільних явищ і церковно-ієрархічних сил дослідник комплексно вивчає генезу та характер, залежність динаміки церковного розколу від політики держави й ідеології сил, задіяних у конфлікті. Автор поглиблено проаналізував конфесії, що виникли внаслідок розколу, їхній організаційний устрій та історичну долю.

Роботи, в яких досліджувалися міжконфесійні та державно-церковні відносини, особливості релігійної політики українських урядів і більшовицької влади, важливі для з'ясування обставин, в яких відбувалося зародження автокефальної парафії при Києво-Софійському соборі, її діяльність та закриття. УАПЦ та РПЦ

І. Преловська²⁵ досліджує питання виникнення осередків Української Автокефальної Православної Церкви, діяльність її керівних органів та провідних діячів, основні етапи історії УАПЦ. Особливістю її праць є скрупульозний аналіз і впровадження до наукового обігу нових джерел. Вона висвітлила питання створення парафії УАПЦ при Софійському соборі. Водночас автор майже не торкалася питань взаємин між прихильниками УАПЦ та РПЦ, опису й вилучення радянською владою цінностей із храму. Закриття діючого храму при Софійському соборі розглядалося дослідницею з точки зору припинення діяльності релігійної громади, без залучення аспекту перетворення собору на музейний заклад.

Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. - 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т – Дніпропетровськ, 2006 та ін.
Преловська І.М. Деякі обставини утворення державного заповідника “Софія Київська” у 1930-х рр. // Український музей. – К., 2003. – С. 20-27; Преловська І.М. Організація першої парафії УАПЦ у соборі святої Софії Київської в 1919 р. // Нові дослідження давніх пам’яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”. – К., 2003. – С. 174-182 та ін.

У працях А. Зінченка²⁶ на широкому джерельному матеріалі простежувалися життєвий шлях і діяльність митрополита Української Автокефальної Православної Церкви В. Липківського, аналізувався його духовна спадщина. Основна священницька діяльність митрополита проходила на теренах Софійського собору як кафедрального храму. Дослідник також звертався до аналізу антицерковної політики 1920-х років на рівні республіканської й місцевої влади, порушивши питання “Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки?”. Автор підкреслював, що більшовицька влада всупереч задекларованим принципам проводила церковну політику через численні таємні директиви й розпорядження.

Рух за незалежність церкви на українських землях у системі загальних процесів, що проходили в Російській Православній Церкві в 1917-1941 рр., досліджують і російські вчені. В. Алексеев²⁷ проаналізував причини масового закриття храмів у 1918 р., політику більшовицького уряду щодо церкви, репресії проти духовенства та вірян у 1920-30-ті рр. Монографія Н. Кривової²⁸ присвячена проблемі взаємин більшовицької влади і церкви в першій половині 1920-х рр., фактичному витісненню церкви з суспільно-політичного життя країни. На основі нових, в тому числі і вперше введених в науковий обіг історичних джерел, автор проаналізував діяльність радянської влади, спрямовану на підрив економічної бази церкви, перебіг вилучення цінностей із православних храмів, дослідив репресії православного духовенства та долі ієрархів РПЦ.

Підсумком багаторічних досліджень стала публікація в Росії роботи канадського вченого російського походження Д. Поспеловського.²⁹ В ній міститься велика кількість невідомого чи маловідомого фактологічного матеріалу з російських і зарубіжних архівів, що висвітлює події історії РПЦ після 1917 р. Автор дослідив політику більшовицької влади щодо релігії в міжвоєнний період, проаналізував юридичний статус РПЦ. Як прихильник збереження єдиного православного простору, він засудив будь-які спроби надання автокефалії українській церкві, відносив УАПЦ до переліку факторів, що негативно вплинули на релігійне життя.

Необхідно зазначити, що для праць істориків незалежної України чи української діаспори характерне загальне позитивне ставлення до процесів українізації православної церкви, російські ж учені засуджували це явище. Загалом, праці, присвячені дослідженню політики більшовицької влади щодо церкви, всебічно висвітлювали релігійне життя у країні та побіжно торкалися

Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 року в духовному розвитку українського народу // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997. – С. 11-22; Зінченко А.

Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997; Зінченко А.Л. Життя і діяння митрополита Василя Липківського: Автореф. дис... д - ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 1998 та ін.

Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М., 1991.

Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922-1925 гг. – М., 1997.

Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995.

окремих аспектів діяльності Софійського собору.

Антирелігійна політика керівництва радянської України впливала і на ставлення більшовицьких лідерів до культових споруд. Вилучення церковних цінностей, закриття, а згодом і руйнування храмів загрожувало самому існуванню видатних пам'яток історії та культури. Лише зусиллями громадськості, наукових установ і товариств вдалося врятувати окремі культові споруди, серед них і Софію Київську. Діяльність науковців та пам'яткоохоронців у 1920-1930-х рр. знайшла відображення в сучасних історичних дослідженнях.

Становлення та основні етапи розвитку українського пам'яткознавства розглядалися у працях С. Заремби³⁰. Значна увага дослідником приділялася науково-пошуковій діяльності окремих осіб, внеску в українську пам'яткоохоронну роботу різних наукових і громадських товариств, діяльності Українського товариства охорони пам'яток культури.

Трагічна доля національної культурної спадщини України, нищення її пам'яток, зусилля громадськості щодо їхнього збереження досліджувалися у працях В. Акуленка³¹. Для його робіт характерний історико-правовий підхід до проблем охорони пам'яток, учений докладно висвітлив процес становлення і розвитку законодавства стосовно охорони і використання пам'яток культури, а також дотримання задекларованих норм державними та громадськими установами. Окреме місце в його дослідженнях займають наукове вивчення, збереження та реставрація пам'яток культури, в тому числі і Софійського собору в Києві.

Безперечна заслуга у вивченні питань охорони та збереження культурних надбань в Україні періоду 1917-1941 рр. належить О. Нестулі³². Роботи цього вченого відрізняються залученням значного масиву документальних матеріалів із центральних і місцевих архівів. В його працях аналізувалися питання розвитку пам'яткоохоронної діяльності після революції та громадянської війни, зусилля українських національних урядів, спрямовані на збереження пам'яток культури, а також широкий спектр проблем релігійної та культурної політики радянської влади в УСРР. О. Нестуля висвітлив роль державних пам'яткоохоронних органів, музеїв, установ Всеукраїнської Академії Наук та громадськості у вирішенні проблем збереження та вивчення історико-культурної спадщини, і зокрема Софійського собору. Проведені дослідження дали можливість ученому відтворити хроніку пам'яткоохоронного руху, опублікувати маловідомі документи, уточнити окремі важливі факти. О. Нестуля дослідив вплив державно-церковних відносин на функціонування механізму охорони пам'яток історії та

Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. – К., 1995; Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002.

Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті: Про нищення культурних цінностей на Україні (1927-1941 рр.) – К., 1991; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917-1990. – К., 1991.

Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.). – Полтава, 1993.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр.: у 2-х т. – К., 1995 та ін.

культури. Для висвітлення політики уряду щодо культових споруд дослідник неодноразово звертався до історії св. Софії.

Проблему охорони і збереження пам'яток історії та культури в Українській Державі Гетьмана П. Скоропадського, різні аспекти пам'яткоохоронної діяльності державних органів і громадськості розкриває в кандидатській дисертації О. Денисенко.³³ У своїх дослідженнях вона приділяє увагу створенню спеціального органу для реставрації та дослідження Софійського собору – Софійського комітету.

Питання національно-культурного будівництва у визвольній боротьбі українського народу 1917-1920 рр. досліджує Д. Розовик. Автор висвітлив

Наукові праці К. Третяка³⁴ присвячені київським пам'яткам архітектури, які не збереглися до нашого часу. На основі архівних джерел та публікацій автор розповідає про історію створення найбільш цінних культових і цивільних споруд міста в різні періоди та їхнє знищення (в тому числі в 20-30-ті рр. ХХ ст.), розглядає обставини, в яких проходило функціонування Софійського собору в досліджуваний період.

В історичній літературі знайшли відображення окремі аспекти роботи наукових установ у 1917-1941 рр. та проведені ними дослідження. І. Дорофієнко³⁵, Т. Тимченко³⁶ та інші вчені³⁷ безпосередньо описували діяльність пам'яткоохоронних і дослідних організацій у Софійському соборі в зазначений період. С. Нестуля досліджує історію становлення науково-дослідної та

Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту. – К., 2001; Третяк К.

Втрачені споруди та пам'ятники Києва: Довідник. – К., 2004.

Дорофієнко І. Реставрація стародавніх малювань // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 107-111 та ін.

Тимченко Т.Р. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. 1920-1940 рр.: Автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.08 / Академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 1998.

Герій О.О. Орнамент Софії Київської (генеза, типологія, художньо-функціональні особливості): Автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.06 / Львівська академія мистецтв. – Львів, 2003; Воронцова О., Бобровський Т. Середньовічні підземні споруди у садибі Софії Київської // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. – К., 2003 – С. 62-65 та ін.

Біографічні дослідження щодо істориків, мистецтвознавців, художників, археологів, архітекторів, які відіграли значну роль у вивченні Софійського собору становлять окремих напрямків в історіографії проблеми. В цих роботах через призму особистості відображалися особливості охорони, дослідження, збереження пам'ятки в 1917-1941 рр.³⁸ На сторінках збірок “Репресоване краєзнавство” та “Репресоване відродження”³⁹ представлено нариси про долі діячів науки та культури, діяльність яких пов'язана з Софією Київською.

Історії Софії Київської з найдавніших часів до наших днів присвячено дослідження доктора історичних наук, професора Н. Нікітенко⁴⁰. В її працях розглядалися проблеми іконографії та реконструкції сюжетів монументального живопису пам'ятки, їхньому смислому тлумаченню і, у зв'язку з цим, історії будівництва собору. Дослідниця детально вивчає історію собору, починаючи із заснування й до кінця ХХ ст., проте міжвоєнному періоду в її роботах присвячено лише кілька сторінок, на яких тогочасні події розглядалися описово. Окремо Н. Нікітенко висвітлювала роботи з реставрації мозаїчного та фрескового розпису пам'ятки середини – кінця ХІХ ст. і ті, що розпочалися після завершення німецько-радянської війни. Авторка звертає увагу на роботи своїх попередників, але вона користувалася працями дослідників, що проводили свої наукові пошуки переважно в дореволюційні або післявоєнні часи. Дослідницькі роботи на терені собору св. Софії в 1917-1941 рр. науковець майже не згадувала.

Отже, аналіз історіографічної бази показав, що зазначені роботи не ставили за мету комплексно дослідити функціонування, охорону та дослідження Софійського собору в Києві в 1917-1941 рр. Окремі аспекти зазначеної теми знайшли фрагментарне висвітлення. Цілісного дослідження з

Афанасьев В.А. Федор Иванович Шмит. – К., 1992; Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький як історик культури, організатор пам'яткоохоронного та музейного руху: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна – Харків, 2000; Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001; Соколюк Л.Д. Михайло Бойчук та його концепція розвитку українського мистецтва (перша третина ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра мистецтвознавства: 17.00.05 / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. – К., 2004 та ін.

Репресоване краєзнавство. – К., 1991; Репресоване відродження. – К., 1993.

Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К., 1999; Нікітенко Н.М. Собор святої Софії в Києві. – К., 2000 та ін.

історії та місця Софії Київської в духовному, культурному та науковому житті радянської України впродовж 1917-1941 рр. не існує.

Джерельну базу дослідження складає комплекс різноманітних джерел, основну групу яких становлять неопубліковані документи й матеріали центральних, місцевих, спеціалізованих архівів, що висвітлюють різні аспекти поставленої проблеми: функціонування Софійського собору як діючого храму; створення та діяльність пам'яткоохоронних організацій, їхні зусилля з охорони, збереження, дослідження й реставрації пам'ятки; діяльність і долі окремих науковців; становлення спеціальних органів для збереження та охорони Софії Київської, перетворення собору на музейний заклад.

Матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) у фонді “Українська Автокефальна Православна Церква” (ф. 3984) є важливим джерелом для вивчення історії Української Автокефальної Православної Церкви загалом та функціонування св. Софії як діючого храму зокрема. Документи з цього фонду відображають створення української парафії при Києво-Софійському соборі, її стосунки з представниками РПЦ та міською владою, дають можливість прослідувати процес вилучення культового майна із Софії Київської. Окремі матеріали, що висвітлюють питання функціонування храму та історії пам'ятки в досліджуваній період містяться у фонді “Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет” (ф. 1). З'ясуванню умов, в яких працювали науково-дослідні установи й пам'яткоохоронні органи сприяло вивчення документів і матеріалів фонду 166 “Народного комісаріату освіти УСРР”.

Значний історичний матеріал з теми дослідження зосереджений у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО). Фонд “Центральний Комітет Комуністичної партії України” (ф. 1) містить циркулярні й директивні листи ЦК КП(б)У щодо релігійної політики в державі. В цьому фонді зберігаються документи про планування будівництва урядового центру в Києві та, у зв'язку з цим, долю Софійського собору, в ньому знаходяться додаткові матеріали про архітектурний стан пам'ятки на початку 1930-х рр. і завдання музейного будівництва в Києві у зв'язку з перенесенням сюди столиці радянської України.

Фонди Державного архіву Київської області (ДАКО) містять значний фактологічний матеріал. Зокрема, у фонді “Київський губерніяльний відділ Народної освіти” (ф. р-142) знаходимо інформацію про ставлення влади до релігійної общини св. Софії. Матеріали фонду “Київська Єпархіальна Рада” (ф. р-4752) відображають різні аспекти діяльності цієї установи та її ставлення до утворення парафії Української Автокефальної Православної Церкви при Софійському соборі.

Дослідити стосунки між державними органами влади і представниками УАПЦ та Російської Православної Церкви, проаналізувати спроби місцевою владою регламентувати господарську й фінансову діяльність релігійної громади Києво-Софійського собору, прослідкувати націоналізацію церковного майна та вилучення культових цінностей дозволяють фонди ДАКО “Київський окружний виконком ради робітничих, селянських та червоноармійських

депутатів” (ф. р-112), “Підвідділ з ліквідації майна релігійних установ при Київському губерніальному відділі соціального забезпечення” (ф. р-862), “Музей-архів переходової доби” (ф. р-2412) та “Київський губерніальний комітет охорони пам’яток мистецтва та старовини губерніального відділу народної освіти” (ф. р-4156). У цих фондах також знаходяться документи, що розкривають умови діяльності пам’яткоохоронних організацій, проведення реставраційних та дослідницьких робіт у Софійському соборі.

Матеріали про створення різних наукових та пам’яткоохоронних установ, їхню діяльність для забезпечення збереження пам’яток Київщини, і зокрема Софійського собору, зберігаються у фонді “Київська краєва інспектура охорони пам’яток культури” (ф. р-212). Стан споруд комплексу описано в документах фонду “Київський окружний відділ комунального господарства” (ф. р-433).

Документи й матеріали, що висвітлюють діяльність парафії Софійського собору, умови закриття діючого храму в Софії Київській зберігаються в Державному архіві м. Києва (ДАК). Це документи фонду “Києво-Софійський собор” (ф. 3), в якому містяться джерела, що відображають історію храму, починаючи з ХІХ ст. до середини 20-х рр. ХХ ст., та фонду “Київська міська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” (ф. р-1), що містить листування з пам’яткоохоронними й науковими установами з питань забезпечення охорони Софійського собору та рішення міської ради щодо пам’ятки.

Вивчення фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ) дало відомості з історії діяльності пам’яткоохоронних організацій на теренах Софії Київської. Так, у фонді “Архів Всеукраїнської Академії Наук” (ф. 10) містяться документи, присвячені Всеукраїнській Академії Наук і створеній при ній Софійській Комісії. Додаткові матеріали, що відображають діяльність органів ВУАН та Софійської комісії зберігаються у фонді історичної літератури (ф. І) . Багаті фактологічним матеріалом з історії наукових та пам’яткоохоронних установ особисті фонди “М.Ф. Біляшівський” (ф. 31), “А.Ф. Середа” (ф. 70), “С.А. Таранушенко” (ф. 278). Фонд “О.П. Новицький” (ф. 279) містить джерела щодо створення і становлення Софійської комісії й наукової діяльності одного з її активних членів – академіка О. Новицького.

Матеріали з фондів Наукового архіву Інституту археології Національної Академії Наук України (НА ІА НАНУ), зокрема Всеукраїнського археологічного комітету (ф. ВУАК), Інституту історії матеріальної культури (ІМК/К), Інституту археології (ф. ІА/К) містять різноманітну інформацію про вилучення художніх цінностей із культових установ, створення та діяльність Всеукраїнського археологічного комітету як органу, що керував та координував археологічні й мистецтвознавчі дослідження, пам’яткоохоронну роботу в Україні. Там же знаходимо матеріали про утворення спеціальних установ для охорони, дослідження та реставрації Софійського собору, діяльність відомих українських вчених. Фонди “Д.М. Щербаківський” (ф. 9) та “П. Курінний” (ф. 10К) зберігають цінні документи про наукову діяльність цих вчених у Всеукраїнській Академії Наук та інших установах, а також їхню роботу з дослідження Софійського собору. Фонд “П. Курінний”, з огляду на долю цього

вченого, в радянські часи був закритий і лише нещодавно у науковців з'явилася можливість користуватися його документами, які дозволяють проаналізувати складні умови функціонування пам'яткоохоронних і наукових установ в умовах більшовицької політики.

Проблеми розвитку мистецтвознавства в роки утвердження більшовицької влади в Україні, політика уряду щодо пам'яток історії та культури знайшли відображення в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського Національної Академії Наук України (РФ ІМФЕР). У документах “Ф.Л. Ернст” (ф. 13) містяться справи про вилучення цінностей з церков, діяльність різних пам'яткоохоронних установ, організацію музейної справи, діяльність Ф.Л. Ернста. Фонд “Є. Мамолат” (ф. 50) дозволяє проаналізувати роботи з реставрації мозаїчного живопису Софії Київської в зазначений період.

Для досягнення мети дослідження важливе значення мають матеріали музейних закладів, що раніше майже не вивчалися: групи зберігання НАДР Наукового архіву Національного заповідника “Софія Київська” (НА НЗ“СК”) та фонд “В.Г. Ляскоронський” (ф. 5) Наукового архіву Національного музею історії України (НА НМІУ). Так, у групі зберігання НАДР НА НЗ“СК” містяться джерела, що висвітлюють музейний період існування пам'ятки, дослідницькі та реставраційні роботи в музеї. У фонді “В.Г. Ляскоронський” НА НМІУ знаходяться унікальні автентичні матеріали, які висвітлюють наукові пошуки вченого загалом, і зокрема його археологічні дослідження в Софійському соборі.

Великий масив джерел являє собою майже не опублікований раніше ілюстративний матеріал з фондів негативів НА ІА НАНУ та НА НЗ“СК”. У цих фондах знаходимо негативи та фотографії, на яких зображено стан споруди Софійського собору в досліджуваний період, перебіг археологічних досліджень і реставраційних робіт.

Окрему групу джерел, що дозволяє відтворити особливості суспільно-політичної, культурної та духовної ситуації у країні, складають опубліковані документи. Так, в довоєнних офіційних часописах органів влади “Бюлетень Народного Комісаріату освіти”, “Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України”⁴¹ та ін. містяться законодавчі та нормативні акти, що регламентували релігійне життя у країні, визначали основні напрямки державної політики в галузі охорони та дослідження пам'яток.

Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти – 1920-1921, Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Нарком освіти – 1921-1922, Бюлетень Народного Комісаріату освіти – 1923-1934, Збірник наказів Народного комісаріату освіти – 1934-1936, Збірник наказів та розпоряджень Народного Комісаріату освіти УРСР – 1936-1941; Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства Украины.. – 1919–1922; Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922–1937; Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1939.

Публікації досліджень собору в зазначений період науковцями, сучасниками подій на сторінках наукових, офіційних і громадських журналів та газет, таких як “Соціалістичний Київ”, “Більшовик”, “Пролетарська Правда,” “Слово” та ін. містять цінну інформацію різного характеру. Так, на сторінках газет учені інформували про результати своїх наукових пошуків на терені Софії Київської, піднімали питання забезпечення охорони пам’ятки, також тут знаходимо статті, що відображають державну культурну та ідеологічну політику, ставлення органів влади до релігійних установ. Питання проектування й будівництва урядового центру в Києві та долі Софійського собору в цих проектах знаходять висвітлення в тогочасних часописах.

Проблеми охорони та вивчення св. Софії описані в роботах науковців, сучасників досліджуваних подій – В. Ляскоронського, І. Моргилевського, О. Новицького, Ф. Шміта та ін. Окремо слід виділити роботи Ф. Ернста, в яких

Окрему групу джерел становлять спогади сучасників подій.⁴² Вони містять інформацію, що додатково висвітлює умови функціонування Софії Київської в обраний для дослідження період. Проте, ці відомості носять суб'єктивний характер. Специфіка різних груп джерел потребує зіставлення та уточнення даних.

Доповнюють цю групу джерел збірники документів і матеріалів, видані в радянські часи та період незалежності України. Так, необхідно виділити збірники документів і матеріалів, які в офіційному дусі комуністичної ідеології висвітлюють основні аспекти більшовицької релігійної та культурної політики.

У збірках, опублікованих у роки незалежності України та в сучасних російських виданнях, наводиться велика кількість документів, що дозволяють розглянути політику більшовиків у сфері релігії й національної культури, репресії проти діячів церкви, науки, культури.

Гончар І. Спогади // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 56-59; Ернст Т. Із спогадів // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 60-61; Скуленко М.І. Штрихи до портрета батька // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”. (Київ, 22-23 листопада 2001 р.). – К., 2003 – С. 9-12 та ін.

У збірниках документів з історії Національної Академії Наук України⁴⁴, зібрані джерела, що висвітлюють основні етапи становлення Академії та різних установ, які здійснювали пам'яткоохоронну й дослідницьку роботу, в тому числі і на теренах Софійського собору.

Важливу інформацію містить листування пам'яткоохоронців, державних органів влади й наукових установ, окремі документи та повідомлення, статті і виступи в періодичній пресі, які мали інформативний характер і висвітлюють різні етапи діяльності науковців у галузі охорони, дослідження та збереження пам'ятки. Частина з них опублікована як додатки до наукових статей⁴⁵, у збірнику "Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)"⁴⁶, в тогочасних і сучасних журналах⁴⁷.

Політику держави стосовно різних релігійних організацій, міжконфесійні стосунки дозволяють висвітлити опубліковані документи спеціальних радянських органів⁴⁸ та виступів діячів церкви⁴⁹.

Таким чином, джерельна база дисертації, що являє собою значну кількість архівних документів та опублікованих матеріалів різного характеру, є достатньою для розкриття обраної теми дисертаційного дослідження.

Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, системності, наукової об'єктивності. Автором використано різні пізнавальні засоби, об'єкт досліджено в конкретному історичному середовищі, в розвитку і широкому спектрі взаємозв'язків. В основу дослідницької роботи покладено проблемно-тематичний та аксіологічний методи, що поєднуються з загальнонауковими і спеціально-історичними.

Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. – 1925 . – Кн. VI; Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. – 1927. – Кн. XV; Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Ч. 1, 2; Історія Академії Наук України 1918-1923 рр.: Документи і матеріали. – К., 1993 ; Історія Національної Академії Наук України 1924-1928 рр. Документи та матеріали. – К., 1998; Історія Національної Академії Наук України. 1929-1933. Документи і матеріали. – К., 1998 та ін.

Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2001. – № 4. – С. 48-71.

Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991.

Організація архітектурного музею в Софіївському заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 6. – С. 38; В Софійському заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1941. – № 4. – С. 44-45; Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1; Праці центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2 та ін.

Государственное политическое управление. Отчет о полугодичной деятельности (январь – июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4-5). – С. 317-383.

Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії. – К., 1993; Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 120-123.

Загальнонауковий конкретно-історичний метод сприяв вивченню динаміки розвитку різних процесів. Із застосуванням порівняльно-історичного підходу ці процеси зіставлялися, виявлялися подібності та відмінності, з'ясовувалася історична послідовність. Загально-філософський діалектичний метод пізнання, згідно з яким всі явища вивчаються в єдності та суперечності їхніх протилежностей, застосовувався при дослідженні позицій вищих органів держави, які приймали щодо пам'ятки суперечливі, часто протилежні рішення.

Серед спеціальних історичних методів передусім слід назвати: конкретно-пошуковий (пошук і систематизація джерел з проблеми та їхній критичний аналіз), комплексний, синтетичний аналіз писемних пам'яток. Наукова література теми охарактеризована за хронологічним та структурно-тематичними принципами історіографії. Із застосуванням проблемно-хронологічного методу широка тема дослідження розділена на відносно вузькі проблеми. Використовувалися методи аналізу та синтезу, порівняльний, ретроспективний, системно-функціональний, статистичний та описовий.

Наукова новизна дисертації полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці. На основі введення в науковий обіг нових джерел, насамперед, архівних документів, вперше комплексно досліджено історію Софійського собору як діючого храму та пам'ятки історії у взаємозв'язку з основними напрямками державної політики, виокремлено чинники, які визначали ставлення більшовицької влади, пам'яткоохоронних і наукових установ до собору св. Софії. В дисертації детальніше проаналізовано етапи утворення та становлення парафії УАПЦ в соборі, докладно вивчено її стосунки з представниками колишнього причту храму, що залишилися вірними канонам РПЦ, долю споруд комплексу та церковного майна у світлі більшовицької релігійної політики, а також виділені суперечності в політиці радянської влади щодо храму.

Використовуючи архівні джерела, переглянуто історію створення спеціальної наукової установи для збереження та вивчення пам'ятки, виділено окремі етапи її діяльності та місце серед інших пам'яткоохоронних і наукових установ. Вперше в дисертації проаналізовано події, що супроводжували вивчення пам'ятки (археологічні розкопки й вивчення архітектури пам'ятки, а також реставрацію монументального живопису собору) та введено в науковий обіг результати тогочасних наукових досліджень.

Автор докладніше вивчила стосунки між представниками релігійної громади Софійського собору й науковцями, що досліджували та забезпечували охорону пам'ятки. Також досліджено стан собору і його монументального живопису після революції та громадянської війни, проаналізовано заходи, спрямовані на підтримку споруди, її збереження й ремонт.

Вперше детально викладена історія перетворення Софійського собору з діючого храму на музейний заклад, вивчаються в сукупності заходи радянської влади та пам'яткоохоронних наукових організацій, проаналізовано їхню основну мету й завдання. Досліджуються основні напрямки діяльності музейних установ, створених на базі Софійського собору, суперечності між функціями закладу з охорони і збереження пам'ятки та політичною й

ідеологічною ситуацією у країні.

Одержані результати суттєво розширюють наші знання про історію Софії Київської і політику радянської влади щодо церкви та охорони пам'яток.

Практичне значення дисертації полягає в заповненні існуючих прогалин в історії Софійського собору в Києві. Матеріали роботи, її основні положення, факти й висновки можуть бути використані в підготовці узагальнюючих праць, присвячених Софії Київській та пам'яткоохоронній галузі, історії міста Києва, підручників і посібників з історії України. Основні положення дисертації можуть стати основою під час підготовки наукових праць з історії церкви, культури і мистецтва, при розробці відповідних спецкурсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи доповідалися на перших науково-практичних Софійських читаннях “Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини” (м. Київ, 27-28 листопада 2002 р.), других науково-практичних Софійських читаннях “Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення” (м. Київ, 27-28 листопада 2003 р.), третіх науково-практичних Софійських читаннях (м. Київ, 24-25 листопада 2005 р.), наукових конференціях “Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів” (м. Київ, 27 квітня 2004 р.), “Україна у Другій світовій війні (до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною)” (м. Київ, 26-27 квітня 2005 р.), п'ятій міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток” (м. Київ, 23-27 травня 2005 р.). Результати наукових пошуків висвітлені в 10 авторських публікаціях та тезах конференції загальним обсягом 6,2 др.арк.

Структура роботи підпорядкована меті й завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 326 сторінок, з них основний текст – 178 сторінок, список використаних джерел та літератури – 60 сторінок (628 найменувань), додатки – 88 с.

Розділ 1

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР ЯК ЦЕНТР РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

Лютнева революція стала поворотним моментом для Російської імперії в цілому, й України зокрема. Значного піднесення набрав національний рух за відродження духовності та відновлення української державності. В православній церкві на території України поширилися тенденції за введення української мови в богослужіння. У зв'язку зі змінами в політичній та ідеологічній ситуації, нова сторінка історії розпочалась і для культових споруд, серед них – і Софії Київської.

Впродовж майже всього періоду свого існування Києво-Софійський собор був діючим храмом православної церкви. Лише, певний проміжок часу – від Берестейської унії до утвердження Петра Могили на київському митрополичому престолі – він належав греко-католицькій церкві.

У дореволюційній Росії православна церква мала статус “первенствующей” конфесії. Проте, вже на початку ХХ ст. почалися процеси з врегулювання церковно-державних стосунків. Так, релігійне питання розглядалося на сесіях усіх чотирьох Державних Дум. Тенденції, що почалися після Лютневої революції, на думку дослідників, зачепили і православну церкву, сприяли її оновленню і демократизації, впорядкуванню стосунків із державними органами влади.⁵⁰ 14 липня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову “Про свободу совісті”. За нею передбачалося скасування обмежень у правах та переслідувань за віру, а також офіційно вводилося поняття позавіресповідного стану.

Після, приходу до влади більшовиків, основними постулатами нового уряду стало принципове засудження релігії та викриття “контрреволюційності” священнослужителів. Вже на початковому етапі становлення свого ладу комуністична партія проводила роботу з витіснення релігії та запровадження догматичного атеїзму.

2 листопада 1917 р. радянський уряд оприлюднив “Декларацію прав народів Росії”, за якою церква витіснялася з громадського та державного життя, а також скасовувались усі релігійні привілеї та обмеження.⁵¹ Таким чином, більшовики продовжили заходи, розпочаті ще в царській Росії.

Зі свого боку Російська Православна Церква (РПЦ) негативно поставилася до більшовицького перевороту. В листопаді 1917 р. Всеросійський Собор РПЦ ухвалив послання “До всіх чад православної російської церкви”, в якому

Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М., 1991. – С. 12-18; Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – С. 107-121, 141; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К., 1997. – С. 31-34. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 р. Зб. документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 21-22.

Наступним кроком більшовиків став декрет “Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства”, прийнятий 20 січня 1918 р.⁵² Ним декларувалася свобода совісті і віросповідання кожного громадянина, відокремлення держави та школи від релігії. Також всі релігійні та церковні товариства позбавлялися права на приватну власність та втрачали статус юридичної особи. Все майно церковних та релігійних товариств оголошувалося народним. Споруди і предмети, необхідні для богослужіння, передавались у безкоштовне користування релігійним общинам відповідно до постанов місцевої чи центральної влади.

Цей документ викликав шквал негативних емоцій учасників Всеросійського собору Російської Православної Церкви. Згодом церква намагалася визначити своє місце при новій владі і встановити з нею контакт. Проте, ці спроби закінчилися провалом. Почалася відкрита конфронтація між новою більшовицькою владою і РПЦ.

В умовах формування радянської тоталітарної держави, влада використовувала різні методи боротьби з церквою. Прямий тиск, законодавче обмеження поєднувалося зі спробою підірвати єдність церкви з середини. Надії покладалися на нижче духовенство, яке складало ядро незадоволених в церкві. Священики, бажаючи отримати нові посади, підтримали спрямовані на підрив РПЦ урядові кампанії. Заручившись підтримкою нової влади, вони створили обновленську церкву.

На території України, на думку дослідників, першою “обновленською” церковно-релігійною течією, з характерною національною спрямованістю, став рух за автокефалію української православної церкви.⁵⁴ Він виник із протесту проти синодальної структури Російської Православної Церкви та руху за введення української мови в богослужіння.

У листопаді 1917 р. у Києві утворилася Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР), що взяла курс на автономію православної церкви в Україні. В період гетьманату П. Скоропадського Українська Православна Церква (УПЦ) набула статусу державної. Міністерство віросповідань Української Держави намагалася залучити церковні структури до вирішення світських проблем і досягти автокефалії УПЦ. Духovenство прихильно поставилося до нового українського уряду, але виступало проти його втручання у церковні справи.

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Зб. документів. – Т. 1 1917 – червень 1941 р. – К., 1960. – С. 10-11.

Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998. – С. 77-83; Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наукової конференції, (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К., 1997. – С. 21-25.

Одним із центрів руху Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) став Софійський собор у Києві. Ще 28 квітня 1918 р. в Митрополичому домі св. Софії утворилась ініціативна група, що боролася за українізацію церкви.⁵⁵ Проте, створюючи гуртки, що відстоювали автономію церкви, українські священники діяли досить обережно і не робили рішучих кроків. За рішенням Всеукраїнського Церковного Собору в липні 1918 р. УПЦ залишалась автономною складовою Російської Православної Церкви, перебуваючи в канонічному зв'язку з Московським патріархатом. Це рішення підтвердили у вересні 1918 р. під час роботи Всеросійського собору, на якому було затверджено “Положення про управління православною церквою на Україні”.⁵⁶ Формально цей документ діяв до 1921 р. включно. У грудні 1918 р. це рішення знову підтримала Рада Міністрів Української Держави. Однак, незважаючи на наявність канонічних та політичних передумов, на практиці автономію епархій РПЦ в Україні з осені 1918 року й до завершення визвольної боротьби не реалізували.

Стосунки між церковною та світською владою ускладнювались. Уряд Директорії рішуче втілював в життя курс на українізацію церкви, не завжди враховуючи точку зору духовенства. На початку січня 1919 р. було опубліковано закон “Про Вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви”. Прийнятий в односторонньому порядку, він остаточно

Преловська І. Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // Пам'ятки України: Історія та Культура. – 2003. – № 1-2. – С. 147-148; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – С. 125.

Євсєєва Т.М. Російська православна церква... – С. 214-218, 222-223, 225-228; Пащенко В. Свобода совісті... – С. 25-26.

Керівникам церкви в Україні доводилося рахуватися з законодавчими ініціативами всіх форм урядів, що перебували в той чи інший проміжок часу при владі на українських землях. Так, 19 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України прийняв декрет “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”⁵⁷, що повторював аналогічний документ радянської Росії.

У травні 1919 р. РНК УСРР приймає декрет “Про передачу майна монастирських церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення”.⁵⁸

Незадовго до того, у квітні 1919 р. утворився новий керівний орган автокефального руху, під назвою Церковна рада всеукраїнської спілки православних парафій. Рада відразу направила до голови Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР Х. Раковського “Меморандум уповноважених парафій УАПЦ у м. Києві” з привітанням із нагоди відокремлення церкви від держави. ВПЦР заявила про готовність взяти керівництво в свої руки і спробувала організувати українські парафії, що не будуть підпорядковуватися РПЦ. В

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959... – Т. 1. – С. 28-30.

О передаче имущества монастырских, церковных и других религиозных учреждений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Ч. 2. – С. 654-655.

Діяльність Всеукраїнської Православної Церковної Ради була тісно пов'язана з комплексом Софійського собору, що став своєрідним центром українізації православної церкви. Після відновлення ВПЦР прохала дозволу влади розміститися в будинку Колишньої Духовної Консисторії на території комплексу св. Софії.⁵⁹

Навесні 1919 р. гурток для заснування української общини звернувся з проханням до керуючого єпархією єпископа Назарія дозволити проводити на великі свята служби українською мовою у Трапезній церкві Софійського собору. Проте, той категорично відмовив.⁶⁰ У відповідь гурток склав свій статут і звернувся вже до влади з проханням про реєстрацію української парафії й надання їй в користування одного з храмів Києва.

В червні 1919 р. відбулися збори парафіян Києво-Софійського собору, на яких ухвалили утворити українську парафію при храмі під назвою Старокиївська. Першим до неї записалися непересічні та знакові для України особи, такі, як Г. Нарбут та А. Кримський. На зборах намітився конфлікт між прихильниками українізації церкви та представниками колишнього причту собору, що залишилися вірними РПЦ.⁶¹ 14 червня того ж року на розгляд місцевої влади було подано статут цієї парафії, який затвердив Київський губерніяльний виконавчий комітет (губвиконком) наступного місяця. Відповідно до постанови губвиконкому Старокиївській парафії передали Софійський собор та Трапезну церкву.

Громада св. Софії стала однією з перших серед інших українських гуртків, узаконених радянською владою. Представниками парафії у ВПЦР стали такі провідні діячі автокефального українського руху, як В. Липківський, М. Мороз, Н. Шараївський, М. Пивоварів та ін. Головою Парафіяльної Ради Старокиївської Українською Парафії обрали М. Мороза.⁶² Рада Старокиївської парафії прохала керівника Київською єпархією від РПЦ єпископа Назарія благословення проводити богослужіння в Києво-Софійському соборі, і вже в день святих Петра і Павла 12 липня (н.ст.) відбулась українська служба в соборі св. Софії.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 20.

Зінченко А. Визволитися вірою... – С. 172-173; Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917-1921) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997. – С. 32.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2; Спр. 12. – Арк. 18; Оп. 3 – Спр. 29. – Арк. 23-24; Спр. 30. – Арк. 1, 3; Спр. 34. – Арк. 86.

Преловська І. ВПЦР... – С. 32.

Причет Старокиївської парафії обрали на загальних зборах парафіян. Єпископ Назарій запропонував залишити тих самих священників, що відправляли служби раніше. Проте, Рада Парафії вирішила відмовитися від послуг частини духовенства, що залишилося вірними канонам РПЦ.⁶³ Пізніше до штату Києво-Софійського собору остаточно обрали В. Липківського (він із невеликими перервами був настоятелем храму), священниками – П.

Тарнавського, М. Грушевського, М. Ольшевського.

Парафіяни вирішили прикрасити Софійський собор рушниками, квітками.⁶⁴ Видатному українському графіку Г. Нарбуту доручили потурбуватися про те, щоб собор мав український вигляд із художньої точки зору.

Служба відбувалася не тільки в головному вівтарі. У понеділок, вівторок, п'ятницю обідні служби проходили в приділі Трьох святителів. Там само відбувалися буденні вечірні та ранішні, ранні літургії в неділю та свята. В головному престолі служили в середу, суботу, неділю, на свята, а також всеношні напередодні свят. На хорах служба проходила в четвер.⁶⁵ На великі свята провести богослужіння запрошували вищих церковнослужителів та священників із інших київських парафій. Храмовим святом Софійського собору вважалось день Різдва Пресвятої Богородиці (друга Пречиста) 21 вересня. Право входу до вівтаря під час літургії мали члени ВПЦР, Старокиївської Парафіяльної Ради і окремі особи за постановою Ради. Доступ до вівтаря поза службою також був можливий тільки за дозволу Ради та настоятеля собору.

Пізніше, рішенням митрополита Назарія в користування української громади було передано також Малу Софію та церкву св. Макарія при Митрополичому будинку, за тих умов, що богослужіння буде проходити не українською мовою, а старослов'янською з українською вимовою.⁶⁶

Прихожани та причт, що залишилися вірними канонам РПЦ, не змирилися з передачею кафедрального Києво-Софійського собору УАПЦ. У вересні 1919 р. вони звернулися до митрополита Київського та Галицького з вимогою звільнити священників св. Софії, що перейшли до Української Автокефальної Православної Церкви та призначити їм нових.⁶⁷ Між представниками РПЦ та УАПЦ постійно точилися суперечки за право користування кафедрою Софії Київської.

Єпископ Назарій спробував оскаржити перед Радою Народних Комісарів передачу кафедрального собору св. Софії Українській Автокефальній Православній Церкві. Проте, втілюючи основний курс більшовицької влади на розкол православної церкви та посилюючи конфлікт між прихильниками Російської Православної Церкви та УАПЦ, народний комісар юстиції М. Лебединець вирішив залишити Києво-Софійський собор із усім майном у користуванні останньої.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 24, 30-34.

Там само. – Арк. 9.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 32; Спр. 108. – Арк. 2; Спр. 399. – Арк. 4; Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 24.

Там само. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 25а-26.

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 4. – Спр. 376. – Арк. 1.

Після того, як Київ зайняли денікінські війська, Софійський собор, поміж інших церков, віддали РПЦ. Прихильники ж українізації православної церкви заснували при церкві св. Макарія в Митрополичому будинку нову українську громаду за “Приходським статутом” під назвою Українська Православна Парафія м. Києва. Церковна політика адміністрації збройних сил півдня Росії та Вищого Церковного Управління, ґрунтувалася на уявленні про неминуче відновлення єдиної Росії і повернення до її складу України, а УПЦ – до складу Російської Православної Церкви.⁶⁸ Прихильники УАПЦ розцінювалися як розкольники, порушники церковних канонів.

Рада Української Православної Парафії турбувалася про поновлення в священнослужінні духовенства, відстороненого від богослужінь. Перед різдвяними святами в 1920 р. українське православне громадянство звернулося до управляючого Київською єпархією з проханням зняти заборону проведення служб. Єпископ Назарій зняв заборону лише на період свят.⁶⁹ У подальшому планувалося скликати засідання Київської Єпархіальної Ради для розгляду питання по суті.

Проте, під кінець 1919 р. більшість архієреїв від’їхало разом із відступаючими денікінцями, і до початку 1920 р. єпархіальне управління повністю зосередилося в руках вікаріїв. На початок 1921 р. українські єпархії опинились у стані загальної дезорганізації управління, ті ж єпископи, що залишилися, діяли на власний розсуд. На думку дослідників, на початку 1920-х рр. виникли найсприятливіші умови для діяльності прихильників автокефальної православної церкви.⁷⁰

Після повернення радянських військ, у січні 1920 р. Спілка Українських Православних Парафій просила відновити попередній стан і передати св. Софію українській Парафії. Коли св. Софію знову отримала УАПЦ, відновилася Старокиївська парафія при храмі, управляючий Київською Єпархією РПЦ єпископ Назарій переїхав до Трапезної церкви на території комплексу собору. Тоді ж Старокиївська Парафія піднімає питання про перереєстрацію її статуту губернiальним революційним комітетом (губревкомом).⁷¹ На службу в Софійський собор секцією церковно-професійної освіти ВПЦР призначено отців В. Липківського, Н. Шараївського, П. Тарнавського та диякона О. Дурдуківського. При Парафіяльній Раді храму було утворено окремі комісії з чітко визначеними завданнями: організаційну, фінансову, господарчу та церковного співу.

Духовенство, що залишалося вірним канонам РПЦ, чинило всілякі перешкоди проведенню богослужінь українською мовою. 30 квітня 1920 р.

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 4. – Спр. 446. – Арк. 1-4; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2; Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 36.

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 4. – Спр. 450. – Арк. 1-3; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 50.

Пашенко В., Киридон А. Вказана праця. – С. 60-61.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 38-39; Спр. 56. – Арк. 8.

ВПЦР опинилась у непевному становищі, і 5 травня 1920 р. її пленум прийняв рішення вважати Українську православну церкву автокефальною, незалежною та соборною.⁷² В червні 1920 р. ВПЦР звернулася до Київського губревкому з вираженням лояльності, а також сподіваннями на підтримку місцевою владою українських парафій "...в справі знищення старорежимних церковних установ..."⁷³

Прихильники РПЦ в Україні звернулися до патріарха Тихона з проханням призначити до Києва сильного митрополита, що зміг би згуртувати навколо себе сили для протидії українізації церкви.⁷⁴ До Києва з повноваженнями керівника російських парафій всієї України призначили архієпископа Михаїла (Єрмакова).

Представники причту Софійського собору, які залишилися вірними Російській Православній Церкві, у квітні 1920 р. скаржилися, що в результаті передачі храму громаді Української Автокефальної Православної Церкви, вони опинилися в скрутній матеріальній ситуації.⁷⁵ Слід відмітити, що зубожіння було явищем поширеним серед священників. Зокрема, М. Мороз пояснював це незначними прибутками парафій. Тому представники різних громадських організацій вирішили надати допомогу духовенству, зокрема – причту Софійського собору.⁷⁶ Таким чином, можна констатувати підірване фінансове становище парафій, і вони змушені були звертатися за допомогою до різних установ.

В антирелігійній роботі більшовиків окрема увага приділялася монастирському та церковному майну. Як і самі храми, все майно, що знаходилося в культових спорудах націоналізувалося та передавалося в користування релігійним громадам.

В квітні 1920 р. РНК УСРР приймає декрет "Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, міських і поміщицьких земель"⁷⁷. Храми та церковне начиння переходили у відання до місцевих рад та могли передаватися релігійним товариствам у користування. Була створена Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ (ПОЛП), що впроваджувала у життя декрет про передачу церковного майна у відання Народного комісаріату соціального забезпечення. До складу цієї комісії увійшли представники від комісаріатів соціального забезпечення, землеробства, внутрішніх справ, охорони здоров'я, юстиції, фінансів та освіти.

Пашенко В., Киридон А. Вказана праця. – С. 62.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 32.

Пашенко В., Киридон А. Вказана праця. – С. 63.

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 6. – Спр. 307. – Арк. 108зв.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 37. – Арк. 1зв.

Про націоналізацію всіх бувших скарбових, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноваженого РСФРР. – 1920. – № 6. – С. 135-141.

У зв'язку з релігійною політикою уряду та націоналізацією культових споруд виникло питання про долю будівель комплексу Софійського собору. Так, у квітні 1920 р. св. Софію остаточно передали Українській Автокефальній Православній Церкві, а Російській Православній Церкві – Трапезну Церкву.⁷⁸ Після припинення за вимогою військової влади у жовтні 1920 р. діяльності церкви в Софійському Духовному Училищі, її також перевели до Трапезної церкви – Малої Софії. Представники як УАПЦ, так і Російської Православної Церкви мали претензії щодо користування церквою священно-мученика Макарія в Митрополичому будинку.

Отже, храми Софійського комплексу передали віруючим та знаходилися на обліку Народного комісаріату освіти (НКО). Споруди на його території зайняли різні організації. Частина Митрополичого дому, в якому проживали служителі храму, зайняли солдати Першого Радянського Українського Гаубично-Артилерійського дивізіону.⁷⁹ Священики скаржилися, що солдати самовільно вивезли дрова, які знаходилися на території садиби Митрополичого будинку, а також регулярно викрадали та псували майно. В питаннях користування будинком місцева влада не дотримувалася послідовної політики. Так, ПОЛІР одночасно надала право на користування Митрополичим будинком Археологічному інституту та Старокиївській парафії.

До кінця 1920 р. припинила свою діяльність церква священномученика Макарія в Митрополичому будинку. Ще протягом двох років релігійна громада намагалася відновити служби в цьому храмі. Коли ж її представники остаточно втратили надію повернути собі цей храм, вони звернулися до митрополита Михайла з проханням виділити в будь-якому однопрестольному храмі вівтарний приділ для перевезення туди майна з церкви св. Макарія та проведення там відправ. Рішенням митрополита такий вівтар виділили в Малій Софії (Трапезній церкві). Таким чином, в Малу Софію перевели громади з усіх храмів Російської Православної Церкви, що функціонували у будинках комплексу Софійського собору.⁸⁰

Будівлі на території Софійського собору використовувалися не тільки релігійними чи церковними установами, але й різноманітними світськими військовими, науковими та громадськими організаціями. В різні роки в Митрополичому будинку розміщувались Архітектурний Інститут та Академія мистецтв, архівні установи.

В будинку Софійського Духовного Училища ще починаючи з 1915 р. розквартирувалися різноманітні військові частини. В 1918 р. там розміщувалися солдати полку ім. Сагайдачного. Декілька разів доводилося

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 149. – арк. 72-74; Ф. р-4752. – Оп. 1. – Спр. 1278. – арк. 1; Оп. 6. – Спр. 209. – Арк. 23; Спр. 266. – арк. 44-45; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 28. – Арк. 3-9.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 4-5; Ф. р-4752. – Оп. 6. – Спр. 52. – Арк. 1-2; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 46, 49.

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 6. – Спр. 209. – Арк. 18; Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського Національної Академії Наук України (далі РФ ІМФЕР) . – Ф. 13. – Оп. 5. – Спр. 434. – Арк. 1, 3зв.

Після закріплення радянської влади в Києві цей будинок передали у користування Житлового відділу виконавчого комітету (Жилвідділу). На основі ордеру цього органу будівлю зайняло Головне архівне управління (головархів). Свої претензії на користування спорудою висловили Військово-спортивні курси, які запломбували двері своїми печатками та виставили караул. Архівне управління зверталось до губерніяльного комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису) з проханням розібратися в ситуації і звільнити будинок від тих військових установ, що в ньому розмістилися, не зважаючи на рішення цивільної та військової влади. Також вказувалося, що військово-історична бібліотека, яка на той момент знаходилася в будівлі Софійського Духовного Училища розкрадається червоноармійцями.⁸¹ У результаті, наказом губкопмису та місцевої київської влади цей будинок передали Головному архівному управлінню.

Братський корпус на території Софійського собору використовувався як житловий. Примітно, що в одній із квартир його до 1926 р. мешкав видатний архітектор, дослідник історії архітектури Київської Русі загалом, та Київської Софії зокрема, І. Моргилевський.⁸² Також в цій будівлі розквартирували військовою частину.

В будинку, що до революції належав Київській духовній консисторії в різні роки розміщувалися Київська Єпархіальна Рада, Всеукраїнська Спілка Православних Парафій та архів Духовної консисторії, а також світська установа – Вчений сільськогосподарський комітет. Там мешкали і працівники цих установ. Одночасно ці приміщення рішенням місцевої влади передали у користування НКО і за першого бажання останнього всі установи мали їх звільнити.⁸³ Інші будинки комплексу (пристінні келії, корпус № 3) використовувались як житлові. В одному з них жив і митрополит В.

Липківський. Старокиївська парафія зверталася до районних органів влади з проханням виділити в прилеглих до Софійського собору будинках помешкання для проживання й інших священників храму.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2; Спр. 14. – Арк. 168, 176, 252; Спр. 15. – Арк. 78; Спр. 16. – Арк. 14-15, 80.

Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України (далі НА ІА НАНУ). – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 43.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 19, 43; Московченко Н. Архівні джерела про використання націоналізованих церковних приміщень Софійського собору в 20-40-х роках ХХ ст. // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання” (м. Київ, 27-28 листопада 2003 р.). – К., 2004. – С. 195; Труш І.В. До історії... – С. 210.

Спорути, що належали Софії Київській, але не знаходилися на території садиби, передали в якості житлових у відання відділу соціального забезпечення. Кошти, що перебували в банках на балансі Софійського храму, Митрополичого будинку, Києво-Софійського Духовного Училища більшовицька влада передала Наркомату соціального забезпечення.⁸⁴ Співробітники обліково-господарчого відділу регулярно перевіряли склад мешканців та продовольчі записи житлових будинків, в яких проживало духовенство, інспектували прибутки та видатки собору і Митрополичого будинку тощо.

Доля релігійних центрів, храмів-пам'яток, культового майна та приходських прибутків залишалася не визначеною через постійні реорганізації установ, що займалися врегулюванням стосунків між церквою та державою. Так, відповідно до постанови РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. “Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР у питанні про відокремлення церкви від держави”, функції відокремлення поклалися на Народний комісаріат юстиції (НКЮ) УСРР.⁸⁵ Відповідну секцію з ліквідації майна релігійних установ (ліквідкоми) організували в структурі відділу з кодифікації законів та при місцевих юридичних відділах виконавчих комітетів (губюстах).

Крім проблеми встановлення демократичних відносин із державними органами влади, перед українськими парафіяльними громадами стояла задача врівноважити свої стосунки з РПЦ і добивалися права проводити богослужіння українською мовою.⁸⁶ Проте, у лютому 1921 р. поновив свою діяльність Синод єпископів України і знову позбавив сану та відлучив від церкви священників-прихильників ВПЦР. За цим же наказом скасовувалися ВПЦР та Спілка українських парафій. Тим, хто не виконуватиме цього наказу, погрозували анафемою.

Одночасно українські парафії почали підготовку до свого церковного собору. Так, у травні 1921 р. у храмі св. Софії відбувся собор Київщини, в якому взяли участь більше 400 осіб.⁸⁷ Церковний собор Київщини висловив своє вітання радянській владі “...за видання закону про відокремлення церкви від держави, котрий забезпечує дійсну волю віри в Українській радянській соціалістичній республіці і надає людині можливість порядкувати своїми церковно-релігійними справами так, як вона сама бажає...”⁸⁸ Собор визнав

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 2; Спр. 130. – Арк. 23; Ф. р-4752. – Оп. 1. – Спр. 1224. – Арк. 24-25.

Там само. – Ф. р-1. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк.. 44, 82, 84; Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959. – Т. 1. – С. 67-68.

Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997. – С. 122-123; Пащенко В., Киридон А. Вказана праця. – С. 51-52, 64-65.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 21; Спр. 55. – Арк. 22; Спр. 65. – Арк. 47; Оп. 3. – Спр. 103. – Арк. 1-8.

Там само. – Оп. 3. – Спр. 103. – Арк. 1.

недійсними старі церковні канони, рішення Всеукраїнського Церковного Собору 1918 року та повноваження Священного Собору єпископів. Тоді ж єдиним можливим шляхом заповнення керівних посад УАПЦ названо обрання, а не призначення. На ознаку пошани до піонерів церковно-визвольного руху Собор надав право користуватися митрою при богослужінні настоятелю Києво-Софійського собору В. Липківському та його заступнику Н. Шараївському. Священників храму М. Грушевського та Ф. Веселовського підвищено до сану протоієреїв, диякона О. Дурдуківського – протодиякона.

Собор також висловив подяку Київському губревкому за передачу київських храмів (у тому числі св. Софії) автокефальній церкві і прохання надати право користуватися архиєрейською ризницею. Представники УАПЦ сподівалися, що міська влада не піде на постуки прихильникам РПЦ, які хотіли повернути собі цей храм. Народний хор Софії Київської під час зібрання влаштував концерт церковного співу українською мовою. Рішення Церковного собору Київщини обговорювалися на загальних зборах парафіян Софійського собору.

Проте, не зважаючи на прихильність ВПЦР до Парафіяльної Ради Софійського собору в її діяльності були певні вади. Так, Г. Вовкушевський вказував на необхідність оновити Раду новими людьми, які б дійсно працювали, а не рахувалися в її складі.⁸⁹ Він наголошував, що постійні суперечки між членами Ради заважали її роботі. Парафіяни ж собору виражали своє незадоволення тим, що служби іноді пропускалися, відправу на українську мову перекладено не повністю. Ускладнювалася ситуація постійними проханнями РПЦ повернути їй кафедральний храм.

Між представниками Української Автокефальної та Російської православних церков постійно велися суперечки щодо права користування майном ризниці Софійського собору, яке до того ж було внесено до категорії предметів, що мають історичне та мистецьке значення. Так, правління Київського союзу православних приходських общин у червні 1921 року зверталось до міських губревкому та губюсту. Зокрема, вказувалося, що сприяючи українізації православ'я та пригнічуючи діяльність РПЦ, місцеві органи влади віддали УАПЦ кафедральний храм – св. Софію, не зважаючи на те, що, на їхню думку, парафій, які прийняли богослужіння українською мовою в Києві значно менше, ніж тих, що залишилися вірними канонам Російської Православної Церкви.⁹⁰ Крім того, з моменту передання Софійського собору українській парафії в ньому не відбулося жодного архиєрейського богослужіння. Проте, там все ще залишалася архиєрейська ризниця, до якої не мали доступу священники РПЦ.

В умовах загострення протистояння з РПЦ Софія Київська залишалася центром руху за автокефалію української церкви. У вересні того ж року в Софії Київській пройшло повітове зібрання представників парафій для обрання делегатів Всеукраїнського Церковного Собору. В жовтні у св. Софії проходив I Всеукраїнський Православний Церковний Собор. На ньому було проголошено

Там само. – Спр. 43. – Арк. 14.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 1-2, 7а-8.

Розуміючи незворотність процесу українізації православної церкви, патріарх Тихон звернувся до всіх вірних православ'ю в Україні. В своєму посланні патріарх Російської Православної Церкви, звичайно, не визнає Всеукраїнського Православного Церковного Собору і його рішень.⁹¹ Проте, щоб не втрачати контроль над ситуацією, він дозволив як тимчасовий захід проводити богослужіння українською мовою в тому випадку, якщо цього бажають 2/3 парафіян. Остаточо питання українізації літургії планувалося вирішити на майбутньому Всеукраїнському Церковному Соборі, освяченому єпископатою РПЦ. Тоді ж, у жовтні 1921 р. митрополит Михаїл звернувся до всіх віруючих.⁹² У своїй відозві він називав висвяту В. Липківського в сан архієпископа і митрополита злочином, характеризував це як створення лжеієрархії, звинуватив ВПЦР у святотатстві.

Посилення внутрішньоцерковних суперечок відповідало інтересам більшовиків. В РПЦ до УАПЦ ставились як до “церковних сепаратистів”, “петлюрівців”, “націоналістів”.⁹³ Автокефалісти звинувачували РПЦ у недостатній увазі до національних питань та зневазі українського народу.

У міжконфесійному протистоянні активну роль відіграли державні органи, які покликані були реалізувати державно-церковну політику і втілювати у життя декрет про відокремлення церкви від держави: Антираелігійна комісія при ЦК КП (б)У, ліквідаційна комісія (з 1922 р. – Відділ культур) Адміністративного відділу НКВС УСРР, Міжурядова (міжвідомча) комісія НКВС УСРР у справах безприбуткових спілок і об'єднань, яка реєструвала релігійні громади та їхні статuti, VI відділення таємно-політичного відділу ДПУ УСРР, “Союз безвірників України”, органи прокуратури та фінансово-податкові установи. З 1922 р. відділи з ліквідації релігійних установ було передано до Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР.⁹⁴ Одним із напрямків руйнації церкви стала конфіскація церковних цінностей.

Вилучення культових споруд із користування релігійними громадами, блокування банківських рахунків супроводжувалося конфіскацією церковних цінностей у 1922-1923 рр. та дзвонів із храмів у 1929-30 рр. На думку В. Силантьєва, обидві кампанії були ретельно сплановані й здійсненні за участю органів НКВС.⁹⁵ Вони супроводжувалися кримінальним переслідуванням захисників церковної власності, призвели до пошкодження, знищення і неповоротної втрати багатьох неперевершених творів мистецтва та пам'яток української національної культури.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 1-9.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 21.

Преловська І. ВПЦР... – С. 35-36.

О передаче Отдела по отделению церкви от государства и его местных органов из Наркомюста в Наркомвнудел // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 39 – С. 632-633;

Силантьев В.И. Большевики... – С. 98-107, 122-125.

Силантьев В.И. Большевики... – С. 25-32, 46-55.

Перша кампанія мотивувалася необхідністю надати допомогу населенню регіонів, охоплених голодом 1921-1923 рр. Ще на початку 1922 р., розуміючи катастрофічне становище голодуючих, патріарх Тихон закликав віруючих робити пожертви для надання допомоги в постраждалих райони. Для збору коштів утворився Всеросійський Церковний комітет допомоги голодуючим. Проте, радянський уряд визнав таку організацію зайвою і наказав усі зібрані гроші передати урядовим органам.⁹⁶ Патріарх навіть дозволив жертвувати на потреби голодуючих дорогоцінні речі, які не використовувалися в богослужіннях. Цією ініціативою і скористалася влада.

Як писав В.І. Ленін "...ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей зі скаженою та безжальною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору..."⁹⁷ І далі: "...Взяти в свої руки фонд в декілька сотен мільйонів золотих рублів (а можливо, і в декілька мільярдів) ми повинні будь за що..."⁹⁸ З цього приводу російський дослідник В. Алексеев, доводив, що в своїх оцінках церковних багатств В. Ленін керувався підрахунками Л. Троцького, значно завищеними.⁹⁹

При цьому більшовики не гребували будь-якими засобами. В. Ленін наполягав, щоб вилучення проводилося з безжальною рішучістю в найкоротші строки.¹⁰⁰ До осіб, що переховували церковні цінності або інвентарні списки, пропонувалося застосовувати вищу міру покарання.

Ще на початку 1922 р. більшовицька влада запровадила практику "обкладення церкви золотом і сріблом" у голодуючих губерніях.¹⁰¹ Новоутворені обновленські православні конфесії та групи, продовжуючи взятий курс, підтримали вилучення церковних цінностей. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) 8 березня 1922 р., слідом за Всеросійським, схвалив постанову "Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим". Під час впровадження в життя положень цього декрету

Архивы Кремля: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – Кн. 1. – С. 113-115, Кн. 2. – С. 10-11, 14-15; Алексеев В.А. Вказана праця. – С. 192-199; Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – С. 32-35. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). – К., 1999. – С. 428. Там само. – С. 429.

Алексеев В.А. Вказана праця. – С. 199.

Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)... – С. 430, 443.

Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)... – С. 427.

Політбюро Центрального комітету комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) також рекомендувало при вилученні цінностей використовувати суперечки між різними конфесіями. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 14 липня 1922 р. визнали необхідним створити конкретний план дій із розколу церкви за національним, класовим та територіальним принципом і втілити його в життя.¹⁰² Подібного курсу дотримувались і в наступні роки.¹⁰³

На XII з'їзді Російської комуністичної партії більшовиків (РКП(б) у 1923 р. було прийняте рішення про посилення антирелігійної пропаганди. Відповідно до рішення з'їзду, організовувалися пересувні виставки, видавалася спеціальна література, яка в доступній для робітника та селянина формі у відповідному марксистському трактуванні розповідала про походження церкви, її еволюцію, позицію щодо держави.¹⁰⁴ Наступного року Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У доручила НКВС розробити інструкцію закриття діючих храмів. Аналогічні рішення, що стосувались антирелігійної пропаганди, були прийняті ЦК КП(б)У і в 1928 році.

Не зважаючи на зусилля більшовицької влади обмежити діяльність релігійних громад, Софія Київська продовжувала своє функціонування в якості діючого храму. Слід зазначити, що Старокиївська парафія Української Автокефальної Православної Церкви як символ духовного відродження, була однією з найбажаніших для духовенства.¹⁰⁶ Не раз священники зверталися до Ради Українських Парафій із проханням призначити їх після навчання на богословських курсах на посаду для роботи або проходження практики саме в собор св. Софії.

Старокиївська Парафія брала активну участь в церковному житті, зборах та керівних органах УАПЦ. Представником її в київській міській церковній раді обрали М. Пивоварова. В св. Софії, як вже згадувалося вище, проводився

Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)... – С. 452.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 21.

Всесоюзна комуністична партія (б) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1898-1935. – Ч. I: 1898-1925 – Б.м., 1936. – С. 515-516.

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 4. – Спр. 452. – Арк. 1; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 78, 111; Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 4, 5.

Причт та прихожани Софійського собору вели активну діяльність в справі українізації церкви, зверталися до Президії ВПЦР із проханнями призначити їх інструкторами для заснування українських парафій та парафіяльних рад.¹⁰⁷ В цьому храмі відбувалися хіротонії В. Липківського, Н. Шараївського, Ю. Міхновського, М. Пивоварова, П. Тарнавського та інших діячів УАПЦ. Духовенство Софії Київської відряджали на місця для виконання пастирських обов'язків. На час їхньої відсутності відправляти служби запрошували священників із інших храмів міста.

За внесок Ю. Красицького в розбудову Української Автокефальної Православної Церкви та довгу працю священником Старокиївська парафія звернулася до Всеукраїнської Православної Церковної Ради з проханням вшанувати його саном протоієрея з правом носити палицю під час відправи служб.¹⁰⁸ ВПЦР задовольнила це прохання. Такої ж пошани удостоїли ще одного священника Софійського собору – О. Смичку.

При Софійському соборі був свій хор, під керівництвом Д. Ходзицького, а пізніше П. Гончарова. Працювали в соборі і видатні українські композитори того часу – К. Стеценко, П. Демуцький.¹⁰⁹ На різдвяні свята для дітей співаків влаштовували ялинки. Іноді до участі в службах "...для користі українського церковного співу..."¹¹⁰, запрошували хор під керівництвом відомого диригента того часу Я. Калішевського "...взявши під увагу його знання і досвід у співу..."¹¹¹.

Я. Калішевський, починаючи з 1886 р., близько 30 років був незмінним регентом хору св. Софії. Після передачі Софійського собору УАПЦ його не раз запрошували на богослужіння. Після відправи хтось із вищих ієрархів виголошував урочисту промову. Часто, особливо на такі великі свята як Великдень та Різдво, після літургії хор Я. Калішевського давав концерти народної пісні у обробці українських композиторів. "Народу було битком набито, особливо багато було студентської молоді, яка з великим натхненням сприймала такі концерти." Церковні співи українською мовою в Софійському

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 34; Спр. 18. – Арк. 6; Спр. 52. – Арк. 63, 65, 72, 76, 142, 149; Спр. 88. – арк. 25; Спр. 94. – Арк. 12; Спр. 108. – Арк. 18; Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1997. – № 3. – С. 66-67.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 3, 11-13.

Там само. – Арк. 23в.; Спр. 479. – Арк. 5; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/13. – Арк. 57; Преловська І. Архівні джерела з історії Софії Київської (кінець XVIII – перша пол. XX століть) // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. – К., 2003. – С. 180.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 61.

Там само.

Сучасники згадували, що “українці віруючі і невіруючі, раділи з того, що позбулися незрозумілої чи, принаймні, малозрозумілої слов’янщини.”¹¹² На службу приходила велика кількість прихожан, люди не вмщувались в соборі і стояли на паперті. Кожної середи, суботи, неділі та в свята проходили єпископські відправи.¹¹³ Парафіяльним єпископом собору постановою засідання Старокиївської парафії призначили митрополита. “Службу правив митрополит Київський і Галицький Липківський українською мовою, і це надавало їй особливої теплоти... Обличчя в людей сяяли... церемонія супроводжувалася гучними звуками дзвонів з усіх соборів і церков Києва... Люди, які морем заповнювали собор та місце навколо нього, були святково вдягнені, здебільшого в мальовниче українське вбрання...”¹¹⁴ За участю єпископів читались акафісти в середу і четвер.

В Софійському соборі влаштовувались урочистості в дні народження відомих українських діячів, урочисті панахиди по відомим українським діячам, письменникам, благодійні збори на користь Київського відділу міжнародного червоного хреста.¹¹⁵

На думку С. Білоконя “...православні храми підсовецького Києва, передусім катедра Святої Софії, перетворились на оази вільного життя, не затисненого в лабеті більшовицької ідеології. Усім авторитетом тисячолітньої традиції, висотою євангельської віри Церква протистояла владі, і не було тоді в державі дужчої і яскравіше вираженої опозиції.”¹¹⁶ “...Софійський собор став осередком поважної частини української інтелігенції, що притягував її – кого як церковна святиня, а кого можливістю поспілкуватися в неофіційному середовищі.”¹¹⁷

За умовами договору оренди церкви Старокиївська парафія вела необхідний ремонт храму. В 1924 р. на капітальний ремонт Софійського собору Старокиївська парафія витратила близько 2,5 тис. крб.¹¹⁸ Крім проведеного капітального ремонту у 1923 р., парафія здійснювала регулярні поточні ремонти храму, на що в 1925-1927 рр. було витрачено понад 4000 крб. Частково вона також відшкодувала кошти на реставрацію однієї з найвідоміших пам’яток станкового та іконописного мистецтва, що містилася в Софійському соборі – ікони Миколи Мокрого.¹¹⁹ (див. додаток А.1).

Там само. – С. 56.

ЦДАВО. – Ф 3984. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 2-3.

Гончар І. Вказана праця. – С. 57.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 38-38; Спр. 108. – Арк. 9-10.

Білокінь С. Пам’ятки УАПЦ... – С. 68.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (в 1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 254.

Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 72. – Арк. 1-149; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/4. – Арк. 2.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1.

Крім того, Парафія змушена була виплачувати регулярно податок за користування храмом. Чітко, визначеної суми податку, як і інших виплати релігійної громади, не існувало, як вказував В. Липківський "...добре тільки що можна торгуватись: на Софійський собор накладено було більш 1000 карб. на рік, але ми поторгувались і нам спустили на 277 карб..."¹²⁰

Лояльність УАПЦ до радянської влади не врятувала її від репресій, оскільки вона об'єднувала національно-патріотичні кола православних українців. Радянська влада підтримувала діяльність ВПЦР тільки на початковому етапі з метою послаблення позицій Російської Православної Церкви. Пізніше була організована і послідовно здійснювалася робота з розколу та ліквідації церковних владних структур, створення нових, підконтрольних органам світської влади. Проводилися переслідування, дискредитація і фізичне знищення впливових церковних ієрархів.

Вже в резолюції політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. "Про автокефальну церкву на Україні" автокефальний рух розглядався як "національний, контрреволюційний, пов'язаний з петлюрівщиною".¹²¹

Як вказував у зверненні до ВПЦР 14 серпня 1924 р. В. Липківський радянська влада замість того, щоб стояти вище релігійних конфліктів, стала протирелігійною, підтримувала атеїстичний рух і возвеличила його в той же ранг, що царська Росія православ'я.¹²²

В квітні 1925 р. на засіданні Пленуму Антирелігійної комісії доручили ДПУ зібрати матеріали про антирадянську поведінку керівників ВПЦР із метою розміщення їх в пресі. Також вирішили в практичній роботі посилити репресії щодо автокефальної церкви.¹²³ Діячам УАПЦ пригадали їхнє колишнє політичне минуле, їх звинувачували в тому, що вони використовували церковну кафедру для проведення політичної агітації, підтримували зв'язки з емігрантами, зазначали, що Українська Автокефальна Православна Церква є більше політичним угрупованням, ніж релігійним.¹²⁴

Керівники більшовицької партії в доповідній записці ЦК КП(б)У вважали також, що головними прошарками населення, що підтримували автокефальний рух "...є виключно шовіністично налаштоване міщанство і українська інтелігенція, яка бачить в УАПЦ базу для об'єднання всіх самостійних сил для створення за допомогою церкви незалежності України..."¹²⁵ В лютому 1926 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, схвалили намічені репресивні дії щодо керівників автокефальної церкви.¹²⁶ Навіть створили спеціальну комісію, що досліджувала склад духовенства УАПЦ.

Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії. – К., 1993. – С. 29.
Зінченко А.Л. Благовістя... – С. 178.

Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 122.

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 59.

Там само. – Спр. 2007. – Арк. 1-9.

Там само. – Арк. 2.

Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)... – С. 570-571.

Фактичне проведення антирелігійної політики спиралося на широку нормативно-правову базу, що жорстко регламентувала діяльність духовенства та релігійних громад: їхню реєстрацію, укладення угод із виконкомом місцевих Рад, виконання храмових і позахрамових релігійних обрядів, права і обов'язки віруючих тощо. Зокрема, з 1918 до 1926 р. в УСРР видано близько 75 таких нормативних актів.¹²⁷

Світська влада намагалася контролювати всі сторони церковного життя. Священикам та керівним органам Української Автокефальної Православної Церкви, як і представникам Старокиївської парафії, доводилося просити у місцевих владних установ дозволу для проведення будь-якої релігійної акції: влаштування хресних ходів у великі свята, проведення загальних зборів парафіян або повітових зборів представників українських православних парафій Київщини (із затвердженням порядку денного).¹²⁸ В 1924 р. Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У заборонила проведення будь-яких хресних ходів, оскільки розглядала їх, як демонстрації релігійного характеру.¹²⁹ Дозволялося проводити подібні акції лише в крайньому випадку, з санкції НКВС. Парафії доводилося просити дозволу в органів влади і з питань фінансової та господарської діяльності, а також із дрібних питань для забезпечення проведення богослужінь (наприклад, дозвіл на купівлю за готівку церковного вина для причастя).

Не зважаючи на те, що відповідальність за різницю несла Старокиївська Парафія при Києво-Софійському соборі і її представники мали ключі, їм доводилося консультуватися з місцевими органами влади і запитувати дозволу у світської влади щодо права вживати речі під час відправ. ВПЦР звернулася до губкопмису з проханням надати їй у тимчасове користування для відправи архієрейське облачення.¹³⁰ Голова місцевого осередку комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини доручив Ю. Красицькому підготувати необхідні речі. Нарешті ліквідаційна комісія київського губюсту дозволила Старокиївській парафії УАПЦ використовувати все майно крім того, що залишалося на балансі та у віданні губкопмису.

Всі театральні постановки релігійного змісту, що проводилися в храмах, сприймалися більшовиками як такі, що мали політичний підтекст. Зокрема, 30 серпня 1925 р. в Софійському соборі священики храму розіграли сцену з історією страждань Христа. Під час богослужіння духовенство проголошувало фразу: “Я бачу його...”, а хор відповідав: “Іде, іде, іде...”.¹³¹ Київські органи влади згадали, що саме того дня в 1920 р. після відступу більшовиків до міста увійшов С. Петлюра і надали проведеній службі політичного значення.

Пашенко В., Киридон А. Вказана праця. – С. 16-17.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 15; Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 18; Спр. 56. – Арк. 6; Оп. 4. – спр. 194. – арк. 3.

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – арк. 22.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 62; Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 254; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 18, 20; Спр. 282. – Арк. 11, 18.

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2007. – Арк. 3.

Всередині ВПЦР утворилася своєрідна група, що здійснювала політику влади на розкол церкви зсередини.¹³² Ситуація, що склалася в УАПЦ стала предметом обговорення Ради Старокиївської Парафії, при чому було визнано будь-який поділ на “наших” і “не наших”, “липківців” та інших неприпустимим.¹³³ Напевне, в зв’язку з станом в середині автокефальної церкви загалом, та серед духовенства Софійського собору зокрема, художній хор храму відмовився в ньому співати. У Софії Київській відбувся і II Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р., що проходив за сценарієм ДПУ.¹³⁴ На Соборі прихильники УАПЦ та її керівництво постало перед вибором, зініційованим органами безпеки: або митрополит В. Липківський або церква. За таких умов В. Липківський та інші провідні діячі церкви змушені були зректися своїх посад.¹³⁵

Остаточна ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви відбулася на I “Надзвичайному” Соборі УАПЦ в м. Києві 28-29 січня 1930 р. На ньому, крім “самоліквідації”, члени УАПЦ визнали себе “антирадянськими елементами”, “петлюрівцями”, “націоналістами” тощо. Це дало привід після закінчення собору заарештувати і засудити всіх причетних за “антирадянську діяльність і пропаганду”.¹³⁶ Ліквідували ВПЦР і всі її округові, районні та парафіяльні церковні ради. Представники УАПЦ стали фігурантами у сфабрикованій справі “Союзу визволення України”.

Спроби відновлення діяльності Української Автокефальної Православної Церкви виявилися невдалими і закінчилися підпорядкуванням її парафій Московському патріархату на початку 1930-х рр. З середини 1930-х років радянська влада приступила до систематичного нищення осередків релігійного життя в Україні, а 1932-1937 рр. взагалі проголосили “безбожною п’ятирічкою”.

Духовенство, оголошене контрреволюційним “елементом” більшовицькою владою, було позбавлено політичних і економічних прав, зазнавало постійного морально-психологічного тиску.¹³⁷ Представників культу виключали з різних громадських організацій. Так, священника Старокиївської Парафії Української Автокефальної Православної Церкви Ю. Красицького, який був також зберігачем музею Софійського собору та співробітником Комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини при екскурсійно-виставочно-музейній секції Головного політично-освітнього комітету Народного комісаріату освіти (голова політосвіти), державне управління вирішило звільнити з штатів через його сан. Проте, співробітники Комітету наполягали на його

Зінченко А. Визволитися вірою... – С. 265-270.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 194. – Арк. 1-2, 6.

Зінченко А. Визволитися вірою... – С. 272-279; Пащенко В., Киридон А. Вказана праця. – С. 192-201.

Зінченко А. Визволитися вірою... – С. 270-279.

Пащенко В. Свобода совісті... – С. 96-104; Його ж. Держава і православ’я... – С. 99-100; Турченко Ф., Ігнатуша О. Вказана праця. – С. 174-175.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 479. – Арк. 4, Силантьєв В.И. Большевики... – С. 158-159, 173.

В 1930-х рр. за залучення представників духовенства до роботи вже могли оголосити догану. Таке покарання отримав співробітник Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) П. Курінний за запрошення на посаду коректора священика Софійського собору.

В 1930-ті роки становище Старокиївської парафії дедалі погіршувалося. Після проведених більшовицьким урядом кампаній з вилучення церковних цінностей і дзвонів, від багатства кафедрального Києво-Софійського собору майже нічого не залишилося. В комплексі з блокуванням банківських рахунків церков та монастирів, націоналізацією культових, житлових та господарських споруд, державними податками, які мали сплачувати релігійні громади, це суттєво підірвало економічну базу церковних організацій загалом, та Старокиївської Парафії УАПЦ зокрема.

Радянська влада вирішила скористатися з цього для придушення Софії Київської як вогнища українського церковного руху. Більшовицькі чиновники вказували на політичне значення храму, оскільки тут "...довгий час під маскою релігії приховувалась українська контрреволюційна організація"¹³⁹, а саму пам'ятку називали "...осередком феодальної й капіталістичної експлуатації та релігійного отруєння трудящих..."¹⁴⁰. Наприкінці 1932 р. на Старокиївську парафію наклали податок в 10 тис. крб., а коли ця сума з великими труднощами була виплачена, через три місяці – наклали ще 20 тис. крб.¹⁴¹

Витрати на ремонт та обслуговування храму завдавали значних збитків парафії, вона опинилась у скрутному матеріальному становищі, і її Рада зверталася до Всеукраїнської Академії Наук із проханням посприяти скасуванню чи зменшенню будівельного податку та відміні штрафу, який нарахували релігійній громаді за невивплату зазначеного податку. Проте, не дивлячись на всі клопотання Парафіяльної Ради та пам'яткоохоронних установ перед губвиконкомом та губернiальним фiнансовим вiддiлом (губфiнвiддiлом), мiсцевi органи влади так i не пiшли на поступки. Українські урядовці користувалися постановами Раднаркому РФСРР від 8 вересня 1922 р. та РНК УСРР 1930 р., що забороняли використання державних коштів на ремонт діючих релігійних споруд.¹⁴²

На початку 1933 р. Ю. Міхновський скаржився, що парафія вже не в силах сплачувати державні податки, а соборна скарбниця – порожня. Перед Великоднем його на деякий час відсторонили від проведення служб та взяли під домашній арешт. Тоді повідомили, що Софійський храм закриють, проте,

РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 4. – Спр. 213. – Арк. 14.

НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – Спр. 94. – Арк. 2.

Киридон А.М. Українська Православна Церква (1930-1936 рр.). // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2005. – № 3. – С. 152.

Про порядок охорони пам'яток культури, що перебувають в користуванні релігійних громад // Бюлетень Народнього Комісаріата освіти (далі Бюлетень НКО). – 1930. – № 48. – С. 12, Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. – Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 126.

Усвідомлюючи ставлення радянської влади до церкви та культових споруд пам'яткоохоронці розпочали переговори про перетворення Софійського собору на музей. Таким чином, переслідуючи одну мету – припинення богослужінь в соборі св. Софії, вчені та влада мали перед собою різні конкретні завдання: науковці прагнули цього задля збереження його як пам'ятки, більшовики – для придушення релігійного осередку.

Слід зазначити, що в тогочасному радянському законодавстві не було передбачено умов закриття діючих храмів, які визнані пам'ятками історії та культури. В інструкції 1932 р. передбачалося закриття діючого храму тільки в двох випадках: якщо більшість населеного пункту виступить за це, або якщо немає релігійної громади, що може взяти храм в користування.¹⁴³ При закритті повинні бути присутні представники від релігійної громади.

Припинення функціонування діючого храму в Софії Київській здійснено відповідно до рішення Київської міської ради (міськради) від 17 січня 1934 р.¹⁴⁴ . В ухвалі міськради зазначалося, що Парафія не спроможна забезпечити охорону та збереження пам'ятки, виплачувати державний податок. Тому храм вилучається з користування релігійної громади. Керуючись тими ж аргументами Президія міськради на тому ж засіданні вирішила вилучити з користування релігійної громади і Малу Софію (Трапезну церкву).¹⁴⁵ Київська міська адміністрація просила Обласний виконавчий комітет (ОВК) затвердити ці постанови.

Закриття цих храмів, на нашу думку, відбулося з порушенням чинного законодавства. Відповідно до вимог інструкції ці постанови місцевої влади потребували затвердження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, куди надсилались ОВК. Надсилаючи справу необхідно було додати всі потрібні відомості та документи. Міськрада звернулася до юридичного відділу з проханням порадити, як вірно оформити вилучення цих храмів із користування релігійних громад. Проте, у висновку юрвідділу зазначалося, що його співробітники не можуть "...конкретно зазначити, що саме треба зробити, щоб належно оформити справу згідно з вимогами..."¹⁴⁶

Після цього, Старокиївській парафії повідомили, що храм закривається. Того ж місяця собор опечатали. На базі Софійського собору утворили музей, а в Трапезній церкві влаштували газетний відділ бібліотеки Всеукраїнської Академії Наук.¹⁴⁷ Таким чином, закінчилось існування діючого храму Софійського собору і розпочався новий етап в його історії – як закладу культури.

Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адміногранами складу релгромад та служників культу // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 22-23. – С. 277-279.

ДАК. – Ф. р-1. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 34.

Там само. – Арк. 36.

Там само. – Арк. 32.

Там само. – Спр. 6283. – Арк. 1, 2.

Отже, в досліджуваний період Софійський собор відігравав роль одного з центрів духовного відродження українського народу, національного руху за українізацію богослужіння православної церкви. В історії храму відбулося кілька знакових подій, зумовлених загальними суспільно-політичними, культурними, ідеологічними тенденціями в країні. Ряд процесів, спрямованих на демократизацію суспільства та духовної сфери, що розпочалися в Російській імперії ще до революції, сприяли поживленню діяльності обновленських течій в РПЦ, і зокрема руху за автокефалію української православної церкви. При храмі св. Софії утворився гурток, що виступав за переклад служби на українську мову.

З приходом до влади більшовиків в історії культових споруд розпочався новий етап. З одного боку, радянська влада націоналізувала церковне майно. Софійський собор, як і інші храмові споруди було оголошено власністю держави, передано у відання Наркомату Соціального Забезпечення та Наркомату Освіти УСРР. З іншого боку, виконуючи директивну лінію партії на витіснення будь-якої, крім більшовицької, ідеології з свідомості радянського суспільства, комуністична партія проводила політику на розкол православної церкви з середини, і тимчасово підтримала рух за автокефалію української православної церкви.

Релігійна громада УАПЦ отримала лише право на користування Софійським собором. Тут утворилася Старокиївська Парафія, яка несла відповідальність за збереження пам'ятки та її майна. Водночас прихожани та духовенство, що залишилися вірними РПЦ, отримали для розміщення іншу споруду комплексу Софії Київської – Трапезну церкву, яку ще іноді називають Малою або Теплою Софією.

Діяльність релігійної громади УАПЦ Києво-Софійського собору відбувалась у складних умовах, залежала від конкретної політичної обстановки в країні, супроводжувалася постійними конфліктами з представниками колишнього причту, які залишалися вірними канонам Російської Православної Церкви. Розташування в соборі св. Софії як одному із символів православної культури залишалось дуже важливим як для УАПЦ, так і РПЦ.

Софія Київська як кафедральний храм Української Автокефальної Православної Церкви відігравала важливу роль в національно-культурному житті України. В храмі відбувалися значні події релігійного та культурного життя: Собори УАПЦ, вечори українського духовного співу, лекції з історії пам'ятки, урочистості, присвячені українським діячам, письменникам, поетам, художникам.

Для радянського уряду Софійський собор являв собою лише діючий храм певної конфесії. В результаті цього пам'ятка активно використовувалася більшовицькою владою у наростаючій боротьбі Російської Православної Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви. Не обминули її конфіскація цінностей та дзвонів. Впроваджуючи в життя антирелігійну політику та йдучи на поступки численним проханням пам'яткоохоронців, храм вилучили з користування релігійної громади.

Таким чином, в досліджуваний період місце Софійського собору в духовному житті України зумовлювалося його значенням як

- осередку руху за українізацію богослужіння;
- кафедрального храму православних конфесій;
- символу духовного відродження українського народу;
- місця зосередження української контрреволюції (для більшовицької влади).

Діяльність української автокефальної парафії при соборі св. Софії поєднувалася з заходами наукових установ та громадських товариств, спрямованими на дослідження та забезпечення збереження пам'ятки.

Розділ 2

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Демократичні процеси, що розпочалися на території колишньої Російської імперії, сприяли поживленню культурного життя, відкрили нові перспективи для проведення всебічного дослідження культових пам'яток. Софійський собор у Києві посідав особливе місце в діяльності наукових установ. Вивчення пам'ятки та реставрація її монументального живопису стали важливим напрямком дослідницької роботи.

Вже у виданнях кінця XVIII ст., присвячених старожитностям Києва, перераховувалися та коротко описувалися основні архітектурні пам'ятки міста. Серед них згадувався Софійський собор, і, зокрема, зверталась увага на мозаїки храму. Справжнє наукове дослідження Софії Київської почалось у XIX ст. Пам'ятка неодмінно згадувалася в працях київських краєзнавців. Софійський собор досліджували і спеціально відряджені експедиції з Петербургу та Москви.

До кінця XIX ст. вивчення св. Софії перетворився в особливий розділ історико-мистецтвознавчої науки, бібліографія про собор нараховували вже сотні назв. Дослідження Києво-Софійського собору велося в кількох напрямках: археологічні розкопки, вивчення архітектури та монументального живопису. Проводилася також реставрація фресок і мозаїк в межах тогочасної методики та техніки. Пам'ятку досліджували Є. Болховітінов, М. Шурупов, П. Лебединцев, А. Прахов, Я. Смирнов, Д. Мілеєв, А. Ертель, Н. Кондаков, М. Окунев, Е. Редін, Д. Айналов та ін.

Після революції вивчення пам'ятки було серед завдань різних наукових та пам'яткоохоронних установ, які працювали в складних умовах постійної зміни влад. Співробітники таких організацій, як Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), Товариство друзів церковної старовини, Товариство діячів українського мистецтва, Комітет охорони пам'яток історії при Українській Академії Наук (УАН), Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва (ВУКОПМІС) тощо, проводили велику науково-пошукову роботу, збирали і вивчали пам'ятки історії і культури.

З 1917 р. дослідженнями Софійського собору керував ЦКОПСІМУ, а з 1918 – Українська Академія Наук. Протягом цього часу велося детальне фотографування ззовні і всередині храму.¹⁴⁸ Дуже цінні світлини виконали Н. Негель, С. Аршиневський, М. Макаренко, Ю. Красицький.

Навесні-влітку 1918 р. проводилася фотофіксація мозаїк Софії Київської. Ініціатором цих робіт стало Товариство діячів українського мистецтва та один із видатних істориків того часу Ф. Шміт. Він же звернувся до голови відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва М. Біляшівського і вказав на необхідність дослідження та охорони Софійського собору.¹⁵⁰ Той із

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. – Н.-Й., 1954. – С. 176.

Там само. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 1-2; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 5. – Спр. 292. – Арк. 6.

відповідним проханням звернувся до Міністерства освіти й мистецтва. Зокрема, М. Біляшівський зазначав, що вивчення, реставрація та охорона Софії Київської є першочерговим завданням для української держави.

Ініціативу Ф. Шміта та М. Біляшівського щодо створення спеціального органу задля дослідження та охорони Софії Київської підтримав уряд гетьманської України і виділив 25 тис. крб. на вивчення пам'ятки. Ще 2,5 млн. із митрополичого фонду зголосився виділити митрополит Київський і Галицький Антоній. Частина коштів митрополит планував отримати після продажу одного з маєтків Києво-Печерської Лаври. Восени 1918 р. було створено Софійський комітет під керівництвом Ф. Шміта.¹⁵¹ До складу його входили видатні науковці та діячі церкви. Наукові та громадські організації вітали ініціативу пам'яткоохоронців та створення комітету. Так, секція мистецтв Українського наукового товариства схвалила створення комітету і делегувала до нього В. Модзалевського. Своєю згоду взяти участь в роботі Софійського комітету висловили представники Комітету охорони пам'яток історії та мистецтва при Університеті св. Володимира.¹⁵² Діяльність Комітету висвітлювалася в пресі.¹⁵³

Загальний план роботи комітету розробив Ф. Шміт. За ним передбачалося всебічне вивчення пам'ятки на підставі архівних та документальних матеріалів. При комітеті створили ряд комісій із конкретними завданнями: археологічна під керівництвом А. Бобринського, комісію з дослідження розписів очолив Д. Айналлов, реставрацією церковного начиння керував Г. Нарбут, роботу архітектурної комісії очолив Г. Павлуцький.¹⁵⁴ Результати роботи спеціалізованих комісій із розробки цих питань мали стати підставою для вироблення плану реставрації Софійського собору.

Вже в жовтні-листопаді 1918 р. приступили до реалізації програми діяльності комітету: детально вивчили пошкодження собору, запропонували заходи з ремонту, велось дослідження монументального живопису. Пропонувались і досить радикальні заходи. На думку митрополита Антонія необхідно було зняти іконостас XVIII ст. і перенести його в інше місце. Також

ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 6. – Спр. 295. – Арк. 1-2; Слово. – 1918. – 22 листопада; 30 листопада; Денисенко О.А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2002. – С. 14; Нестуля С.І. Софійська комісія Всеукраїнської Академії наук (1921 рік) // Історична пам'ять. – 2000. – № 1-2. – С. 176.

Протокол засідання секції мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві № 4 // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 155; Слово. – 1918. – 16 листопада.

Слово. – 1918. – 14 листопада; 16 листопада; 22 листопада; 23 листопада; 24 листопада; 20 листопада.

Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 163-164; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – К., 1995. – С. 46-48.

В листопаді 1918 р. Софійському собору в Києві присвятило окреме засідання Товариство студіювання мистецтв.¹⁵⁵ На ньому обговорювалися питання реставрації живопису пам'ятки, необхідності всебічного наукового вивчення перед реставрацією, вирішувалася доля барокового іконостасу. Частина науковців вважала, що собор, його інтер'єр та екстер'єр слід зберегти з тими відбитками різних епох, які дійшли до початку ХХ ст.

Свою допомогу в дослідженні Київської Софії запропонували і викладачі та слухачі Псковської художньо-промислової школи. Митрополит Антоній виділив 10 тис. крб. для організації переїзду, а заступник міністра народної освіти та мистецтв П. Холодний звернувся до міністра закордонних справ із клопотанням вирішити з німецькою військовою адміністрацією питання переїзду школи.¹⁵⁶

Проте, в зв'язку з антигетьманським повстанням в Україні, стало на деякий час неможливим проведення дослідницьких, ремонтних та реставраційних робіт у Софійському соборі.

На початку 1919 р. Ф. Шміт розробив програму ремонтних, реставраційних та дослідних робіт в соборі св. Софії. Усі роботи в Софійському соборі вчений поділив на кілька напрямків.¹⁵⁷ Під реставрацією він розумів відкриття давньої підлоги та надання їй експозиційного вигляду, заміну барокового іконостасу вівтарною перегородкою як в давнину, перенесення гробниці Ярослава Мудрого на першопочаткове місце, очищення та укріплення давніх фресок і мозаїк, знищення дерев'яних іконостасів на хорах та відновлення перил, винесення висячих лампад та панікадил. Також передбачалося пониження рівня подвір'я, відкриття мурування абсидного фасаду, ремонт фасадів, дахів та куполів, археологічні розкопки.

Ф. Шміт запланував випрямити стіни, що похилилися, ремонт склепінь, полагодити вікна. Пропонувалося провести фотографування пам'ятки в цілому та в деталях, копіювання розпису, архітектурні обміри та складення планів і креслень собору, вивчення бібліографії та історії св. Софії, дослідження культового начиння храму. За результатами наукових пошуків планувалося видати монографію. Окремим пунктом у запропонованій програмі дослідник виділив відновлення діяльності спеціального органу для забезпечення охорони, дослідження та реставрації пам'ятки. В його проекті дослідна, ремонтна та реставраційна частина були тісно пов'язані між собою. Ф. Шміт вважав, що ремонт пам'ятки можливо провести тільки на основі її детального вивчення.

ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 12611. – Арк. 1.

Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – К., 1995. – С. 49.

Анисимов А. Проект реставрации св. Софии Киевской // Художественная жизнь: Бюллетень художественной секции Народн. комис-та по Просвещению. – 1920. – № 3. – С. 10-12.

Окремі пункти проекту викликали дискусію: не всі погоджувалися з ідеєю надання пам'ятці вигляду давньоруського часу, “реставрацією” підлоги в давньоруському стилі мозаїчним килимовим орнаментом, заміни іконостасу передвітарною перегородкою. Навіть зараз вчені не можуть з стовідсотковою впевненістю відтворити вигляд передвітарної перегородки, а відреконструювати орнамент мозаїчної підлоги св. Софії вдалося лише після археологічних досліджень, проведених в 1936, 1939-1940 рр. У наш час серед науковців не існує єдиної думки стосовно створення копій за давнім зразком.

Сучасний мистецтвознавець Т. Тимченко віднесла проект, підготовлений Ф. Шмітом, до церковно-археологічного напрямку реставрації, оскільки поруч із суто реставраційними та консерваційними заходами він передбачав і реконструкції, що не спиралися на будь-які реальні рештки.¹⁵⁸ Проект Ф. Шміта не був утілений у життя через відновлення військових дій.

В недовгий період польської влади справами дослідження та охорони Софійського собору опікувалася спеціально створена Комісія для керування впорядкуванням та прибиранням собору св. Софії при Парафіяльній раді храму. До її складу входили представники від різних наукових організацій: від Української Академії Мистецтв – Д. Щербаківський, Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтв – І. Моргилевський.¹⁵⁹ Останній звертався до секції мистецтв Українського Наукового Товариства з проханням взяти в свої руки керівництво заходами з вивчення та збереження Софії Київської. Він пропонував прохати у органів влади відповідних коштів, а в колишньому Духовному училищі створити архітектурну майстерню.

Для проведення планомірних досліджень археологічних, мистецьких та архітектурних пам'яток вчені пропонували створення спеціального наукового органу з широкими повноваженнями. Продовж 1920-1922 р. організація такої установи відбувалася в рамках Української (з червня 1921 р. Всеукраїнської) Академії Наук під назвою Археологічна комісія (пізніше комітет), основними завданнями якого стали захист, збереження та дослідження пам'яток історії та культури. Ця установа пройшла непростий шлях становлення, кілька разів її діяльність припинялася та відновлювалася.¹⁶⁰ Вона проектувалась як вища науково-теоретична установа радянської України в галузі археології, мистецтвознавства, етнографії, архітектури, музейної справи. У червні 1924 р. Археологічний комітет реорганізовано у Всеукраїнський археологічний комітет, який лишаяючись науковою установою в системі Академії Наук, став одним із підрозділів Управління науковими установами Народного комісаріату освіти

Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2001. – № 4. – С. 69.

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 167. – Арк. 90; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 54. – Арк. 1зв, 2; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – спр. 5. – Арк. 27; Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 163-164.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 807. – Арк. 1; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 3. – Арк. 5, 9; Археологічна Комісія при Всеукраїнській Академії Наук // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 153.

УСРР (Укрнауки).¹⁶¹

Дослідники не полишали ідею відновити спеціальну комісію для охорони та дослідження св. Софії. Її намагалися відродити в рамках Археологічної комісії.¹⁶² До складу комісії, що опікувалася проблемами пам'ятки, увійшли Ф. Ернст, Ю. Красицький, М. Макаренко, Ю. Михайлів, І. Моргилевський, М. Пахаревський, також планувалося запросити представників Старокиївської парафії при соборі. Проте, через припинення діяльності Археологічної комісії цього складу, плани залишилися не реалізованими.

В травні 1921 р. Ф. Шміт звернувся до Української Академії Наук із пропозицією організувати в її структурі спеціальну комісію для дослідження та охорони Софійського собору.¹⁶³ Дослідник підкреслив значення та місце пам'ятки в історії та культурі України й усього світу. У той же час він наголошував на недостатньому рівні вивченості св. Софії.

Зваживши на аргументи вченого, історико-філологічний відділ Академії Наук вирішив створити Софійську комісію при Першому відділі, до якої увійшли М. Біляшівський, М. Бойчук, О. Грушевський, Й. Гермайзе, Ф. Ернст, В. Козловська, Ю. Красицький, М. Макаренко, К. Мельник-Антонович, І. Моргилевський, Ф. Морозов, Г. Павлуцький, В. Пархоменко, Ф. Шміт, Д. Щербаківський та ін. спеціалісти. Головою комісії обрали Ф. Шміта, товаришем голови (заступником) – Г. Павлуцького, вченим секретарем – І. Моргилевського. (див. додаток Б.1).

На першому засіданні Софійської комісії в 1921 р. затвердили основні напрямки досліджень пам'ятки (див. додаток Б.1).¹⁶⁴ Вони ж були визначені і в статуті цієї організації (див. додаток В).

Свою підтримку діяльності Софійської комісії та згоду взяти в ній посильну участь висловили і співробітники установ Російської Академії Наук. Щоправда, Російська Академія Історії Матеріальної культури, вказуючи на несприятливу ситуацію, хронічну нестачу не тільки коштів, але й матеріалів, закликала зберігати обережність і не поспішати з радикальними заходами, обмежившись збиранням документальних матеріалів. Незабаром Софійську комісію включили як структурну одиницю, до Археологічної комісії ВУАН.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 193. – Арк. 36-47; Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН (середина 1920-х років). – Полтава, 1997. – 98 с.; Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.). – К., 1957. – С. 12-15.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 3. – Арк. 5, 9.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 904. – Арк. 63в.; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 4-6, 9-10, 43.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 4, 15.

Після створення Комісії Ф. Шміт спеціально їздив до Харкова, де зустрічався з наркомом освіти Г. Гриньком. Дослідник звернувся до нього з доповідною запискою, в якій виклав обґрунтування планомірної реставрації та наукового дослідження культових пам'яток, перед усім періоду Київської Русі. Особливо дослідник наголосив на важливості досліджень св. Софії.¹⁶⁵ За наказом Народного комісару освіти, цю записку пізніше опублікували в журналі “Наука на Україні” і окремою брошурою.¹⁶⁶

Г. Гринько у відповідь наказав Науковому комітетові НКО України виділити кошти Ф. Шмітові для дослідження Софії Київської. Навіть був підготовлений декрет Ради Народних Комісарів про св. Софію (див. додаток Б.2), який, на жаль, так і не підписали. В жовтні 1921 р. Спільне зібрання ВУАН ухвалили статут Софійської комісії, в якому визначалося широке коло її повноважень в справі охорони та дослідження пам'ятки (див. додаток В).¹⁶⁷

Софійська комісія ставила питання про те, щоб без її дозволу не здійснювалося жодних робіт в соборі. Робота комісії гальмувалася через хронічну нестачу коштів та внутрішні суперечки між її членами. Так, виник конфлікт між головою Археологічної та Софійської комісій Ф. Шмітом і деякими співробітниками. У результаті було подано кілька заяв про вихід із установи, голова передав свої повноваження заступникам – Г. Павлуцькому (в Софійській комісії) і М. Біляшівському (в Археологічній), і забажав вийти з обох комісій.¹⁶⁸ Останній підкреслював, що в обох комісіях “...більше ведеться балачок і дріб'язкових спірок, ніж робиться справжнє діло...”¹⁶⁹ Опоненти Ф. Шміта наголошували, що вони “...вказували лиш на декотрі дрібні помилки і всі дуже бажають, щоб шановний акад. Шміт узяв своє зречення назад і знов оддав археологічним комісіям свою цінну й дуже потрібну працю...”¹⁷⁰ На помилки конфліктуючих сторін вказував і неодмінний секретар ВУАН А. Кримський. Він зазначав, що “...з археологічних засідань залишилося в нього невідраднє враження, що боротьба дрібних самолюбств грає там визначну роль і гальмує справжню, реальну наукову працю...”¹⁷¹

Напевне, саме тому коли Всеукраїнська Академія Наук отримала розпорядження про скорочення штатів, вирішили припинити діяльність Софійської комісії (за винятком індивідуальної праці В. Пархоменка, І. Моргилевського та Ф. Морозова під керівництвом Ф. Шміта).

Там само. – Спр. 410. – Арк. 55.

Шміт Ф. Об исследовании и издании памятников древне-русского искусства // Наука на Украине. Орган научного комитета Укрглавпрофобра. – 1922. – № 3. – С. 125-145; Шміт Ф. Пам'ятки староруського мистецтва (про досліджування й видання їх). – Харків, 1922 – 40 с.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 13, 15; Спр. 410/8. – Арк. 14.

ІР НБУВ. – Ф. 31. – Спр. 233. – Арк. 1; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 3. – Арк. 75; Спр. 410. – Арк. 37-41, 55.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 39зв.

Там само. – Арк. 39зв-40.

Там само. – Арк. 40.

Наприкінці лютого 1922 р. Ф. Шміт знову звернувся до Г. Гринька за підтримкою в організації досліджень та збереження Софійського собору.¹⁷² Нарком освіти наказав виділити за рахунок Головного управління в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (головмузею) необхідні для проведення зазначених робіт кошти.

В травні того ж року питання про дослідження Київської Софії Ф. Шміт вніс на розгляд Ради охорони пам'яток при екскурсійно-виставочно-музейній секції Київського політично-освітнього комітету НКО (губполітосвіти).¹⁷³ Рада вирішила звернутися за фінансами до уряду, а Ф. Шміту та І. Моргилевському доручили провести цикл платних лекцій про значення Софійського собору. Виручені кошти планувалося направити на дослідження та ремонт пам'ятки. На жаль, кошти обіцяні урядом так і не надійшли, а отриманих від платних лекцій грошей було не достатньо.

Під час вимушеної перерви в роботі Софійської комісії, в кінці 1922 р. Ф. Шміт розробив кошторис на перше півріччя 1923 р. щодо проведення дослідних робіт кафедри мистецтвознавства ВУАН.¹⁷⁴ Вчений зазначав, що капітальний ремонт храму потрібно відкласти, оскільки для цього слід оперувати великими коштами, але потрібно провести необхідні роботи, принаймні для збереження того, що залишилося. Запланував учений також розпочати дослідження монументального живопису та архітектури пам'ятки в тих обсягах, в яких це буде можливо. Однак, Науковий комітет НКО УСРР цей кошторис не затвердив, і вчені продовжили роботу на громадських засадах.

У червні 1923 р. за ініціативою акад. О. Новицького поновила свою роботу в рамках Археологічного комітету при ВУАН Софійська комісія. До нового складу комісії входили М. Біляшівський, О. Грушевський, Ф. Ернст, В. Зуммер, В. Козловська, Ю. Красицький, В. Кричевський, І. Моргилевський, О. Новицький, Ф. Шміт, Д. Щербаківський, О. Кобелев, В. Осьмак, С. Прокоф'єв та ін. 21 червня 1923 р. статут комісії затвердив І-ий Відділ, а 25 жовтня Спільне зібрання ВУАН (див. додаток В).¹⁷⁵ Головою комісії обрали О. Новицького, товаришем голови – М. Біляшівського, вченим секретарем В. Козловську. Посередником між Софійською комісією та Радою Старокиївської Парафії обрали Ю. Красицького.

Серед завдань Софійської комісії зазначалися різнобічне дослідження пам'ятки, її реставрація та підготовка узагальнюючої монографії (див. додаток В).

Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 106-107.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2, Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 107.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 55-55зв.

Там само. – Спр. 410/1. – Арк. 10-11, 14, 15, 19; Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському Археологічному Комітеті ВУАН // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 89.

Таким чином, дослідженням Софійського собору займався спеціальний орган, створений в системі Всеукраїнської Академії Наук, який поєднував пам'яткоохоронну та наукову роботу. Проте, й інші установи опікувалися проблемами пам'ятки. В 1926 р. постановою Народного комісаріату освіти організували Інспектуру охорони пам'яток культури НКО. Ця установа відразу включилася в проблеми досліджень пам'ятки і в подальшому Інспектура та Комісія разом опікувалися питаннями наукових пошуків на терені св. Софії та, у зв'язку з цим, проблемами забезпечення його охорони та збереження.

Провести детальне наукове обстеження Софійського собору Київська крайова інспектура охорони пам'яток запланувала на 1931 рік, а з 1932 р. – його ґрунтовну реставрацію. З ініціативи інспектури в 1932 р. створено бригади, що мали виробити попередні плани, схеми та кошториси ремонтно-реставраційних робіт в Софії Київській на основі проведених досліджень.¹⁷⁶ Усі бригади очолювали визнані фахівці: архітектурно-ремонтну І. Моргилевський, станкового малярства та фресок – М. Вайштейн, археологічну – Ф. Козубовський, архівознавчо-документальну – В. Базилевич.

Дослідженням Софійського собору планували займатись і інші установи Академії Наук. Проте, за браком матеріальних засобів та коштів, їхні наміри залишилися нездійсненими.¹⁷⁷ Вчені зверталися до місцевих органів влади, і вказували, що вивчення такого пам'ятника як св. Софія, має світове значення, і якщо радянські дослідники не зможуть його проводити, то їхнє місце займуть іноземці і буде не тільки прикро, але й соромно, бо таке відбувається тільки з "...некультурними народами...".¹⁷⁸ Неодноразово науковці змушені були переривати роботи або консервувати їх через брак фінансів та нерозуміння важливості робіт з боку органів влади.¹⁷⁹

Отже, в структурі Всеукраїнської Академії Наук пройшло організаційне становлення спеціальної комісії для дослідження та охорони Софійського собору. Подібні завдання ставили і інші пам'яткоохоронні та наукові організації. Установи вели дослідження пам'ятки в кількох напрямках по мірі матеріальних можливостей. Проводились археологічні роботи, вивчалась архітектура та монументальний живопис, здійснювалася реставрація фресок та мозаїк.

Дослідницькі та пам'яткоохоронні роботи в св. Софії були тісно пов'язані. Зокрема, для визначення причин руйнування храму та засобів попередження нових тріщин, методів забезпечення збереження пам'ятки необхідно було провести детальне вивчення особливостей її архітектури та археологічні роботи.

Археологічні розкопки входили в плани робіт Софійського комітету та Софійської комісії. Проте, через брак фінансів ці роботи відкладалися. За

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 413а. – Арк. 8; Спр. 413б. – Арк. 5-6;
Нестуля О. Доля... – Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – К., 1995. – С. 85.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 55-55зв, Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році (далі Діяльність історичної секції ВУАН в році) 1928. – К., 1930 . – С. 17.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/4. – Арк. 7.
ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 524. – Арк. 4.

проектом Ф. Шміта 1919 р. планувалося провести археологічні дослідження в західній частині, на місці паперті, спорудженої в 1882 р.¹⁸⁰

У 1921 р. передбачалося звільнити хрещальню від мармурових матеріалів, що там зберігались, а потім провести там археологічні роботи. Також співробітники Комісії вважали за необхідне дослідити інші місця собору та територію його садиби.¹⁸¹ Вони необхідні були для визначення міцності будівлі та її стану. Проте, кошти на археологічні розкопки не виділялися.

Співробітники ВУАКу не раз наголошували на тому, що необхідно провести археологічні дослідження не менш ніж в 10 місцях із метою визначення причин руйнування стін пам'ятки.¹⁸² Передбачалося вивчення підлог собору, способу мурування, фундаментів. На ці роботи склали кошторис та відправили його до центру. У черговий раз, коштів вчені так і не отримали.

Софійська комісія змушена була обмежитись археологічними спостереженнями за земляними роботами, що велися на території комплексу. Так, на подвір'ї собору, біля Трапезної церкви в липні 1924 р. виникло провалля, яке співробітники комісії пропонували вивчити з археологічної точки зору (на предмет наявності підземних ходів). Після огляду планувалося провести розкопки на цьому місці.¹⁸³ Та, поки Софійська комісія зверталася до різних установ у пошуках 500 крб. на археологічні дослідження, робітники, що проводили ремонт храму, провалля засипали.

В 1925 р. археологічними пошуками на території цвинтаря Софійського собору керував В.Г. Ляскоронський. Під час досліджень відкрили рештки споруди XVII ст. та ділянку підземних галерей, що функціонували до XVIII ст. Учений припускав, що споруда XVII ст. спиралася на фундаменти більш давньої споруди, можливо, часів Київської Русі. В. Ляскоронський вважав, що для остаточних висновків необхідно продовжувати археологічні пошуки.¹⁸⁴ Комісія звернулася до місцевої влади з проханням асигнувати ще 250 крб. на розкопки та спорудження накриття для запобігання руйнування споруди.

Після задоволення цього прохання вирішили продовжити археологічні дослідження комісією. Проте, дуже швидко ці гроші, які витрачали передусім на найнеобхідніші фіксаційні роботи, оплату робітникам і охороні, закінчилися. І вже через тиждень, ВУАК змушений звернутися до влади повторно з проханням доасигнувати 150 крб.

Колекцію предметів, що виявили під час археологічних досліджень 1925 р. на подвір'ї Софійського собору вирішили передати для зберігання до Всеукраїнського історичного музею, з подальшим надходженням їх до майбутнього Софійського музею.¹⁸⁶

Анисимов А. Проект реставрации... – С. 11.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 18, 20.

Там само. – Спр. 31. – Арк. 85; Спр. 410/1. – Арк. 8, 19зв.

Там само. – Спр. 21. – Арк. 11-17; Спр. 33. – Арк. 18; Спр. 49. – Арк. 16; Спр. 410/2. – Арк. 11, 14.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/3. – Арк. 22.

Там само. – Спр. 96. – Арк. 14; Спр. 101. – Арк. 49.

Оскільки фінансування розкопок велось епізодично, вони затягнулися до глибокої осені. К. Мощенко провів обміри фундаментів розкопаної споруди, йому ж разом із О. Новицьким ВУАК доручив дослідити фундаменти з архітектурного боку. Продовжити археологічні дослідження планувалося навесні 1926 р. Для збереження споруди від руйнування планувалося збудувати закритий павільйон. ВУАК звернувся до голови Київського виконкому з проханням асигнувати 750 крб. для його спорудження. Також Комітет звернувся до Укрнауки з проханням виділити з коштів, що передбачалися на охорону пам'яток в 1926 р. 150 крб. для спорудження укриття. Проте, необхідних грошей не виділили і В. Ляскоронський із великим сумом констатував, що відкрита та досліджена ним споруда, через нестачу коштів руйнується і всі проведені роботи звелися нанівець.¹⁸⁷ Після того, як дослідники впевнилися, що додаткового фінансування не буде, наприкінці липня 1926 р. розкоп із фундаментами споруди засипали.

Згідно з кошторисом в 1926 р. Софійська комісія планувала провести археологічні дослідження фундаментів собору для з'ясування причин руйнування споруди, а також розкопки на подвір'ї для продовження робіт 1925 р. та доповнення археологічних пошуків на території Десятинної церкви. В тому ж році планувалося перемістити мармурову гробницю Ярослава Мудрого від стіни в центральну частину вівтаря, що було погоджено з релігійною громадою. Проте, в 1926 р. на потреби Всеукраїнського Археологічного Комітету з усіма його установами (в тому числі й Софійською комісією) виділили лише 500 крб., і всі заплановані роботи довелося відкласти до кращих часів.¹⁸⁸ У 1927 р. на археологічні дослідження ВУАКу взагалі не виділили коштів.

Співробітники Софійської комісії неодноразово піднімали питання про необхідність досліджень фундаментів собору для визначення причин руйнації. В 1928 р. археологічне вивчення фундаментів планувалося провести на ті невеличкі кошти, що їх могло виділити Софійське домоуправління. Кошторис на необхідні 10 шурфів на суму 6160,5 крб. склав архітектор В. Безсмертний. У 1930 р. навіть утворили комісію, що мала визначити місця майбутніх шурфів (див. додаток Б.3). До роботи в ній запросили О. Новицького, О. Кобелева, В. Безсмертного, В. Осьмака, С. Прокоф'єва, П. Курінного, Ф. Ернста, В. Базилевича, В. Барвінка.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 36. – Арк. 65, 74; Спр. 37. – Арк. 71, 93; Спр. 62. – Арк. 72; Спр. 81. – Арк. 12; Спр. 410/3. – Арк. 24; Ф. 10К. – Спр. 20. – Арк. 1-2.

Там само. – Спр. 13. – Арк. 26; Спр. 84. – Арк. 1; Спр. 93. – Арк. 16-17, 20; Спр. 101. – Арк. 6; Спр. 202. – Арк. 2-6; Спр. 310. – Арк. 10-14; Спр. 410/3. – Арк. 27; Спр. 410/4. – Арк. 1, 3-5; Спр. 410/8. – Арк. 28, 33-36; Новицький О. Діяльність ВУАК'у в р. 1926 // Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного комітету за археологічні дослідження (далі Коротке звітлення ВУАКу за) 1926 року. – К., 1927. – С. 4; Рудинський М. Археологічні дослідження року 1926 // Коротке звітлення ВУАКу за 1926 року. – К., 1927. – С. 8.

Науковці звернулися знову до НКО УСРР із проханням асигнувати необхідні для археологічних досліджень кошти.¹⁸⁹ Розкопки на території Софійського собору неодмінно фігурували в тематичних та операційних планах ВУАКу.

Археологічна робота Комісії з фінансових причин обмежувалася наглядом за земляними роботами, що проводилися в садибі пам'ятки. У 1928 р. такі спостереження доручили відвідувачу археологічних курсів А. Бахмачу.¹⁹⁰ У вересні цього року роботи біля Братського корпусу розпочав Київський Центральний Історичний Архів без погодження з Київською Крайовою Інспектурою Охорони Пам'яток та ВУАКом. Через місяць, знову ж таки без погодження з належними інституціями, Архів проклав траншею на території комплексу. В кінці року А. Бахмач повідомив, що значних знахідок під час земляних робіт в садибі Софійського собору не було.

А. Бахмач проводив нагляд і в наступному році, зокрема, був присутній при копанні ями для могили митрополита Руської Православної Церкви Михайла (Єрмакова).¹⁹¹ Після того, як з'ясувалося, що в ямі чітко прослідковувалося кілька шарів, вирішили використовувати садибу св. Софії для влаштування показових розкопок студентам та молодшим співробітникам ВУАКу і вивчення методу стратиграфії.

Людські кістки знайшли під час земельних робіт в 1930 р., що велися Домоуправлінням Софійського собору між Митрополичим будинком та Хлібнею.¹⁹² Поховання траплялись і в 1932 р. при прокладанні кабелів до митрополичого будинку (біля Трапезної церкви). Нагляд за земляними роботами проводила В. Козловська.

Представників ВУАКу та Київської крайової інспектури охорони пам'яток, не завжди попереджали про майбутні земляні роботи. Так сталося під час копання могили для архієпископа УАПЦ Н. Шараївського.¹⁹³

Поряд із археологічними розкопками однією з галузей вивчення Софії Київської стали дослідження архітектури та обміри, що велися в різні роки і які відображають історію пам'ятки. Цим питанням були присвячені роботи дореволюційних учених, а також науковців, що продовжили свої пошуки в радянський період: О. Новицького, І. Моргилевського, К. Шероцького.

Вивчення архітектури пам'ятки було серед завдань Софійського комітету. Його архітектурним відділом піднімалося питання про влаштування будівельного рихтування та проведення обмірів. Роботи мали проводитися під керівництвом І. Моргилевського протягом 6 місяців зими 1918-1919 рр. Разом із

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 322. – Арк. 7-8; Спр. 372. – Арк. 5.

Там само. – Спр. 176. – Арк. 147.

Там само. – Спр. 269. – Арк. 16; Спр. 270. – Арк. 19-21; Спр. 286. – Арк. 7.

Там само. – Спр. 351. – Арк. 22; Спр. 426. – Арк. 6-7.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 65-67.

Ще у травні 1919 р. в Митрополичому будинку розпочала роботу архітектурно-креслярська майстерня під керівництвом І. Моргилевського. Кошти на обладнання і матеріали виділив ПОЛІР, а штат майстерні утримувався за рахунок ВУКОПМИСу. Літом 1919 р. співробітники майстерні та запрошені фахівці проводили обміри й виконували креслення деяких культових пам'яток Києва (серед них, Софійського собору).¹⁹⁴ Так, було промірено нартекс, хрещальню, де виявили шість різних типів кладки, арки на хорах.

Навесні 1920 р. розпочали нові обміри церковних пам'яток Києва, серед них св. Софії. Проте, через брак коштів ці роботи не були належним чином проведені. В червні того ж року ВУКОПМИС наказав київській філії поновити роботи з обмірів Софії Київської.¹⁹⁵ І. Моргилевський запросив до роботи співробітників і сподівався, що їхню роботу оплатять. Проте, йому відмовили в зв'язку з тим, що кошторису на обміри не було представлено, а його співробітники в штат не зараховані.

Оскільки для проведення архітектурних досліджень необхідно було провести зондажі, київський губкопмис зобов'язувався перед Старокиївською Парафіяльною Радою всі відкриті ділянки пізніше затинькувати за власний рахунок.¹⁹⁶

Протягом лише кількох місяців у 1921 р. складено план садиби Софійського собору та план першого поверху пам'ятки, закладено 55 зондажів і проведено обміри східної стіни, арок тощо.¹⁹⁷ Зондажами було розкрито з-під тиньку та пізнього цегляного мурування окремі частини давньої споруди. Зондажами на відповідних ділянках південного фасаду І. Моргилевському вдалося виявити давні восьмигранні стовпи і закладені пізньою цеглою арочні пройми потрійної арки. Біля п'ят арок знаходилися шиферні карнизи. Там, де були відкриті фрагменти давнього мурування, їх планувалося сфотографувати і заскрити для огляду.¹⁹⁸ В 1922 р. біля північної башти було відкрито аркбутан західної зовнішньої галереї. До обмірів вирішили долучити студентів Художнього інституту. Проте, через фінансові труднощі дослідники не завжди мали можливість проводити обміри.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 11; Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 163-164; Модзалевський В.Л. Справа охорони старовини і мистецтва у 1919 році // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 1993. – вип. 2. – С. 262.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5, 30; Спр. 6. – Арк. 74-75, 111.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 10.

Там само. – Арк. 25.

Там само. – Спр. 105. – Арк. 26; Спр. 322. – Арк. 7-8; Спр. 410/1. – Арк. 12; Спр. 410/4. – Арк. 15; Спр. 410/10. – Арк. 19-21; ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 813. – Арк. 4.

На основі натурних архітектурних досліджень учені виробили свої реконструкції та плани первісного вигляду та найдавнішого ядра св. Софії. Цю проблему навіть сьогодні не можна вважати до кінця вирішеною, оскільки, пам'ятка досить складна для дослідження, багато разів добудовувалася, відновлювалася і перебудовувалася протягом всього періоду існування.

Одні з перших спроб реконструкцій Софійського собору зроблені ще в ХІХ ст. Д. Івановим, Є. Болховітіновим, А. Павліновим, Ф. Солнцевим та ін. (див. додаток А.2 - 1, 2, 3, 4, А.4 - 1, 2). Дослідники відзначають реконструкцію, зроблену М. Окуневим. Цю роботу вважають зразковою у відношенні архітектурно-археологічних досліджень.

На дослідження М. Окунева спиралася реконструкція первісного вигляду Софії Київської, опублікована в "Путівнику" К. Шероцького (див. додаток А.3 - 1). Тривалий час, до відкриття фундаментів восьмигранних стовпів у західній частині храму, вважалося, що в давнину дві частини хор не були поєднані між собою і собор було збудовано за базилічним прийомом. Такої думки дотримувалися К. Широцький¹⁹⁹ та І. Моргилевський²⁰⁰. Останній за результатами своїх досліджень опублікував аксонометрію собору (див. додаток А.4 - 3).

В 1932 р. була опублікована реконструкція первісного вигляду Софії Київської, зроблена О. Новицьким (див. додаток А.3 - 2, А.5 - 1). Він уточнив аксонометрію І. Моргилевського.

Необхідно зазначити, що не дивлячись на те, що в силу різних суб'єктивних та об'єктивних причин на початок 1930-х рр. Софійський собор залишався малодослідженим із археологічної та архітектурної точки зору, проте отримані результати вивчення пам'ятки, широкі знання архітектури та ерудиція, а також наукова інтуїція дозволили дослідникам зробити досить достовірні реконструкції первісного вигляду св. Софії, що було підтверджено під час пошуків наступних років (див. додаток А.2, А.3, А.4, А.5).

Монументальний живопис пам'ятки також постійно привертав увагу вчених, його дослідження нерозривно пов'язані з реставраційними та поновлювальними роботами. Розписи Софії Київської тривалий час не були замальовані, не дивлячись на втрату значних фрагментів і навіть цілих композицій. "Рестравація" живопису проходила в ХVІІ-ХVІІІ ст. Затинькування розпису та створення нового живописного ансамблю в соборі вчені пояснювали не стільки поганим станом давнього розпису, скільки появою нових смаків і барокових традицій. Про давній живопис св. Софії забули і на

Шероцький К.В. Київ. Путівник. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К., 1994. – С. 38-39.

Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 103.

Поступово, під час досліджень в храмі вони наново відкривалися. Великі роботи з “реставрації” монументального живопису пам’ятки проведені в 1843-1853 рр. під керівництвом професора Художньої Академії (Петербурзької Академії мистецтв) Ф. Солнцева.²⁰¹ В той час, фрески було спочатку очищено за допомогою грубих інструментів, внаслідок чого вони сильно постраждали. Потім їх “поновили” – замалювали олійними фарбами за давніми контурами.

Дослідження, розчистка та “поновлення” софійських розписів, що були проведені під керівництвом Ф. Солнцева були далекі від методичної довершеності та досконалості, а замалювання фресок олійними фарбами вважають варварським. Не “поновленими”, за волею імператора, залишили для порівняння фрески Михайлівського приділу.²⁰² Так було більше ніж на сто років приховано від очей людських один із найкращих ансамблів світового мистецтва. На першому етапі поновлення фресковий розпис просякали гарячою оліфою, для кращого з’єднання нового живопису з попереднім. Там, де фрески не були замальовані, їх покрили лаком “для збереження”. Саме тоді унікальний зразок давньоруського світського портретного живопису “Князівський груповий портрет” перетворився на постаті святих Віри, Надії, Любові та їхньої матері Софії.

На початку ХХ ст., вчені вже стверджували, що через поновлювальні роботи, які велися в храмі в попередні часи, ускладнювалась атрибуція монументального живопису Софії Київської. Для докладного всебічного вивчення розпису храму необхідно було провести його повну реставрацію. Огляд фрескового та мозаїчного розпису та визначення заходів для його очищення і закріплення проводили співробітники Софійського комітету в листопаді 1918 р. Вони обговорювали можливість приїзду іноземних фахівців

Науковий архів Національного заповідника “Софія Київська” (далі НА НЗ“СК”). – Гр. зб. НАДР. – № 48. – Арк. 12-20; № 415. – Папка 1. – Арк. 1-4; Айналов Д., Рѣдин Е. Кієво-Софійській соборъ. Изслѣдованіе древній мозаической и фресковой живописи. – СПб., 1889. – С. 6; Асеев Ю.С. Джерела: Мистецтво Київської Русі. – К., 1980. – С. 13-14; Дорофієнко І. Реставрація стародавніх малювань // Пам’ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 108-109; Нельговский Ю.А. Мраморы Софии Киевской // София Киевская: Материалы исследований. – К., 1973. – С. 57; Плющ О.Ф., Калениченко Л.П. Рекомендации способов раскрытия древней фресковой живописи. – К., 1961. – С. 6-7.

Вздорнов Г.И. Вказана праця. – С. 32, 34-35; Дорофієнко І. Деякі підсумки... – С. 45; Нікітенко Н.М. Собор святої Софії... – С. 186-187; Шміт Ф.І. Мистецтво Старої Русі-України. – Х., 1919. – С. 59.

У роки революції, після обстеження пошкоджень пам'ятки, завданих під час чергового обстрілу міста в кінці 1918 – на початку 1919 р., питання стану монументального живопису св. Софії піднімались архітектурною секцією ПОЛПРу та ВУКОПМИСу.²⁰³ За проектом реставрації, що був розроблений на їх прохання Ф. Шмітом, планувалося провести очищення та реставрацію мозаїчного та фрескового розпису Софійського собору.

Обстеження Софії Київської 25 квітня 1919 р. провела комісія у складі художника-монументаліста, реставратора М. Бойчука та архітекторів Г. Лукомського, І. Моргилевського.²⁰⁴ Найбільш загрозливим визнали стан фресок хрещальні собору, тоді ж розробили кошторис на закріплення живопису та ремонт храму. Комісія визнала слушною думку, що необхідно лише обмежитись закріпленням розпису і ні в якому разі їх не підмальовувати та не поновлювати. Також, члени комісії відмітили, що, напевне, під час “поновлення” фресок в ХІХ ст., їх не тільки замальовували, а й знищили місця з відсталим давнім тиньком, потинькували та розмалювали знов олійними фарбами.

Пропозиції комісії затвердили на засіданні співробітників архітектурної секції ПОЛПРу. Незабаром відбулося кілька нарад із питань техніки закріплення фресок. На той час методика реставрації фрескового живопису ще не була розроблена. Тому, М. Бойчук запропонував закріпити тиньк із фресками за допомогою мідних кутиків, закручених на гвинтах у тих місцях, де давнього тиньку не збереглося. У присутніх виникли певні заперечення щодо цього способу: він видавався неестетичним, також висловлювалися побоювання, що надалі фреску доведеться прибивати цвяхами.²⁰⁵ Пропонувалось увести під тиньк цементуючий розчин, засклити фрески. Після дискусії прийняли такі пропозиції М. Бойчука.

Дослідники зазначали, що відставання тиньку з давнім розписом відбулося внаслідок розривної дії снарядів, що потрапили в собор під час обстрілів громадянської війни, а також підвищеної вологості в храмі, нерівномірної осадки стін собору (збудованого в ХІ ст.) та хрещальні (ХІІ ст.).

Анисимов А. Проект реставрации... – С. 11.

ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 29-30; Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 163-164; Соколюк Л.Д. Михайло Бойчук як художник-реставратор // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва (далі Вісник ХДАДМ). – 2001. – № 5. – С. 39.

Білокінь С. Михайло Бойчук і проблеми монументалізму // Пам'ятки України. – 1988. – № 2. – С. 11; Тимченко Т. Київська школа... – С. 69.

Укріплення тиньку проводив М. Бойчук за допомогою інших реставраторів та учнів із класу монументального живопису Української академії мистецтв. Загальний нагляд за роботами здійснював Г. Лукомський. З огляду на цінність фрескового живопису, неприпустимість помилок, нестачу матеріалів у ті часи, роботи ускладнювалися. Лише на початок червня 1919 р. виготовили необхідні для реставрації інструменти та мідні пластини.²⁰⁶

Реставрація велася за допомогою мідних цвяшків та кутиків, якими тиньк із фрескою прикріплювався до стіни, отвори свердлилися в тих місцях, де давнього живопису не збереглося.²⁰⁷ Місця, стан яких був найкращим, затискалися склом, яке притримували рами. І зараз серед реставраторів триває дискусія наскільки ефективним був метод, запропонований М. Бойчуком.

М. Бойчука, як знавця реставраційної справи, запросили і до участі в Софійській комісії в 1921 р. Через фінансові проблеми, роботи з реставрації фрескового живопису, передбачені планом цієї установи, відкладали.²⁰⁸

Після відновлення діяльності Софійської комісії в червні 1923 р., поновили роботи з відкриття давнього живопису. Цю роботу проводили М. Бойчук та М. Касперович. Нові фрески відкривали під старим тиньком під час

За даними дослідника О. Нестулі, що опирається на архівні джерела, мідні пластини і цвяхи, а також інструменти, виготовили на заводі “Арсенал”. Проте, за повідомленнями Г.К. Лукомського інструменти та пластини вони виготовляли самостійно. [Лукомский Г.К. Вказана праця. – С. 16; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 74-75].

Лукомский Г.К. Вказана праця. – С. 16; Соколюк Л.Д. Михайло Бойчук... – С. 39; Тимченко Т. Київська школа... – С. 69-70.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 9; Барвінок В. Вказана праця. – С. 89; Новицький О. Звіт за діяльність... – С. 27; Історія Академії Наук України 1918-1923 рр... – С. 479.

Через кілька днів на засіданні Софійської комісії вирішили розпочати розчищення фрагменту давньої фрески на внутрішній стороні лівого вівтарного стовпа.²⁰⁹ При цьому, комісія зазначала, що необхідно ретельно фіксувати всі стадії реставраційних робіт і пошарове знімання олійних та клейових фарб. Перед проведенням очищення реставратори мали доповісти комісії про свої методи та засоби.

Проте, після огляду Софійської ікони Миколи Мокрого вирішили в першу чергу здійснити її реставрацією, а очищення фрескового живопису відкласти. Ще в 1882 р. її оглядав проф. А. Прахов і вважав зразком давньоруського мистецтва (див. додаток А.1). В 1920-ті рр. реставрація ікони велася в Реставраційній майстерні при Лаврському музеї культів, організованій у 1924 р. М. Касперович тоді розкрив її від пізнього олійного запису та провів консервацію, що дозволило вченим дослідити цю пам'ятку мистецтва.²¹⁰ М. Макаренко, що бачив образ після реставрації, відніс її до XIV ст. Тривалий час вона вважалася втраченою під час буремних років Другої світової війни. Зараз стало відомо, що в 1944 р. її вивіз архієпископ Мстислав (Скрипник) до Варшави.²¹¹ Після того, як вона перебувала в приватних руках, ікона опинилася спочатку в м. Бостоні, потім в Торонто, нарешті, під опікою адміністратора УАПЦ в екзилі в одному з соборів Нью-Йорка.

Слід зазначити, що, якщо в ті роки під час дослідження архітектури за допомогою зондажів відкривалися давні фрески, то за рішенням комісії їх звільняли від мурування.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 12. – Арк. 7; Спр. 21. – Арк. 18-19; Спр. 33. – Арк. 18; Спр. 49. – Арк. 16; Спр. 410/2. – Арк. 6, 9; ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 888. – Арк. 2.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 12. – Арк. 7; Спр. 16. – Арк. а; Спр. 21. – Арк. 11, 15, 19; Спр. 33. – Арк. 18; Спр. 49. – Арк. 16; Спр. 410/2. – Арк. 8-10, 13.
Верещагіна Н. Софійська ікона Миколи Мокрого // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника "Софія Київська". – К., 1996. – С. 19-20 ; Преловська І. Архівні джерела... – С. 178; Тимченко Т.Р. Проблеми розвитку музейної реставрації в Києві у 1920 – першій половині 1920-х років // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення. Тези та матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції. 27-29 травня 1998 року. – К., 1998. – С. 155.

Свої послуги для очищення та реставрації монументального й станкового живопису св. Софії пропонували і російські вчені.²¹² На їхню думку, в Україні на той час не було гідних спеціалістів, що могли б фахово виконати ці роботи.

Дослідники сподівалися також втілити проект, розроблений ще на початку XIX ст. і знайти “Князівський груповий портрет”.²¹³ Роботи з відкриття цієї фрески планувалося проводити в 1926 р.

На 1926-1927 рр., крім розчистки “Князівського групового портрету” також планувалося закінчити реставрацію фресок, що виявилися під пізнішим муруванням та композицію, знайдену в головному вітварі.²¹⁴ Проте, через брак фінансів заплановані роботи здійснити не вдалось, обмежилися тільки контрольним оглядом розпису.

В 1926 та 1927 рр. реставратори проводили інспекцію стану давнього живопису пам’ятки та пропонували свої способи його очищення та закріплення (див. додаток Б.5, Б.6).²¹⁵ До огляду фрескового живопису залучали російських спеціалістів: І. Грабаря, О. Анісімова. Дослідники вказували як руйнування архітектури позначалися на збереженні фресок.

Для більш детального огляду стану фресок запросили ленінградського вченого проф. Д. Киплика. Вирішили також з метою покращення умов існування розпису заборонити доступ відвідувачів на другий поверх храму, пускаючи лише співаків хору.²¹⁶ Екскурсантів дозволялося пускати тільки за окремим дозволом Інспектури охорони пам’яток культури. Співробітник Софійської комісії В. Зуммер в Москві зробив доповідь про стан св. Софії. Реставраційні заклади Москви погодилися допомогти ученим України в справі охорони пам’ятки.

Навесні 1927 року Д. Киплик зробив певні спроби розчистки фресок у південній башті, на хорах, у хрещальні. Він зазначав, що через “поновлення” розпису в XIX ст. справа його реставрації дуже ускладнилося: шар фарби забрав із собою й фреску, тому олійні нашарування не можна зняти без пошкодження давнього живопису. Іншим небезпечним фактором була висока вологість в храмі,

Там само. – Спр. 410/2. – Арк. 26.

Там само. – Спр. 33. – Арк. 18; Спр. 49. – Арк. 16; Спр. 93. – Арк. бзв, 26; Спр. 410/2. – Арк. 9; Спр. 410/3. – Арк. 27; Спр. 410/4. – Арк. 1, 3-5.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 93. – Арк. 20; Спр. 410/3. – Арк. 27; Спр. 410/4. – арк. 1, 3-5, 15.

Там само. – Спр. 410/4. – Арк. 11; Спр. 410/5. – Арк. 5-11; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 41.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 118. – Арк. 4, 17-18; Спр. 142. – Арк. 2, 73-74; спр. 148. – Арк. 3 зв; Спр. 410/5. – Арк. 12, 19, 23-24, 30.

Також співробітники Софійської комісії та ВУАКу вирішили підготувати нараду з питань реставраційних робіт в Софійському соборі, на яку запросити найкращих фахівців Москви, Ленінграду, Києва і, по можливості, представників європейських реставраційних установ. Проте, на кошти, виділені на потреби Софійській комісії, її діяльність в 1927 р. обмежилася лише попереднім оглядом, проведеним Д. Кипликом.²¹⁷

Роботи з розчищення давнього фрескового живопису тривали в 1928 р. під керівництвом Д. Киплика. На засіданні Софійської комісії вирішили, що необхідно проводити фіксацію всіх етапів очищення давнього розпису від олійних нашарувань. Реставратор мав також звітувати перед комісією про пророблену роботу та радитися в питаннях методів очистки та закріплення фресок.²¹⁸ Допомагати Д. Киплику мали практиканти з кафедри мистецтвознавства або Художнього інституту. Співробітники ВУАК відзначали, що реставраційні роботи в пам'ятці можуть стати чудовою школою для молодих фахівців.²¹⁹ Члени Софійської комісії, як могли, допомагали та особисто брали участь у реставраційних роботах.

Д. Киплик на засіданнях ВУАКу та Софійської комісії зробив доповідь про реставрацію фрескового живопису Софії Київської. Він описав ознаки фрескового живопису, його види, вказав на необхідність не тільки очищення розпису, а й його консервації.²²⁰ В найтяжчому стані, за його словами, знаходилися фрески сходових башт. З метою вироблення кращих методів реставрації живопису В. Барвінку дали доручення в архівах Ленінграду, Москви та Києва знайти матеріали з історії реставрації в Софії Київській.

За планом, виробленим перед початком роботи, ухвалили реставрувати в першу чергу фрески південної башти, де вони перебували в найзагрозливішому стані (див. додаток А.6, А.7 - 1, А.8, А.9, А.10 - 1). Оскільки, проф. Д. Киплик стверджував, що під чавунними сходами давній тиньк із розписами не зберігся, вирішили не знімати чавунні плити. Також ставилося питання про відділення живопису хоча б тимчасовими дерев'яними перилами.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 118. – Арк. 17-18; Спр. 202. – Арк. 2-6; Спр. 410/5. – Арк. 34-37.

Там само. – Спр. 115. – Арк. 60-63, 117-118, Спр. 410/6. – Арк. 6, 12, 14-17; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 77.

Курінний П.П. Діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету за час з 1 X-1928 р. по 1 X-1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 2. – С. 10, 12, 15.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 148. – Арк. 20; Спр. 410/8. – Арк. 2-3; Ф. 9. – Спр. 104. – Зошит 2. – Арк. 18зв-21зв.

Під час реставраційних робіт з'ясувалося, що фрески покриті олійним розписом, який більш-менш повторював контури давнього та в деяких місцях відступав.²²¹ Траплялися місця з трьома нашаруваннями фарб, іноді зображення не відрізнялися від загального тону, контури постатей були занадто слабкими, і їх вирішили залишити не очищеними (див. додаток А.6, А.7, А.8, А.9, А.10).

Найкращою за збереженістю в південній башті виявилася фреска біля композиції імператорського палацу (див. додаток А.11).²²² До того часу вона була закладена цеглою і не замальована, мурування не сильно прилягало до давнього розпису. Ці фактори сприяли кращому збереженню фрески.

23 серпня 1928 р. Д. Киплик відзвітувався, що через тиждень роботи з очищення фресок у південній башті будуть завершені. Проте, після закінчення робіт його помічники повідомляли, що вони виявили під деякими олійними орнаментами давні фрескові орнаменти.²²³ За дорученням Софійської комісії, вони провели очищення цих розписів за методом Д. Киплика.

Щодо методики закріплення фресок серед членів Софійської комісії виникла дискусія. Д. Киплик наполягав на необхідності закріплення розчищеного живопису рідким склом або яким-небудь смолянистим розчином, що, на його думку, сприяло б збереженості та насиченості тонів. Проте, інший спеціаліст в галузі давньоруського мистецтва, М. Сичов доводив, що це матиме абсолютно протилежні наслідки.²²⁴ На засіданні комісії вирішили звернутися до Академії Історії Матеріальної Культури в Ленінграді та іноземних вчених за порадою. Їхнє ставлення до пропонованого закріплення було різко негативним: рідке скло руйнує природні пігменти, таке покриття буде заважати вентиляції фресок, сприятиме відшаруванню живопису від стіни, ці закріплювачі ненадійні з хімічної сторони.

Д. Киплик вважав висновок Російської Академії упередженим, нав'язаним авторитетом М. Сичова. О. Новицький як голова ВУАКу докладав усіх зусиль, щоб примирити конфліктуючі сторони, вів активне листування з обома дослідниками. Проте, Д. Киплик негативно сприйняв перевірку його методики,

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 193. – Арк. 48-49; Спр. 410/6. – Арк. 18-26, 32-36; Барвінок В. Вказана праця. – С. 90.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 193. – Арк. 48-49; Спр. 410/6. – Арк. 27-30, 32-36; Спр. 410/7. – Арк. 1-16; Барвінок В. Вказана праця. – С. 90.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/6. – Арк. 27-30, 37-38.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 182. – Арк. 17-20; Спр. 410/6. – Арк. 27-30, 47, 55; Спр. 410/8. – Арк. 1, 4; Барвінок В. Вказана праця. – С. 90-91.

Київська крайова інспектура планувала продовжувати реставраційні роботи в Софійському соборі в наступні роки.²²⁵ Для забезпечення охорони відреставрованих фресок південної вежі вирішили вилучити її з користування парафії, ізолювати за допомогою скляних чи дерев'яних дверей, наукові екскурсії допускалися лише з дозволу Інспектури та ВУАКу в окремо визначені дні та години. Проте, передбачені бюджетом кошти на реставрацію монументального живопису пам'ятки довелося використати на усунення помилок реставрації Д. Киплика.

Частину фресок, після очищення від масляних фарб, Д. Киплик все ж таки закріпив силікатним склом. Дуже скоро це дало негативні наслідки. 9 липня 1929 р. комісія з представників ВУАК та інспектури охорони пам'яток культури оглянула фресковий живопис південної башти. Комісія констатувала, що на фресках утворилася цвіль, закріплювач утворив білувату плівку, розпис втратив інтенсивність кольору.²²⁶ Спонтелічило учених те, що на розписі з'явилися якісь комахи. Водночас, стан незакріпленого живопису залишився незмінним.

Реставратор у помічених пошкодженнях звинувачував Софійську комісію, яка не ізолювала башту за допомогою дверей.²²⁷ Поки ВУАК готував відповідь Д. Кипликові, той написав скаргу на дії комісії до Наркома освіти УСРР. У результаті, НКО організував справжнє розслідування дій Софійської комісії та реставратора.

Під час розслідування встановили, що проф. Д. Киплик не завжди проводив фіксацію зняття олійних шарів. Про деякі знахідки, що могли стосуватися дослідження первісної архітектури собору, як, наприклад, відкриття закладених дверей, не було своєчасно повідомлено ВУАК та Інспектуру. В певних місцях підфарбовували малювання реставрації середини ХІХ ст. При розчищенні фресок реставратор використовував велику кількість води, що текла сходами вниз, і це сприяло підвищенню вологості в башті. Розслідування підтвердило, що Д. Киплик покривав розчищені фрески рідким склом.²²⁸ Під час реставрації фрескового живопису він використовував для зняття олійної фарби – розчин каустичної соди або поташу (іноді замість них вживали порошок для білизни “Українка”), суміш нашатирного спирту з денатуратом, розчин соляного квасу в воді; для закріплення промитих фресок – рідке скло, парафін зі скипидаром; для закріплення фрескового тиньку – вапно з рідким склом та алебастр; для закріплення олійного живопису – столярний

ДАКО. – Ф. р-212. – Спр. 13. – Арк. 55; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/6 . – Арк. 23-26, 52-53; Спр. 410/8. – Арк. 29.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 29, 50; Спр. 410/9. – Арк. 5; НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 48. – Арк. 23; Барвінок В. Вказана праця. – С. 90-91.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 269. – Арк. 59-61; Спр. 410/8. – Арк. 37-42, 44-45, 50, 74; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 90. – Арк. 8-8зв.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/9. – Арк. 2-3.

клей із медом та казеїн. Також використовувалися лаки, а для підмальовування фарби розводилися на парафіні зі смолою. За відомостями М. Сичова просмолювання живопису проходило за допомогою праски.²²⁹

Мікроорганізми, що утворилися на фресках південної башти доручили дослідити мікробіологу А. Ракитській для з'ясування причин їхнього утворення та методів знищення. В її висновках зазначено, що тиньк, на якому виконано монументальний живопис Софійського собору став придатним ґрунтом для розвитку цвілевих грибків різного характеру.²³⁰ В його складі було виявлено близько 10 видів грибків, які могли активізуватися за підвищеної вологості.

На виправлення наслідків останньої реставрації вирішили використати Виділені кошти. Усунення цвілі на фресках південної башти Софійська комісія доручила М. Касперовичу.²³¹ Замість ізоляції башти за допомогою глухих дверей вирішили влаштувати в башті електричну вентиляцію для ретельного просушування живопису.

Після чергового огляду стану фресок південної башти комісія констатувала, що в результаті дбайливого просушування стан живопису значно покращився, цвіль зникла, але помітне опадання пізнього олійного живопису, покриття смолянистим розчином помутніло і взялося білувато-мутними плямами, поновлені фарби потускніли.²³²

У зв'язку з обмеженим фінансуванням робіт Софійської комісії та ВУАКу, знову до реставрації фрескового розпису пам'ятки змогли приступити тільки через кілька років.

Археологічні, архітектурні та реставраційні роботи в Софійському соборі були тісно пов'язані між собою. Зокрема, завдяки зондажам фасаду пам'ятки, зробленими І. Моргилевським, вдалось встановити, що в давнину фресковий розпис вкривав зовнішні арки та стовпи.²³³

Ще одним напрямком реставраційних робіт в Софійському соборі стало очищення та закріплення мозаїчного живопису. Реставрація мозаїк собору планувалася Софійським комітетом в 1918 р.²³⁴ З ініціативи Комітету та дозволу митрополита Антонія поставили риштування в храмі. Було проведено фотофіксацію та промивку мозаїк.

За проектом реставрації та ремонту Софії Київської, розробленим Ф.І. Шмітом для ВУКОПМІСу в 1919 р., також передбачалось очищення мозаїчного живопису, укріплення його та доповнення втрат в мозаїках.²³⁵ Проте, з фінансових причин виконання цих робіт розпочали лише через кілька років.

Там само. – Арк. 5, 79-83.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 76, 84-89; Спр. 410/9. – арк. 88; РФ ІМФЕР. – Ф. 50. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 4.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 50, 76; Спр. 410/9. – Арк. 8.

Там само. – Спр. 410/9. – Арк. 36-37.

Там само. – Спр. 623. – Арк. 28зв.; Скуленко І. Реставрація Софійського собору // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 5. – С. 37.

Слово. – 1918. – 16 листопада; 24 листопада; 30 листопада.

Анисимов А. Проект реставрации... – С. 11.

Під час огляду в 1926 р. розпису Софійського собору М. Бойчук вказував на загрозу руйнування мозаїк.²³⁶ Через рік огляд стану мозаїчного живопису проводив Д. Киплик. Він відзначав, що мозаїки забруднені та покриті кіптявою, в зв'язку з чим втратився кольоровий баланс. Найбільше постраждало зображення Богоматері-Оранти в головній абсиді.²³⁷ Тиньк із мозаїками в деяких місцях повідставав, спостерігалось випадіння кубиків смальти.

Наступного року для огляду стану мозаїчного живопису створили комісію в складі М. Сичова, А. Тарана, В. Лесучевського. У результаті огляду вчені прийшли до досить невтішного висновку: дуже цінний не тільки для УСРР, але й для всього світу, мозаїчний живопис XI ст. невпинно руйнується і потрібно негайно вживати заходів задля його збереження (див. додаток Б.7).²³⁸ Також вирішили зробити фотографії для виготовлення копій та зліпки з деяких композицій (див. додаток А.12).

Дослідники почали переговори про початок реставрації мозаїчного живопису св. Софії, порушували питання вироблення методики його закріплення перед керівництвом ВУАН, проте, через фінансові труднощі Софійська комісія не змогла тоді провести необхідні роботи. Незабаром свої послуги з закріплення мозаїчного живопису запропонував Ленінградський художник В. Фролов.²³⁹ У зв'язку з неможливістю провести реставрацію мозаїк, в 1929 р. вирішили негайно зробити копії усіх композицій.

Роботи з очищення та укріплення мозаїк розпочали лише 1930 року. На цей рік планувалось провести дослідження та очищення Христа-Пантократора, архангела, євангелістів, розпочати роботи над Євхаристією.²⁴⁰ Загальне керівництво реставрацією вирішили доручити М. Сичову, проте, після його від'їзду до Ленінграду, роботи не припинялися. Перед проведенням реставрації комісія провела огляд стану мозаїк (див. додаток Б.8). Кожного дня складалися протоколи, в яких описувалися проведені роботи. Тоді ж провели пробні розчистки та фотографування зображень апостолів, архангелів, Христа-Пантократора та деяких орнаментів. Очищення велось за допомогою ватних тампонів, просякнутих чистою водою.

За результатами реставраційних та дослідницьких робіт мозаїк св. Софії, М. Сичов зробив доповідь в Державній Академії історії матеріальної культури (ДАІМК) в Ленінграді.²⁴¹ Співробітники Академії дійшли висновку, що причиною руйнування мозаїк та відставання тиньку від стіни був шар пізньої позолоти та бруду, що щільно вкривав живопис і заважав його вентиляції. Також вони вважали за доцільне провести детальне вивчення мозаїчного

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/4. – Арк. 11.

Там само. – Спр. 410/5. – Арк. 42-45.

Там само. – Спр. 410/6. – Арк. 12зв., 23-26, 37-38. 40-41; Спр. 410/8. – Арк. 11; Новицький О. Звіт за діяльність... – С. 30-31.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 12, 32; Курінний П.П. Діяльність... – С. 12.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 322. – Арк. 7-8; Спр. 410/9. – Арк. 23, 41; Спр. 410/10. – Арк. 10-23.

Там само. – Спр. 410/10. – Арк. 2, 4-4зв.

живопису та продовження реставраційних робіт і запропонували ВУАКУ всебічну допомогу в цих дослідженнях. В технологічному відділенні ДАІМК зробили мікро- та хімічний аналіз зразків фарб та тиньку з Софії Київської.

Очищені композиції вражали екскурсантів та фахівців своїм блиском та майстерністю виконання. Одразу стали помітні і переваги такого стану мозаїк: вони отримали можливість дихати, волога більше не накопичувалась і не руйнувала тиньк, який слугував основою для живопису. Звичайно, це надихало реставраторів на нові наукові звершення, Археологічний комітет планував продовжити розпочаті роботи з дослідження та реставрації мозаїчного живопису.²⁴² Проте, з різних об'єктивних та суб'єктивних причин (арешт в Ленінграді М. Сичова, фінансові труднощі) роботи поновили лише через кілька років.

Результати дослідницьких та реставраційних робіт публікувалися в різних фахових та спеціалізованих виданнях. Дослідники Софійського собору сприяли і поширенню знань про пам'ятку. Вони проводили в св. Софії екскурсії та лекції з різних наукових та навчальних установ. Серед екскурсантів були і іноземні фахівці.²⁴³ На прилюдних та урочистих засіданнях різних громадських та наукових організацій зачитувалися відкриті доповіді, влаштовувалися виставки здобутих матеріалів.²⁴⁴ Здобутки їхніх наукових пошуків використовуються і сучасними дослідниками.²⁴⁵

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 372. – Арк. 5, 27; ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 1220. – Арк. 1-1зв.; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 90. – Арк. 12-12зв. ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 70; Спр. 20. – Арк. 14; ІР НБУВ. – Ф. 278. – Спр. 1373. – Арк. 11; Ф. 279. – Спр. 519. – Арк. 1-8; Спр. 880. – Арк. 9; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 134. – Арк. 289; Спр. 137. – Арк. 8, 26-27; Спр. 155. – Арк. 53-55; Спр. 158. – Арк. 5-7, 12, 13; Спр. 202/23. – Арк. 1-3; Спр. 266. – Арк. 6, 17; Спр. 268. – Арк. 2; Спр. 344. – Арк. 1-2; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 113. – Арк. 19, 26; Оп. 4. – Спр. 268. – арк. 1-10.
Діяльність історичної секції ВУАН в році 1928. – К., 1930. – С. 30; Звідомлення про працю Історичної Секції за рр. 1919-1924 // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук (далі Записки і.-ф. відділу ВУАН). – 1925. – Кн. VI. – С. IX-X; Доповіді, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1926 р. // Записки і.-ф. відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XV. – С. 294; Історія Академії Наук України 1918-1923 рр... – С. 482-483.
Воронцова О., Бобровський Т. Середньовічні підземні споруди у садибі Софії Київської // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших наук.-практ. Софійських читань, (м. Київ, 27-28 листопада 2002 р.). – К., 2003. – С. 62-65; Нікітенко Н., Нікітенко М. Давньоруське митрополиче плоховання в Софії Київській: спроба ідентифікації // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2002. – Т. 9. – Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної наук. Джерела та результати досліджень. – С. 363-376; Нікітенко Н. Під покровом святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000. – С. 19, 36, 53, 63-65.

Таким чином, вже вчені кінця XVIII ст. зацікавилися дослідженнями Софійського собору. До кінця XIX ст. вивчення св. Софії перетворилося в особливий розділ історико-мистецтвознавчої науки. Після революції наукові пошуки з історії пам'ятки значилися серед завдань різних дослідних та пам'яткоохоронних установ, які працювали в складних умовах постійної зміни влад. В 1917 – на початку 1930-их рр. в умовах хронічної нестачі коштів, ідеологічної боротьби, багато вчених та установ змушені були припиняти свою роботу, дослідження обмежувалися переважно обстеженнями та спостереженнями. Проте, незважаючи на всі труднощі і складні умови праці, науковці спромоглися багато зробити в галузі дослідження Софійського собору в Києві.

Вказуючи на значення собору для світової культури науковці ініціювали створення Софійської комісії – спеціальної установи, увага співробітників якої зосереджувалася на проблемах Київської Софії. Склад вчених, що входили до комісії в різні періоди її існування, був майже незмінним. Аналогічними залишались і задачі комісії. Це дозволяє зробити висновок про роботу Софійської комісії з перервами, виділити етапи її діяльності: 1918 р. – діяльність Комітету, метою якого були реставрація, збереження та дослідження св. Софії; 1921 – 1923 рр. – становлення Софійської комісії та налагодження її роботи; червень 1923 – 1933 рр. – поновлення діяльності Комісії з ініціативи О. Новицького, найефективніші роботи зі збереження, реставрації та дослідження пам'ятки.

Наукова робота Софійської комісії велася в кількох напрямках, головними з яких було вивчення архітектури та будівельної історії собору, археологічні розкопки, реставрація та дослідження монументального живопису, аналіз літератури та архівних джерел.

Під час археологічних робіт на території комплексу та самого храму вдалося дослідити систему підземних галерей. Після того, як з'ясувалося, що в садибі св. Софії чітко прослідковується кілька шарів, там вирішили влаштувати показові розкопки для студентів. Вчені-архітектори проводили обміри, склали план садиби Софійського собору та першого поверху пам'ятки, виявили різні типи кладки, що відносяться до різних періодів. Зондажами було розкрито з-під тиньку та пізнього цегляного мурування окремі частини давньої споруди. На основі натурних архітектурних досліджень науковці виробили свої реконструкції найдавнішого ядра св. Софії.

Співробітники Софійської комісії розкрили з-під олійного живопису та провели консервацію цінного зразка станкового мистецтва Києво-Софійського собору – ікони Миколи Мокрого. Монументальний живопис пам'ятки також постійно привертав увагу вчених. Для докладного вивчення розпису храму необхідно було провести його повну реставрацію. Очищені композиції вражали екскурсантів та фахівців своїм блиском та майстерністю виконання. За результатами наукових пошуків учені робили доповіді, видавали публікації.

Часто дослідження велися безкоштовно. Звертання науковців до органів влади з проханнями матеріально та організаційно забезпечити виконання робіт із вивчення св. Софії як правило не давало результатів.

Діяльність Софійської комісії привернула увагу громадських організацій України до проблеми дослідження унікальної пам'ятки світового мистецтва. Також ученим вдалося долучити державні урядові інституції, спеціально створені наукові та пам'яткоохоронні установи.

Софійська комісія була єдиною установою, що присвячена окремій пам'ятці. Це можна пояснити тим, що дослідники надавали Софійському собору в Києві особливого значення серед інших давньоруських пам'яток. З ініціативи співробітників комісії був підготовлений декрет Ради Народних Комісарів про св. Софію. Створювалась комісія як наукова установа, проте за характером її діяльності вона була і пам'яткоохоронною організацією.

Розділ 3

ЗАХОДИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ДЕРЖАВИ З ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

Захист і збереження культурних цінностей визнаються безперечною умовою прогресу і розвитку людства. Ставлення до національної спадщини в різні часи було неоднозначним. Недосконала законодавча база в галузі охорони пам'яток в Російській імперії в XIX ст. не сприяла її дослідженню та збереженню. Імператор та Синод видали ряд нормативних актів, що регламентували питання збереження від руйнування пам'яток старовини та забороняли самовільні реконструкції і реставрації.²⁴⁶ Проте, за відсутності в Росії спеціальних державних органів та відповідного законодавства, всі ці укази не мали реальних наслідків.

Пам'яткоохоронна робота в Україні в XIX – на початку XX ст. активізувалася завдяки створенню й діяльності різноманітних громадських та наукових товариств: Тимчасового комітету для дослідження старожитностей, Археографічної комісії, Товариства старожитностей та мистецтв, Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Комісії для опису старожитностей України при історичному Товаристві Нестора-літописця тощо.

Негативно позначилася на стані пам'яток старовини Перша світова та громадянська війни. Під час бойових дій загинуло багато цінних колекцій. В 1917-1920 рр. передові діячі науки і культури України, занепокоєні станом збереження історико-культурної спадщини, ставили питання про необхідність створення державних органів охорони пам'яток. Вони отримали підтримку з боку українських національних урядів. У процесі перетворень з'ясувалася невідповідність утворених ще за царської Росії пам'яткоохоронних установ новим вимогам. Було створено низку нових товариств, що опікувались охороною та збереженням пам'яток культури: Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, Товариство друзів церковної старовини, Товариство діячів українського мистецтва.²⁴⁷ За денікінської окупації виникли Комітет охорони пам'яток історії при Українській Академії Наук та подібний комітет при Київському університеті св. Володимира.

Науковці зазначали особливу відповідальність пам'яткоохоронних організацій Києва, оскільки в цьому місті збереглися найважливіші пам'ятки давніх часів, і передусім, періоду Київської Русі. Серед київських пам'яток дослідники вказували на особливе місце собору св. Софії. Післявоєнний стан пам'ятки особливо непокоїв пам'яткоохоронців. Останні ремонтні роботи в храмі велися в 80-90-х рр. XIX ст. На жаль, в результаті недбалості архітектора та робітників,

Вздорнов Г.И. Вказана праця. – С. 22, 35, 131-132, Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 6-15.

Андрусишин Б. Вказана праця. – С. 101; Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 148-149; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 16-63; Статут Центрального Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. – К., 1917. – С. 1-3.

частина фундаментів була зруйнована, і в споруді виникли нові тріщини.²⁴⁸

Період революцій та громадянської війни був досить складним для Софії Київської, вона зазнала значних пошкоджень від бомбардувань. Кожна влада супроводжувала взяття міста артилерійським вогнем. Батарей захисників, не дивлячись на протести вчених, ставилися безпосередньо на Софійському майдані, і той хто брав місто, випускав снаряди прямо на собор.

Дослідники з жахом згадували про події зими 1917-1918 рр.²⁴⁹ Вони описували пошкодження, яких зазнала пам'ятка та вказували на загрозу не тільки для архітектурного стану собору, але й його монументального живопису, зокрема композиції Богоматері Оранти.

Громадські пам'яткоохоронні товариства разом із ЦКОПСІМУ створили спеціальну комісію, до складу якої входили видатні митці та вчені В.

Кричевський, Д. Щербаківський, Ф. Ернст та ін. З 17 до 26 січня 1918 р. вони оглянули та описали пошкодження архітектурних пам'яток Києва, серед них і Софійського собору (див. додаток Б.9). Члени комісії відзначали, що в пам'ятку влучило 4 снаряди (один із них у вежу, в якій знаходилася бібліотека), в Трапезну церкву та Бурсу також по 4 снаряди, в Митрополичий будинок – 2 снаряди і він найменше постраждав, один снаряд розірвав купол Південної в'їздної башти, найбільше постраждала Дзвіниця.²⁵⁰ Дослідники зазначали також, що в результаті зовнішніх пошкоджень, постраждав монументальний живопис пам'ятки.²⁵¹ 9 серпня 1918 р. на засідання Товариства Дослідження Мистецтв Ф. Ернст виступив із доповіддю, а пізніше видав окрему брошуру, в якій оприлюднив дані огляду.²⁵²

У 1918 р. створилися перші українські державні органи охорони культурних пам'яток: відділ музеїв і охорони пам'яток, відділ охорони церковної старовини при Міністерстві освіти. Вони діяли в межах можливостей наявних матеріальних засобів та продовжували працювати і під час існування всіх наступних українських національних урядів. Керівництво державними і громадськими установами, зазвичай, здійснювала одна й та ж особа, і, таким чином, відбувалася координація їхньої діяльності.

Питання про надання охорони та збереженню Софійського собору державного значення порушував уряд Директорії УНР. Вже на третій день після створення Ради Народних Міністрів УНР на її розгляд внесли доповідь про заходи охорони ряду архітектурних культових пам'яток (серед них, і Софійського собору), які стали зразками різних стилів, віхами епох українського мистецтва. Уряд погодився визнати ці пам'ятки державно-

ІР НБУВ. – Ф. 13. – Спр. 2640. – Арк. 1; НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 415. – Папка № 1. – Арк. 13.

Лукомский Г.К. Вказана праця. – С. 38; Шміт Ф.І. Мистецтво... – С. 5;

Эрнст Ф. Художественныя сокровища Kiива, пострадавшія въ 1918 году. – К., 1918. – С. 6.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 1. – Арк. 6-8.

Коренюк Ю. Вказана праця. – С. 22; Лукомский Г.К. Вказана праця. – С. 38.

РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 7. – Спр. 631. – Арк. 2; Эрнст Ф. Художественныя сокровища... – 20 с.

національними українськими святинями та доручив міністрові віросповідань підготувати відповідний законопроект.²⁵³ На жаль, пам'яткоохоронні заходи не були здійснені через захоплення Києва більшовицькими військами, а згодом і військами Денікіна.

У зв'язку з постійними змінами влади, науковцям доводилося звертатися до кожної нової адміністрації Києва з проханням забезпечити охорону та збереження Софійського собору. Так, денікінська адміністрація на підтримку пам'яткоохоронних заходів виділила 25 тис. крб., на які Комітетом при Університеті св. Володимира було проведено обстеження пошкоджень архітектурних пам'яток Києва (в тому числі Софійського собору).²⁵⁴

Радянська влада утворила свої пам'яткоохоронні установи: Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, подібні функції виконувала архітектурна секція ПОЛПРу.²⁵⁵ Ці організації припиняли свою діяльність, коли більшовики полишали Київ і відроджувалися з їхнім поверненням, кілька разів реорганізовувалися та змінювали свою назву.

В радянській державі створюється нормативна база, що регулювала пам'яткоохоронну галузь. З ініціативи пам'яткоохоронців уряд видав ряд нормативних актів, що регулювали проблеми охорони культових пам'яток, питання користування мистецькими та історичними спорудами та цінностями культового походження в зв'язку з впровадженням в життя декрету про відокремлення церкви від держави.

Впровадження в життя положень цього декрету було покладено на ПОЛПР, що проводив опис та інвентаризацію храмів за категоріями, залежно від історичного та художнього значення.²⁵⁶ Першу категорію споруд – виняткового художньо-наукового та історичного значення планувалося передати Народному комісаріату освіти. До цієї категорії віднесли і Софію Київську. Співробітники ПОЛПРу провели інвентаризацію цінностей, що містилися в храмах, в тому числі в Софійському соборі і вирішили їх залишати в храмі, оскільки там були найкращі умови для збереження їхньої цілісності.

28 квітня 1919 р. комісія, спеціально створена ПОЛПР та громадськими товариствами, провела обстеження Софії Київської. Після цього розробили кошторис на закріплення фресок та ремонт храму. Пропозиції комісії

Андрусин Б. Вказана праця. – С. 101; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 54-55. РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 5. – Спр. 291. – Арк. 1-3; Ернст Ф. справа охорони... – С. 150.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1; Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 262; Шмидт Ф. Охрана старины на Украине // Художественная жизнь: Бюллетени художественной секции Народн. Комис-та по Просвещению – 1920. – № 4/5. – С. 16.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10; Спр. 20. – Арк. 9-10.

Роботи видавалися надзвичайно складними, оскільки бракувало необхідних будівельних матеріалів. Проте, вже на середину червня полагодили стіни та куполи пам'ятки, велися роботи з ремонту даху і розпочалося закріплення фресок, було проведено обміри собору.²⁵⁷ Водночас розроблено заходи для ремонту інших пам'яток комплексу Софії Київської.

У серпні 1919 р. Софійський собор знову постраждав від артилерійського обстрілу і отримав нові проломи під час відступу більшовиків та обстрілу міста денікінцями й українськими військами. Пам'ятка зазнала незначних пошкоджень, але на думку вчених дуже дошкульних. Зокрема, один із снарядів потрапив в склепіннях на хорах.²⁵⁸ Пробоїну замурували, але протягом декількох років, до нового капітального ремонту, пам'яткоохоронці відзначали, що над цим місцем дах тече, вода проникала на мурування і руйнувала його.

Тоді ж зазнали пошкодження і інші споруди комплексу. Правління Києво-Софійського Духовного Училища відзначало, що в дах споруди потрапив снаряд і утворилася пробоїна розміром в 6/5 аршина (близько 1 м), а по фасаду розбито 237 вікон. Правління зверталось до Київської Єпархіальної Ради допомогти з ремонтом, тому що не мало на це необхідних матеріальних засобів. Кошти, що були на балансі училища в банках, більшовицька влада передала Наркомату соціального забезпечення.

Чергових пошкоджень собор та інші пам'ятки зазнали коли більшовики поверталися до Києва в грудні 1919 р. Нові пробоїни з'явилися на хорах, в арках, набої потрапили у бібліотеку, в контрфорси північного фасаду, західний фасад, в одну з веж храму.²⁶⁰ Снаряди влучили і в Софійську Дзвіницю.

На початку 1920 р. в Києві проведено нове обстеження пошкоджень пам'яток архітектури. В Софії Київській виявили, що артилерійській снаряд пробив арку на хорах, всі арки пошкоджені. Це загрожувало обвалом середньої частини храму.²⁶¹ Співробітники музейно-виставочної секції розробили кошториси на ремонт культурних пам'яток та розпочали переговори з органами комунального господарства міста про початок найнеобхідніших робіт. Проте, їх не розпочали у зв'язку зайняттям Києва польськими та українськими військами, в цей час пам'ятки міста знову зазнали пошкоджень.

Загроза для Софійського собору перестала існувати тільки з середини 1920 р. Після залишення міста поляками, Київський губкомпис розробив план із ліквідації пошкоджень пам'яток столиці, щоб запобігти подальшому їхньому руйнуванню. За рекомендацією ВУКОПМІСу в першу чергу велися ремонтні

Лукомский Г.К. Вказана праця. – С. 16-17, 39, 43.

Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 163-164; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917-1990. – К., 1991. – С. 28.

РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 5. – Спр. 297. – Арк. 2-2зв; Щоденник Федора Ернста // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 132.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7зв.

Після утвердження радянської влади в Україні почалося формування державних пам'яткоохоронних органів. В 1920-1924 рр. відбулося створення і становлення в системі Української Академії Наук Всеукраїнського археологічного комітету. ВУАК керував справами охорони пам'яток культури та археологічними дослідженнями в межах української республіки.

В 1921 р. замість ВУКОПМИСу було створено Головне управління в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи і Головне архівне управління. Вони проіснували лише до кінця цього року. Пізніше функції охорони пам'яток передали до екскурсійно-виставочно-музейного (ЕВМ) підвідділу агітаційного відділу Головополітосвіти НКО УСРР.²⁶² При ньому створили Раду (згодом Комітет) охорони пам'яток, до якої входили представники Академії мистецтв, Архітектурного інституту та музеїв.

Проте, пам'яткоохоронна робота майже не велась, оскільки її виконував лише інспектор Головополітосвіти. Українська Академія Наук у зверненні до Народного комісаріату освіти наголошувала, що постійна реорганізація музейної та пам'яткоохоронної справи тільки шкодила галузі охорони пам'яток. Залишалось відкритим і питання збереження Софійського собору.²⁶³

В 1921 р. відразу після створення Софійської комісії в системі Академії Наук, поставили завдання проаналізувати стан пам'ятки для виявлення найслабших місць та причин виникнення тріщин і руйнувань. І. Моргилевський доповів про небезпечний стан південної стіни і комісія вирішила звернутися до місцевої влади з проханням оглянути собор і вжити заходів до його поладження.²⁶⁴ Архітектори П. Альошин, В. Осьмак, С. Прокоф'єв, Й. Мацько вважали стан собору небезпечним, проте його ремонт був неможливим через проблеми фінансового характеру.

На катастрофічний стан споруди св. Софії вказувала і Старокиївська Парафія УАПЦ: шибки розбиті, тиньк на мурах пообсипався, дах собору тече в багатьох місцях і вода просякає через товсті склепіння.²⁶⁵ Парафіяни зверталися до різних владних та пам'яткоохоронних установ із проханнями допомогти, якщо не фінансами, то хоча б матеріалами. Представники Парафії у своєму зверненні до наукових установ відзначали, що приміщення бібліотеки Софійського собору в одній із башт також потребувала ремонту для забезпечення умов зберігання книг та рукописів. Взимку через побиті вікна в кімнату потрапляв сніг. Архітектурно-монументальна секція Археологічної комісії, у відповідь на дописи релігійної громади, доручила І. Моргилевському

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 843. – Арк. 2-2зв; НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 104. – Зошит № 2. – Арк. 35, Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 р... – С. 230.

Нестуля О. Доля... – Ч. 1... – С. 96.

НА ІА. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 8-10.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 151; ІР НБУВ. – Ф. 70. – Спр. 251. – Арк. 1, 3-3зв., 9-9зв; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 61.

звернутись зі свого боку до міської адміністрації за необхідними на ремонт пам'ятки коштами.

Співробітники ВУАН та губкопмису клопотались аби Софію Київську включили до списку споруд, що мають історичну, культурну, художню та археологічну цінність.²⁶⁶ Також, на думку дослідників, охороні підлягали Бурса, Братський Корпус, Митрополичий будинок, Трапезна церква, Дзвіниця, Брама Заборовського та інші споруди комплексу.

Стан Софії Київської непокоїв не тільки вчених, що працювали в УСРР. На одному із засідань Конференції з врегулювання питань управління й фінансування наукових закладів федеративних і незалежних республік (проходила у квітні 1922 р. при НКО РСФРР) Софійський собор у Києві вирішили віднести до пам'яток світового значення. Слід зазначити, що Укрнаука лише в 1927 р. включила храм до списку найвидатніших пам'яток України.²⁶⁷

Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини при екскурсійно-виставково-музейній секції київського губполітосвіти доручив Ю. Красицькому розробити кошторис на необхідний ремонт Софійського собору.²⁶⁸ Оскільки відділ комунального господарства міської адміністрації відмовився виділити необхідні на ремонт пам'ятки гроші, то вирішили звернутися з подібним проханням до центральної влади. В Харкові А. Вінницький мав зробити особливу доповідь про Софію Київську та її стан. На жаль, коштів, які все ж таки виділив уряд, було не достатньо і вони дуже швидко закінчились.

У лютому 1923 р. члени Археологічного комітету та Кафедри мистецтвознавства ВУАН, які постійно наглядали за станом св. Софії, виявили, що в південній арці західної частини хор утворилася велика тріщина і західна стіна у середній частині між аркбутанами почала відходити від своєї осі. Архітектори та мистецтвознавці С. Кобелєв, І. Моргилевський, О. Новицький, В. Осьмак, С. Прокоф'єв утворили комісію для дослідження стану споруди і причин руйнування.²⁶⁹

Наступного дня вони, запросивши представника Всеукраїнської Православної Церковної Ради П. Ємця, оглянули собор і склали детальний акт, де вказали усі пошкодження (див. додаток Б.10). На засіданні Всеукраїнського археологічного комітету О. Новицький доповідав про стан св. Софії та про необхідність негайних заходів із укріплення західної стіни, а саме спорудження двох аркбутанів. ВУАК ухвалив рішення доповісти Науковому комітету та Головполітосвіті ситуацію і прохати терміново вжити заходів.

Члени Комітету, занепокоєні станом Софії Київської звернулися за допомогою до наркома освіти В. Затонського, Наукового комітету, Головного професійно-освітнього комітету Народного комісаріату освіти (Головпрофосвіти), Головполітосвіти. На їхній розгляд і затвердження було підготовлено проект кошторису. Ф. Шміт та О. Новицький від імені комітету на

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 50-51; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 13. – Арк. 7; Спр. 140. – Арк. 5, 6; Спр. 145. – Арк. 2.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 888. – Арк. 23; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 103.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 20, 23, 27.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/1. – Арк. 1-5; Ф. 9. – Спр. 224. – Арк. 20зв.

засіданні першого відділу ВУАН виступили з повідомленням про небезпеку для храму.²⁷⁰ Учасники засідання повністю підтримали висловлене занепокоєння і клопотання Археологічного комітету. Ф. Шміт вирішив звернутись із особистим листом також до дружини заступника наркома народної освіти, яка працювала в Науковому комітеті НКО УСРР, А. Ряппо. Вчений просив Народний комісаріат освіти надати хоча б моральну підтримку в справі збереження Софійського собору в Києві.

Проте, В. Затонський категорично відмовив у коштах. Наркомат освіти доручив зайнятись охороною та збереженням св. Софії Київському губвиконкому. Місцеві органи влади також відмовили Софійській комісії. Голова губвиконкому лише обіцяв всіляку підтримку і сприяння перед урядом, із необхідними ж коштами постійно зволікали.²⁷¹

Голова Головполітосвіти та Науковий комітет звернулися до ВУАКу з пропозицією знову скликати комісію для вивчення причин утворення тріщин в стінах пам'ятки та складання кошторису на необхідні роботи.²⁷² До роботи в цій комісії знову запросили С. Кобелева, І. Моргилевського, О. Новицького, В. Осьмака, С. Прокоф'єва.

Наприкінці 1923 р. держава виділила на потреби Софійської комісії 1,5 трильйони карбованців, проте, дослідники зазначених грошей так і не отримали.²⁷³ З метою отримання хоч якихось коштів для ремонту та діяльності комісії, її співробітники спільно з Радою Старокиївської парафії вирішили влаштувати у пам'ятці платні лекції та концерти з історичних співів.²⁷⁴ Вони планували провести підписку між небайдужими людьми для збирання грошей на ремонт та дослідження св. Софії. Проте, цих фінансів було недостатньо.

Інспекція стану архітектури св. Софії та аналіз причин руйнування велися щорічно. На початку 1926 р. співробітники Археологічного комітету отримали доручення проаналізувати стан збереженості всіх київських пам'яток, серед них і св. Софії. ВУАК та Софійська комісія неодноразово збиралися з приводу руйнувань Софійського собору та зверталися до органів влади з вимогою забезпечити збереження пам'ятки. Відразу після ремонту вчені зазначали, що, на щастя, нових тріщин майже не виникло, але необхідно спостерігати за

Лист неодмінного секретаря ВУАН А.Ю. Кримського та голови Археологічного комітету Ф.І. Шміта до Наркома освіти України В.П. Затонського про невідкладні заходи по охороні Софійського собору // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 371; Новицький О. Звіт за діяльність... – С. 27-28.

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 167. – Арк. 6; Ф. ВУАК. – Спр. 6. – Арк. 6; Спр. 410/1. – Арк. 28-29; Лист голови Археологічного комітету Ф.І. Шміта до А.Й. Ряппо // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С. 372-373; Лист Наркомату освіти України до Київського губвиконкому про необхідність сприяння в охороні Софійського собору // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 373.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 5. – Арк. 7-8.

Там само. – Спр. 410/1. – Арк. 8, 19зв.

Там само. – Спр. 410/2. – Арк. 1; Ф. 9. – Спр. 167. – Арк. 7.

старими аби не пропустити моменту, коли вони стануть небезпечними для стану пам'ятки.²⁷⁵ І. Моргилевському доручили накласти маяки на тріщини, щоб слідкувати за їхнім розвитком.

Станом Софійського собору зацікавився відділ культів НКВС та Окружний виконавчий комітет.²⁷⁶ Вони наполягали на тому, що під впливом діяльності релігійної громади пам'ятка руйнувалася, і пропонували вилучити її з користування парафії та передати у розпорядження Всеукраїнській Академії Наук.

Незабаром пам'яткоохоронці вказали на виникнення нових тріщин та необхідність проведення ремонтних робіт (див. додаток Б.11). Також вони наголошували, що пошкодження будівлі впливали на стан живопису пам'ятки (див. додаток А.13, А.14). Але, ОВК відмовляв в коштах на ремонт під тим приводом, що комісія пізно звернулася, бюджет вже складено і затверджено. У відповідь, співробітники Софійської комісії вирішили запросити представників місцевих органів влади до роботи з аналізу стану пам'ятки, щоб переконати в необхідності ремонту. ОВК в усіх руйнуваннях звинувачував релігійну громаду, яка орендувала св. Софію.²⁷⁷ ВУАК та Старокиївська Парафія змушені були пояснювати, що остання навпаки робила все можливе для ремонту та охорони пам'ятки, проте її кошти обмежені. Сама ж комісія через брак матеріальних засобів обмежилася наглядом та збиранням архівних матеріалів.

Влада намагалася провести регламентацію пам'яткоохоронної галузі. В 1926 р. постановою Народного комісаріату освіти²⁷⁸ організували Інспектуру охорони пам'яток культури НКО. Відповідно розмежовувалися повноваження ВУАКу, Інспектури НКО та створеного Українського комітету охорони пам'яток. Останній набував функцій дорадчого органу при Укрнауці. Всю відповідальність за охорону пам'яток поклали на Інспектуру та її місцеві (крайові) відділи. ВУАК мав лише науково-консультаційні функції та керував дослідними роботами. В 1929 р. затвердили статут Українського комітету охорони пам'ятників культури, за яким останньому передавалися всі основні повноваження в цій галузі.²⁷⁹

Непокоїв пам'яткоохоронців стан інших пам'яток в садибі Софійського собору (див. додаток Б.12, Б.13).²⁸⁰ При Київській Міськраді в 1928-1929 рр. працювала спеціальна комісія з дослідження стану пам'яток старовини міста. Вона зазначала, що багато споруд, серед них і будівлі комплексу Софії Київської, в поганому стані через недбалість місцевої влади, нерозуміння населенням їхнього значення.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 96. – Арк. 7-8; Спр. 101. – Арк. 46; Спр. 410/5. – Арк. 3, 20-22; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 24зв., 28зв., 41.

ДАКО. – Ф. р-112. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 72-75.

Там само. – Арк. 87-88; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/6. – Арк. 40; Спр. 410/8. – Арк. 24, 28; Новицький О. Діяльність ВУАК'у... – С. 4.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 812. – Арк. 1; Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 р... – С. 451-455.

Устава про Український Комітет Охорони Пам'яток Культури (Укопк) // Бюлетень НКО. – 1929. – № 17. – С. 10-14.

ДАКО. – Ф. р-433. – Оп. 1. – Спр. 811. – Арк. 10, 11, 30.

До Київської міської Ради та сектору науки Наркомосу Крайова інспектура охорони пам'яток подала план робіт в св. Софії на 1931 р. Зазначалося, що споруда доведена до стану “напівруїни”, а на ремонт необхідно 40 тис. крб.²⁸¹ Всю провину за стан пам'ятки Інспектура поклала традиційно на релігійну громаду та недогляд міськради. Київський крайовий інспектор звертався до НКО, київської міської влади з проханнями посприяти справі ремонту св. Софії. Проте, необхідної підтримки та коштів він так і не знайшов.

В кінці 1932 р. на засіданні Президії ВУАК констатували, що пам'ятка знаходилася у жахливому стані, причинами чого могли бути давні пошкодження, діяльність релігійної громади та коливання, що виникали від руху вантажівок військового округу, штаб якого розмістився в садибі собору. Вчені вказували, що проходження під Дзвіницею повз стіни св. Софії важких вантажівок негативно позначалися на їхньому стані: ліпнина Дзвіниці осипалася, струс шкодив монументальному живопису собору.²⁸² Також неприпустимим співробітники Софійської комісії та Київської крайової інспектури вважали накопичення тут великої кількості бензину для потреб військового округу. Голова ВУАК та крайовий інспектор піднімали клопотання про перенесення штабу в інше місце.

Члени президії ВУАН вирішили доручити Софійській комісії підготувати вичерпні відомості про стан пам'ятки і надіслати їх до Київської обласної Інспектури охорони пам'яток та Сектору науки НКО разом із проханням посприяти в справі ремонту. На початку 1933 р. створили бригади для обстеження стану та складання кошторису на ремонт Софійського собору.²⁸³ В результаті огляду пам'ятки виявили нові пошкодження.

Пам'яткоохоронним організаціям доводилося вирішувати і поточні питання, не пов'язані з ремонтом пам'ятки, щоб забезпечити збереження св. Софії. Так, на території собору постійно бавилися діти і іноді це мало досить неприємні для храму наслідки. Співробітники Софійської комісії та представники Старокиївської парафії вказували, що діти забруднювали двір, колупали зондажі, граючи в футбол на цвинтарі били шибки в навколишніх спорудах, виламували рами, закидали камені всередину тощо. Довелось звернутись до міліції, щоб припинити цей безлад.²⁸⁴ Місцеві органи влади також попереджали батьків про судову відповідальність. Вчені пропонували всю територію комплексу внести до списку садиб та місцевостей м. Києва, що перебувають в полі особливої уваги під час будівництва.

ДАК. – Ф. р-1. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 19-22, Доповідна записка до Київської міської Ради, копія: сектор науки НКО, від київського обласного інспектора охорони пам'яток культури К.Є. Антиповича // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/11. – Арк. 12; Спр. 437. – Арк. 32-34, 73. РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 107.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 109; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 81. – Арк. 20, 26; Спр. 176. – Арк. 116; Спр. 410/2. – Арк. 7; Спр. 410/3. – Арк. 12.

Черговою терміною проблемою, яку вирішували співробітники Софійської комісії, стало недбайливе використання Митрополичого будинку Академією мистецтв та Архітектурним інститутом. В одному з приміщень споруди розмістили друкарню з важкими типографськими машинами, струс від роботи яких загрожував цілісності споруди, що і без того мала пошкодження та тріщини. Комісія, що оглядала будинок, вказала на надзвичайний факт: частину дерев'яних конструкцій випиляли і, напевно, використали для опалення. Через це частина стелі та крівлі обвисла і була підперта стійками.²⁸⁵ Співробітники комісії підняли клопотання перед губернiальним відділом народної освіти (губнаросвітою) про створення умов для охорони цієї пам'ятки цивільної архітектури, виділення іншого приміщення вказаним установам, та передачу споруди у відання ВУАН.

Непокоїло вчених те, що в саду Митрополичого будинку мешканці навколишніх будинків улаштували звалище та викопували ями для сміття.²⁸⁶ Губкопмис звертався до місцевих органів із проханням перенести звалище в інше місце.

У 1929 р. пам'яткоохоронці та парафія протестували проти того, що протягом зими 1928-1929 р. домоуправління софійського кварталу звозило сніг, кригу та сміття з прилеглих вулиць на палісадник між собором та Бурсою. Навесні танення снігу спричинило до утворення куп сміття та гною і, відповідно, до отруєння повітря парами його розкладу.²⁸⁷ Вказувалося, що неприпустиме утворення смітника поруч із діючим храмом, пам'яткою загальносвітового значення, яку відвідували віруючі та науковці різних країн. Зважаючи на все вищезазначене, вони наполягали на санітарному очищенні території.

Пам'яткоохоронці не знаходили розуміння влади і при вирішенні багатьох інших питань, які стосувались охорони споруди Софійського собору та дотримання охоронної зони пам'ятки. Так, поблизу стін храму в ніч із 26 на 27 березня 1932 р. скинули уламки зруйнованої і розібраної церкви св. Ірини. Голова Софійської комісії О. Новицький вказував, що такі дії шкодили цілості стін собору та його живопису.²⁸⁸

Конфлікт між органами влади, релігійною громадою та пам'яткоохоронними органами намітився і при виборі місця поховання архієпископа УАПЦ Н. Шараївського. Адміністративний відділ ОВК (адмінвідділ) категорично заборонив ховати його на будь-якому цвинтарі Києва і, не дивлячись на протести ВУАКу та Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, дозволив здійснити поховання під стінами пам'ятки.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 832. – Арк. 1-3; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 12. – Арк. 6-7; Спр. 21. – Арк. 33-34; Спр. 36. – Арк. 18-19, 22-24; Спр. 37. – Арк. 35; Спр. 410/2. – Арк. 25; Спр. 410/3. – Арк. 2-4, 6-11, 14; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 34.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 85, 252-252зв; Спр. 21. – Арк. 114. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 8.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 438. – Арк. 4-6, Лист Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури до Київської обласної прокуратури // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 34.

Пам'яткоохоронні організації не були вчасно попереджені про копання ями. Її викопали на відстані 1 м від південної вівтарної апсиди пам'ятки, роботи велися в повній темряві. Наступного дня співробітники Інспектури та Комітету знайшли свіжу могилу, а поруч – викопані людські кістяки.²⁸⁹ Представники ВУАКу та Інспектури склали акт із протестами, який надіслали до Київського виконкому та НКО. Вони вимагали роз'яснень та наполягали на забороні здійснення поховань на території комплексу св. Софії.

Київський виконком потім у таємному листі пояснював, що дозвіл на поховання о. Нестора Шараївського під стінами собору дано з тих міркувань, щоб уникнути під час провадження тіла до Лук'янівського кладовища величезної демонстрації, яка складалася б із "...української інтелігенції шовіністичної..."²⁹⁰

Комплекс Софійського собору вдалося зберегти лише завдяки подвижницькій роботі пам'яткоохоронців. Слід зазначити, що вчені працювали за вкрай скрутних матеріальних умов. Як правило, вони проводили роботу на громадських засадах.²⁹¹ Кілька разів у зв'язку з браком коштів пам'яткоохоронні та дослідницькі установи, що опікувалися проблемами Софійського собору, обмежували свою діяльність збиранням архівних матеріалів, спостереженням, а то й взагалі припиняли роботу. Через постійні фінансові проблеми Софійська комісія не могла виконувати поставлені завдання.

Не зважаючи на всі прохання пам'яткоохоронців, суми, що виділялись адресно на потреби пам'ятки, залишалися мізерними і використовувались на найнеобхідніші завдання. Київські державні установи охорони пам'яток зверталися до різних організацій за кредитами на ремонт та дослідження св. Софії.²⁹² Коли ж науковці вказували, що виникла нова необхідність в коштах у зв'язку з новими тріщинами, то отримували відмову з тих причин, що кошторис на рік уже складено або ж із ідеологічних мотивів. Враховуючи історико-художню цінність собору, ставилося питання про переведення його на утримання за рахунок союзного бюджету.

Ще одним напрямком в діяльності пам'яткоохоронців крім спостереження за станом архітектури св. Софії стали заходи зі збереження історично-художніх цінностей, що знаходилися в соборі. Після проведеної радянською владою націоналізації вони перейшли у власність держави і передавались у користування релігійним громадам із розподілом за категоріями. Майно, що мало історичну та художню цінність передавалось у власність органам освіти та пам'яткоохоронним організаціям і не могло вилучатися з храмів.

РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 3, 5.

Там само. – Арк. 6.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 13зв., 17, 36; Історія Академії Наук України 1918-1923 рр... – С. 304, 337.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 13, 31-32, 53.

Слід зазначити, що в Російській імперії, відповідно до загальноприйнятої практики, щорічно велася перевірка майна Софії Київської, її ризниці та бібліотеки. Існували детальні інвентарні описи культового начиння. Окремі списки склалися на предмети, які не використовувалися під час служб, проте мали історичне значення. Для їх складання рекомендувалося запрошувати фахівців – істориків, археологів, ювелірів.

В Софійському соборі на початку ХХ ст. зберігалася колекція цінних монет, медалей, портретів, перлів. В ризниці знаходилося багато речей, цінних не тільки матеріально, а й творів мистецтва, виготовлених київськими майстрами ХVІІІ-ХІХ ст. З писемних джерел відомо, що на дзвіниці св. Софії знаходилося 20 дзвонів. Найбільший із них важив 800 пудів (12800 кг) і, за словами очевидців, відрізнявся чарівним звуком.²⁹³ Всі дзвони мали історичну та художню цінність.

Багатою була бібліотека храму. В ній нараховувалося понад 1 тис. друкованих книжок, деякі екземпляри вчені відносили до ХVІ-ХІХ ст., серед них такі неповторні унікальні твори як Острозька Біблія 1581 р. і Львівський Апостол 1574 р. та близько 1 тис. рукописних. Слід відмітити, що в колекцію входили автографи П. Могили та інших митрополитів, а також книги, підібрані та подаровані митрополитом і дослідником історії храму Є. Болховітіновим (митрополит Київський, 1822-1837).²⁹⁴

Радянською владою майно, що зберігалось в Софійському соборі було визначене, як таке, що має мистецьке та історичне значення. Воно передавалось у відання НКО, і на користування – релігійним громадам. Представники колишнього причту Софійського собору, що залишалися вірними канонам Російської Православної Церкви та нової релігійної парафії Української Автокефальної Православної Церкви постійно сперечалися щодо права користування ризницею храму.

Історико-культурні цінності з церков вилучалися в музейний фонд. Д. Щербаківський отримав від відділу народної освіти при київському губревкомі мандат із дорученням відібрати в монастирях, храмах, а також музеях та державних сховищах предмети мистецького та історичного значення і розподілити їх між культурними закладами УСРР.²⁹⁵ В 1919 р. цінності з собору св. Софії передавалися для створення археологічного музею. Оскільки ця установа дуже скоро перестала існувати, то щойно створена Старокиївська парафія піднімала клопотання про повернення культових предметів.

Арустам'ян Ж.Г. Контракти Києво-Софійського собору з видатними київськими сріблярами ХІХ ст. // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (м. Київ, 27-28 листопада 2002 р.). – К., 2003. – С. 34-39.

ІР НБУВ. – Ф. 233. – Спр. 17 – 403 с.; спр. 31 – 397 с.; Петровъ Н. Краткое обозрѣніе рукописей Києво-Софійской библіотеки. – К., 1901 - 22 с.;

Повстенко О. Вказана праця. – С. 179.

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 62. – Арк. 66.

Після ухвалення статуту Старокиївської Парафії УАПЦ в 1919 р. її рада вирішила прийняти в своє користування та на свою відповідальність ризницю й бібліотеку Софійського собору. Також вона звернулася з проханням, щоб їй передали зібрання книг Софійського Духовного Училища.²⁹⁶

Того ж року, силами співробітників ПОЛПРУ, відповідно до декрету про відокремлення церкви від держави та з метою переведення художніх цінностей в підпорядкування НКО, а самого храму та його майна на відповідальність релігійної громади, провели опис речей, що знаходилися в Софійському соборі. Проте, списки складені начебто спеціально недбало, відомості, що в них містилися, досить скупі, на зразок: 1 престол, 1 жертovníк, 2 великих підсвічника, 1 малий підсвічник, 1 шафа з книгами, 3 ікони, 3 електричні лампи...²⁹⁷. Вони неначе призначені для того, щоб не можна було встановити не тільки справжню історичну та художню цінність предмету, але й просто його вигляд. Напевне, це пояснюється тим, що радянське керівництво цікавилось цими предметами тільки з боку їхньої ймовірної вартості для продажу в антикварних магазинах за кордоном.

Однак, і на основі цих матеріалів, ми можемо встановити, що на той час в Софії Київській знаходилося крім срібних царських врат із позолоченим іконостасом середини XVIII ст. в центральній наві, ще іконостаси з 26 і 37 образами, іконостас XVII ст. із 16 образами та 15 медальйонами, різьблені царські врата в бокових приділах та на хорах, близько 150 ікон, 1 рака з частинками мощей святих. Всього за інвентарним списком в Софійському соборі нараховувалося 836 предметів, в Трапезній церкві – 165. Відзначимо, що деякі ікони дослідники відносили до давньоруського часу, як, наприклад, ікони Миколи Чудотворця та Миколи Мокрого (див. додаток А.1).

Після ліквідації ПОЛПРУ, в травні 1921 р. опис майна ризниці Софійського собору з метою взяття на облік всіх художніх цінностей та їхньої подальшої наукової обробки розпочала Комісія підвідділу мистецтв губерніального професійно-освітнього комітету НКО (губпрофосвіти). До участі в її роботі запросили інструктора-експерта музейної секції і священника Старокиївської Парафії УАПЦ Ю. Красицького; співробітника губернської робітничо-селянської інспекції (губРСІ); протоієрея Малеого Софійського собору М. Браїловського, священника Стрельникова та Н. Полонську-Василенко як представників Російської Православної Церкви; від Всеукраїнської Православної Церковної Ради священника К. Соколовського.²⁹⁸ Щоправда, після того, як єпископу РПЦ Назарію стало відомо, що речі з архієрейської ризниці збиралися передати Старокиївській парафії УАПЦ, він відкликав своїх представників.

Там само. – Арк. 9зв.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1-1зв, 4-9; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 35. – Арк. 1-9.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 75, 76, 78, 93, 99, 100.

Єпископ звертався до місцевої влади з тим, щоб майно, яке зберігалось в ризниці Софії Київської, і яке він називав надбаням митрополичої кафедри, не передавалось українській парафії, а залишалось в розпорядженні Російської Православної Церкви. Проте, він вважав, що з метою кращого збереження та наукового вивчення цінності ризниці потрібно залишити в тому ж приміщенні собору.²⁹⁹ Після повторного наполегливого звертання губкопмису єпископ знову направив своїх представників до роботи в комісії з приймання ризниці.³⁰⁰ Водночас він звернувся в губюст з проханням визначити чи правомірним є передача ризниці парафії Української Автокефальної Православної Церкви.

Робота комісії гальмувалась і через неявку представника губернiальної робітничо-селянської інспекції. ГубРСІ також вважала дії підвідділу мистецтв непослідовними.³⁰¹ Інспекція наполягала на тому, що, відповідно до декрету про відділення церкви від держави, державні органи не можуть втручатись у питання користування церковним майном. Оскільки губюст розглядав питання про передачу майна РПЦ чи УАПЦ, губРСІ погодилася взяти участь в роботі комісії тільки в тому випадку, якщо у відповідних документах буде вказано лише взяття предметів на облік для наукової обробки, а не передання будь-якій конфесії.

Постійна реорганізація пам'яткоохоронних органів в свою чергу також не сприяла проведенню опису культових цінностей собору. У червні 1921 р. відновили діяльність комісії з взяття на облік художніх цінностей Софійського собору. Губкопмис знов направив запрошення до різних установ прийняти участь в роботі з інвентаризації майна св. Софії.³⁰² Що ж до претензії управляючого Київською Єпархією, то він роз'яснював, що метою складання опису майна є приймання губкопмисом у своє підпорядкування художньо-історичних пам'яток релігійного культу ризниці Софії Київської. Питання ж, кому доручити зберігання взятих на облік предметів, Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини залишав у своїй компетенції. Відмову прислати своїх представників вирішили вважати протидією впровадження декрету про відокремлення церкви від держави.

Остаточне підписання опису ризниці Софійського собору призначили на липень 1921 р., але в силу різних причин воно постійно відкладалось. Ю. Красицький звернувся до губкопмису з пропозицією передати ризницю під охорону і догляд саме Старокиївській Парафії УАПЦ.³⁰³ Свою позицію він пояснював тим, що все інше майно св. Софії вже їй передане, для наукової обробки художніх цінностей ризниці спеціальною комісією необхідно мати постійний доступ до ключів від собору. Голова київського губкопмису погодився з аргументами Ю. Красицького і вирішив передати ключі від ризниці Софійського собору зазначеній парафії. Проте, в справу вже втрутився юридичний відділ губревкому. У відношенні, адресованому губкопмису,

Там само. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 18, 34; Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 87; ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 104-105.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Спр. 17. – Арк. 74; Спр. 18. – Арк. 109, 111.

Там само. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 8, 12-15, 35.

Там само. – Арк. 7; Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 141.

У той же час управляючому Київською єпархією Російської Православної Церкви наказали передати ключі від ризниці св. Софії представнику губкопмиса, яким призначили Ю. Красицького. Оскільки єпископат РПЦ не бажав втрачати контроль над архієрейською ризницею Софії Київської, губкопмису довелося кілька разів настійливо вимагати передати ключі своєму співробітнику.³⁰⁴ Ю. Красицький прохав, щоб всі питання, які стосувалися ризниці собору, не вирішувалися без нього.

При остаточному підписанні опису майна Софійського собору були присутні Ю. Красицький, як інструктор губкопмису, священники УАПЦ В. Липківський та К. Соколовський, представники РПЦ М. Браїловський, Стрельників, Н. Полонська-Василенко та уповноважений РСІ. В описі були посилення на дореволюційні списки, окремо вносилися нові надходження. В окремий список виділяли речі, що мали художню та історичну цінність. Один примірник списків та акту залишили в ризниці, ключі від якої передали представникам УАПЦ та РПЦ. При цьому зазначалося, що всі речі ризниці взято на облік губкопмису, і заборонялося їхнє переміщення без дозволу останнього.³⁰⁵

Описи історико-художніх цінностей використовувалися під час конфіскації церковних предметів із храмів. Для вилучення культових цінностей влада скористалася складним становищем під час голоду 1922 р. Всеукраїнська Православна Церковна Рада створила свою Комісію допомоги голодуючим. Її представники зверталися до віруючих під час богослужінь, піклувалися про організацію харчування голодуючих, організували збір коштів для них. У храмах ввели окрему статтю пожертв: на користь голодуючих.³⁰⁶ Проте, таку діяльність релігійних громад влада заборонила, натомість вирішила вилучити цінності з ризниць храмів.

Перед вилученням цінностей ДПУ вирішило провести широку агітацію серед населення. Передбачалося підготувати і опублікувати відповідні статті у пресі, організувати доповіді-диспути з залученням голодуючих та пересувні виставки, в яких висвітлювався б стан потерпілих.³⁰⁷ Після отримання перших цінностей планувалося відразу відправити ешелони з продовольством до голодуючих губерній, при цьому вказувати, що вони отриманні через реалізацію цінностей.

Вчені наголошували, що в церковних ризницях зберігалися не лише матеріальні цінності, а й унікальні історичні і художні пам'ятки, якими не можна жертвувати ні за яких обставин. Вони наполягали на тому, щоб

Там само. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 141; Спр. 17. – Арк. 157, 238.

Там само. – Спр. 15. – Арк. 168.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 1-7.

Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – Кн. 1. – С. 115-118, 175.

Представники правління Київської спілки православних общин просили владу надати приходським громадам можливість викупати призначені до вилучення предмети церковного начиння, виплачуючи їхню дійсну вартість. Проте, більшовики не прийняли пропозицію православних общин.³⁰⁸

Українське духовенство з свого боку закликала до обережності під час вилучення цінностей із церков.³⁰⁹ Оскільки багато виробів, що там зберігалося, мали не тільки матеріальне, але й музейне значення, вони наполягали на включенні фахівців до складу комісій. Про цінності Софійського собору митрополит В. Липківський зазначав, що серед них є предмети, що мають художньо-історичне значення, а також речі, які слугують тільки зайвим тягарем, оскільки не використовуються, а громада несе за них відповідальність.³¹⁰

Відповідно до вимог науковців 21 березня 1922 р. вийшла інструкція “Про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодуючих”³¹¹. Створювалася спеціальна комісія для вилучення церковних цінностей, яка призначала релігійній громаді день та час конфіскації. До роботи комісії залучалися від 3 до 5 представників релігійної громади. При собі вони повинні були мати дореволюційний церковний опис чи інвентарний список, згідно з яким і вирішували, які речі можна передати для допомоги голодуючим. Усі предмети, що вилучались, обов’язково детально описувалися, відзначалися в храмовому списку та вносилися до окремого протоколу, який підписували як члени комісії, так і представники громади віруючих. Останні мали право вносити до протоколу свої зауваження та заперечення щодо передачі на користь голодуючих речей, без яких неможливо правити богослужіння та заміни їх іншими, менш коштовними. Предмети, що мали музейне значення передавалися до губернських музеїв до особливого розпорядження комісії з вилучення церковних скарбів.

У ряді документів НКО УСРР регулювалося питання вилучення церковних цінностей, наголошувалося на необхідності залучення науковців до цієї роботи. Проте, на практиці часто не враховувалося положення, декларовані

Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 120-121, 130-135.

Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)... – С. 435-436.

Пролетарская Правда. – 1922. – 22 березня.

Про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодаючим // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1922. – Ч. 13 – С. 219-220.

В обов'язки офіційних комісій із вилучення цінностей входив формальний прийом цінностей, переговори з віруючими тощо. До їхньої роботи планувалося залучати лояльне духовенство. Крім офіційних, при комітетах допомоги голодуючим в центрі та губерніях створювали таємні керівні комісії.³¹²

14 березня 1922 р. в Софійському соборі працювала Комісія з перевірки майна в церквах та молитвених домах Києва. До участі в її роботі запросили представника релігійної громади та київського губкопмису.³¹³ Старокиївська Парафія УАПЦ звернулася до київського губкопмису з проханням зняти з обліку ті речі ризниці, які не мали історичної та художньої цінності, і були відібрані для передачі державним органам допомоги голодуючим. Про вилучення цінностей з'явилися повідомлення у пресі. Наприклад, вказувалося, що 9 квітня 1922 р. із Софійського собору взято 2 хреста. панагія з діамантами та іншими каменями, срібні речі та перлини, а також золоту чашу – подарунок Г. Потьомкіна.³¹⁴ За свідченнями О. Повстенко³¹⁵, під час вилучення речей із Софійської скарбниці загинула дорогоцінна збірка речей, в якій знаходилися високоякісні реліквії, деякі з них датувалися давньоруським часом, XV ст.. дорогоцінні облачення, панікадила, окуття з престолів тощо.

Цінності вилучали не тільки з церков, а й із установ, що знаходилися в розпорядженні НКО та музеїв, створених при храмах. З порушеннями пройшли вилучення з музею, заснованого з ініціативи губкопмису при Софійському соборі. Не дивлячись на протести пам'яткоохоронців, із цього закладу вилучили золоту чашу з фініфтями XVIII ст. – подарунок Катерини Великої та вийняли діамант із хреста XVIII ст.³¹⁶ Вислухавши аргументацію представника комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Д. Щербаківського, Комісія з вилучення пообіцяла більше з Софійського музею цінності не конфіскувати і склала акт про неправомірність вилучення.

Губкопмис та Археологічний комітет звернулися до ВУЦВК із протестом проти вилучення цінностей із музеїв при храмах – Софійському соборі та Києво-Печерській Лаврі.³¹⁷ Зокрема, наголошувалося, що матеріальна цінність цих речей нікчемна порівняно з їхнім історичним значенням, використання подібних предметів як лому є великою помилкою, і продаж їх за кордон нижче гідності робітничо-селянської влади.

З протестами проти вилучень виступив також Народний комісаріат освіти УСРР. На своєму засіданні колегія комісаріату вирішила вказати на ті порушення

Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – Кн. 1. – С. 133-134;
Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)... – С. 431-433.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 134.

Пролетарская Правда. – 1922. – 12 квітня.

Повстенко О. Вказана праця. – С. 179.

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 62. – Арк. 6, 144.

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 147.

Пам'яткоохоронні органи системи НКО УСРР, ВУАН та РНК спільно вирішували питання про повернення на Україну цінностей, що вже передані до державного сховища РСФРР у Москві, а також проінспектували предмети в сейфах і сховищах фінансових органів УСРР.

Всеукраїнська Академія Наук та Головополітосвіта НКО УСРР надали Д. Щербаківському та його помічникам мандати з правом вести в Харкові та Москві переговори про повернення неправомірно вилучених із київських музеїв та церков предметів історично-художнього значення.³¹⁸ Всі відібрані спеціалістами речі передавалися до Першого Державного музею Києва.

Д. Щербаківський скаржився, що доводилося працювати в складних умовах, багато предметів історично-художнього значення доставлено в Москву вже поламаними або фрагментованими, в напівзнищеному вигляді.³¹⁹ Кожному з членів комісії необхідно було переглядати в день близько 100 пудів (1600 кг), працюючи 8 годин, не маючи можливості провести кваліфіковану наукову атрибуцію цінностей, і при тому вибрати предмети музейного значення. На жаль, речі з св. Софії Д. Щербаківському не вдалося врятувати. Їх попсували ще під час транспортування і в Москві здали на лом до приїзду комісії.

Пізніше частина предметів із Софійського собору, що мали історичне та мистецьке значення були передані до організованого в 1926 р. музею на базі Києво-Печерської Лаври.³²⁰

Після завершення кампанії з вилучення культових цінностей розпочалася інша, кампанія конфіскації дзвонів для потреб промисловості, також спрямована на підрив авторитету церкви.

На дзвони як цінний металевий брухт, більшовицький уряд звернув увагу в 1924 р. Проте, в цей період їх вилучення не набрало розмаху. Ситуація змінилася після проголошення в країні курсу на індустріалізацію. З метою забезпечення країни кольоровими металами ухвалили передавати на потреби промисловості церковні вироби з недорогоцінним металів: канделябри, свічники, дзвони тощо.

Київська обласна інспектура охорони пам'яток наполягала на обережності при вилученні дзвонів. Пропонувалося залишати в цілому вигляді дзвони малого розміру та виключного історичного значення, наголошувалося на необхідності збереження чотирьох великих дзвонів із дзвіниці Софійського собору, унікальність яких виросла після знищення дзвонів із чернігівських храмів.³²¹

Висловлювали свій протест пам'яткоохоронці і проти вилучення дзвонів св. Софії, прикрашених зображеннями і підписаних видатними майстрами XVII-XVIII ст. В. Базилевич зазначав, що їхнє музейне значення набагато важливіше, ніж цінність матеріалу, з якого вони вироблені. Проте, з 20 дзвонів Софійської

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 62. – Арк. 5, 11; Спр. 170. – Арк. 212, 309.

ДАКО. – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 39-40; НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 170. – Арк. 194, 368.

Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 116.

Нестуля О. Доля... – Ч. 2. – С. 126-127.

Ще однією категорією цінностей, але не матеріального характеру, що залишалися в Софійському соборі, було зібрання рідкісних книг та архів. Спочатку бібліотеку та архів Софії Київської взяв під свою охорону губкопмис. На вивіз, переміщення та відчуження книг та рукописів софійської бібліотеки без відому комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини будь-якою владною чи громадською установою наклали заборону. Інструктор губкопмису Ф. Морозов зазначав, що порівняно з іншими церковними установами бібліотека Софійського храму знаходилася в певному порядку.³²² На право користування софійським зібранням книг та рукописів претендувала і Софійська комісія. Проте, науковцям не вдалося зберегти цю цінну колекцію. На сьогодні у бібліотеці Національного заповідника "Софія Київська" майже не збереглося рукописів та книг, виданих до Другої світової війни.

Діючі на території св. Софії релігійні громади РПЦ та УАПЦ, не чинили перешкод науковцям і, навпаки, намагалися співпрацювати. Софійська комісія та УАПЦ разом піклувалися про охорону та збереження пам'ятки. Парафіяльна рада виступила з ініціативою влаштування лекцій із софієзнавства, лектором вирішили запросити Д. Щербаківського.³²³

Непорозуміння між пам'яткоохоронцями та Старокиївською парафією виникали досить нечасто. Так, без відома Археологічного комітету парафія вивезла з храму ікону Любецької Божої матері. Певні суперечки виникали і щодо ремонту парафією собору, але в цьому питанні парафія визнала слухними всі пропозиції ВУАКу та Софійської комісії.³²⁴

Деякі конфлікти виникали з догматичних причин. Так, незважаючи на дозвіл ВУАКу робити копії фресок, експедиції під керівництвом Л. Дурново, голова Парафіяльної Ради св. Софії заборонив жінкам заходити у вівтар.³²⁵ Лише після повторного звертання дослідниці та наполегливого прохання Комітету та адмінвідділу вони змогли продовжити роботу.

Негативно позначалися на діяльності дослідників та пам'яткоохоронців різні суб'єктивні протиріччя. Так, суперечки між співробітниками Софійської комісії стали причиною її закриття на початку 1922 р.³²⁶ Негативні стосунки, що склалися між М. Бойчуком та іншими мистецтвознавцями в рамках Академії Мистецтв, заважали їхній плідній співпраці в державних, громадських та академічних пам'яткоохоронних організаціях.

Конфлікти не тільки перешкождали виконанню завдань, що ставилися співробітниками Софійської комісії, але й викликали негативну реакцію у ВУАН та зміну ставлення до всіх робіт, що велись у св. Софії. Працівникам

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 137, 138. 151.

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 10-11.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 101. – Арк. 22зв.-23; Спр. 410/3. – Арк. 28, 30; Спр. 410/4. – Арк. 8, 13; Спр. 410/6. – Арк. 27-30.

Там само. – Спр. 118. – Арк. 35; Спр. 410/5. – Арк. 53-56.

Там само. – Ф. 9. – Спр. 140. – Арк. 1-44; Спр. 226. – Арк. б/н.

Таким чином, в 1917 – на початку 1930-х рр. в своїй роботі установи охорони пам'яток змушені були долати труднощі різного характеру: складні матеріальні умови, неоднозначне ставлення радянської влади тощо. Негативним фактором стала постійна реорганізація пам'яткоохоронних органів. Проте, навіть в складні роки вчені-ентузіасти продовжували свою роботу.

Тяжкий стан св. Софії після громадянської війни загрожував самому її існуванню, вимагав негайного застосування всіх можливих засобів.

Пам'яткоохоронці залучали до вирішення проблем збереження собору органи влади та релігійну громаду. Координацію цього процесу здійснювала спеціально створена в системі ВУАН Софійська комісія. На протязі досліджуваного періоду Софійський собор перебував в стані перманентного ремонту.

Науковці регулярно проводили моніторинг стану пам'ятки, зверталися до органів влади з проханням сприяти справі збереження св. Софії в Києві, вказуючи на її значення. Однак, Софійський собор став заручником свого подвійного функціонального навантаження: радянська влада відмовлялася виділяти кошти на потреби діючого храму, навіть якщо це була пам'ятка культури та історії. Коштів, які збирала Старокиївська Парафія було недостатньо для проведення повноцінних ремонтних робіт. Навіть, якщо владою виділялися матеріальні засоби, то їх було обмаль і вони направлялися на найневідкладніші роботи. Непокіїв пам'яткоохоронців стан інших пам'яток в садибі Софії Київської.

В 1926 р. постановою НКО організували Інспектуру охорони пам'яток культури. Київський відділ Інспектури відразу намагався брати активну участь у вирішенні проблем збереження Софійського собору. Співробітники пам'яткоохоронних установ клопотались аби Софію Київську включили до списку споруд, що мають історичну цінність. Також, на думку дослідників, охороні підлягали й інші споруди комплексу. Діяльність науковців із охорони собору гальмувалася через конфлікти між її співробітниками та певні непорозуміння, що виникали між науковими установами, Старокиївською парафією та міською адміністрацією.

Отже, в культурному та науковому житті України місце Софійського собору зумовлювалося його значенням як пам'ятки історії та культури не тільки українського народу, але й світового масштабу та необхідністю його збереження для нащадків.

В руслі тогочасної ідеологічної політики, радянська влада проводила планомірне знищення церковних цінностей та культових споруд, не зважаючи на їхнє мистецьке та історичне значення. Так, із порушенням тогочасного законодавства відбувалося вилучення культових предметів високого художнього гатунку з храмів та музеїв при них, зокрема із св. Софії.

В подальшому велося планомірне руйнування пам'яток архітектури, що мали релігійне призначення. Саме тоді українською та світовою культурою було безповоротно втрачено ряд цінних пам'яток. Над існуванням Софійського собору в Києві нависла нова загроза. Його вдалося зберегти завдяки подвижницькій роботі пам'яткоохоронців. Одним із шляхів врятування Софії Київської мало стати його перетворення з діючого храму на музейний заклад.

Розділ 4

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

Після приходу до влади більшовиків культові пам'ятки набули подвійного функціонального навантаження: з одного боку, вони залишалися діючими храмами, переданими у користування релігійним громадам, із іншого – після націоналізації, проведеної більшовицьким урядом, вони стали державною власністю, що перебувала у віданні Народного комісаріату освіти. Вже не дослідникам доводилося рахуватися з вимогами Парафіяльної ради, а духовенство мусило виконувати зобов'язання і створювати сприятливі умови науковцям для охорони та вивчення пам'ятки.

Основна ідеологічна лінія більшовицької партії вимагала перенесення акценту в функціонуванні цих споруд-пам'яток із їхнього культового призначення на культурне. Водночас, розуміючи, що надати державного значення охороні та збереженню пам'яток, в тому числі Софії Київської, можна лише перетворивши їх на заклад культури, пам'ятоохоронці неодноразово ставили питання про створення музею на базі зібрання собору.

З ініціативи Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини та архітектурної секції підвідділу з ліквідації майна релігійних установ при відділі соціального забезпечення Київського губерніального виконавчого комітету на початку червня 1919 р. розпочали створення на базі Софійського собору музею релігійного культу, що розміщувався в Митрополичому будинку комплексу. Таке доручення отримав М. Глоба, разом із яким працювали Ю. Красицький та К. Бедюк. Були визначені завдання музею релігійного культу. Пропонувалося створити кілька відділів: церковної археології, історії церкви, предметів релігійного культу, церковного облачення, церковного начиння, іконопису та церковного живопису, церковних книг, церковних меблів. Через місяць звітувалися, що робота йде повним ходом, майбутній музей кожний день поповнювався новими цінними експонатами.³²⁷

На думку засновників музею, найбільш яскраві та досконалі зразки творів мистецтва належали саме до церковної старовини. Тому, всі предмети, які зберігалися в різних церковних ризницях і приховані від очей віруючих та науковців, слід зібрати в одному музеї з постійним доступом, щоб виховати почуття поваги та гордості за свою країну, шанобливе ставлення до свого минулого.³²⁸ Планувалося, що основою експозиції стануть фрагменти мармурового оздоблення пам'ятки. Ще під час археологічних та архітектурних досліджень ХІХ ст. було віднайдено велику кількість подібних фрагментів. Пізніше вони зберігалися в хрещальні собору, і відомі мистецтвознавці та

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 13; Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 163-164; Нестуля О., Нестуля С. Створення музею... – С. 291-292; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 79-80.
Нестуля О., Нестуля С. Створення музею... – С. 291.

історики архітектури вказували на значення цих знахідок для розуміння будівельної історії пам'ятки.

Парафію при св. Софії офіційним листом повідомили про створення музею. Пізніше, на засіданні Парафіяльної Ради організатори музею зробили доповідь. З Софійського собору та інших храмів Києва запланували зібрати матеріали, що відповідали концепції музею.³²⁹ В музеї були представлені рештки мармурового оздоблення собору, зразки давньоруської підлоги, фотографії, креслення тощо.

В серпні того ж року й органи влади визнали необхідність створення Музею релігійного культу та доручили М. Глобі скласти кошторис музею. Проте, всі речі, взяті з храмів, монастирів та інших культових установ, пропонувалося тимчасово повернути релігійним громадам до видання відповідної постанови.³³⁰

Під час денікінської окупації, коли припинив свою діяльність Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, музей при Софійському соборі прийняв під свою опіку створений при Університеті св. Володимира Комітет охорони пам'яток історії.³³¹ Почалася робота з його розширення та доповнення, яка була продовжена після повернення радянської влади.

Слід зазначити, що проект створення музею на базі зібрання Софійського собору не було до кінця втілено в життя. Пам'яткоохоронне та музейне законодавство нової радянської держави тільки розроблялося. До того ж, задекларовані принципи не завжди знаходили втілення на практиці. Розбудова музейної галузі часто гальмувалася через різні обставини економічного, культурного характеру. Так, колекція матеріалів, що зберігалася в хрещальні собору та цінних речей із його ризниці, напевне, не отримала офіційного оформлення як музейне зібрання. Співробітники пам'яткоохоронних органів провели опис культового майна Софійського собору, звернувши увагу на його ризницю, відзначивши окремо речі, що мали мистецьке і культурне значення. Релігійна громада храму несла особливу відповідальність за збереження цих предметів. Часто дослідники щодо цієї збірки використовували термін "музей", підкреслюючи таким чином її значення та вказуючи на те, що фактично існувало, проте формально не було закріплене.

Учені не полишали ідею офіційного оформлення Софійського музею, як наукового та культурного закладу. Під час реорганізації радянських державних пам'яткоохоронних органів Всеукраїнська Академія Наук наполягала на тому, щоб Софійський музей як суто науковий передали в її відання. У цей музей пропонувалося передати на зберігання всі вироби мистецтва, що на той час знаходились у ризниці Софійського собору, і не були доступні для наукової обробки та екскурсійного огляду, не зважаючи на їхнє значення.³³³

До 1923 р. завідуючим музеєм Софійського собору був Ю. Красицький. Він ставив питання про відкриття музею св. Софії для широкої публіки. Проте,

ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 2, 13.

ДАКО. – Ф. р-862. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2.

РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 5. – Спр. 291. – Арк. 1-3.

Історія Академії Наук України. 1918-1923... – С. 324-325.

його ініціативу не підтримали і дозволили допускати тільки наукові екскурсії. Сан священнослужителя Ю. Красицького не давав спокою більшовицьким чиновникам, і він був звільнений від обов'язків зберігача музею, не дивлячись на прохання Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при екскурсійно-виставково-музейній секції губернiального політично-освітнього комітету Народного Комісаріату Освіти залишити його на посаді, як незамінного спеціаліста.³³⁴

Наступним керівником Софійського музею став Ф. Шміт. Він декілька разів піднімав питання про передачу цього музею у відання Софійської комісії. З подібним клопотанням до губполітосвіти зверталась і ВУАН.³³⁶ Софійська комісія листовно звернулася до А. Ряпо з проханням посприяти у вирішенні його питання. Вона ж, натомість, просила надіслати кошторис на утримання музею та спільну заяву Академії Наук і губполітосвіти про передачу музею Софійській комісії.³³⁷

У 1924 р. Ф. Шміт залишив музей і перейшов на роботу до Російського інституту історії мистецтв в Ленінграді. Після його звільнення проблемами музею опікувався тодішній голова Софійської комісії О. Новицький.

Пізніше про матеріали, на той момент зібрані в Митрополичому будинку, говорили як про звалені шматки мармуру, шиферу та капітелей із св. Софії. Співробітники Софійської комісії планували заснування нового музею в нартексі собору.³³⁸ В кошторис Комісії вносилися статті на облаштування музею та забезпечення його висококваліфікованими штатами. Туди ж збиралися передати результати і матеріали всіх наукових пошуків на терені Софійського собору.

У 1927 р. Софійська комісія та її голова О. Новицький розпочали клопотатися про влаштування в Митрополичому будинку Муніципального музею міста Києва. Вони вказували, що сама споруда являє собою експонат такого музею.³³⁹ Піднімалося питання про звільнення цієї будівлі і передачі її ВУАН.

Подібну ініціативу підтримали в листопаді того ж року і на Музейній нараді для впорядкування київських музеїв при уповноваженому Укрнауки. Розробку плану організації київського Муніципального музею було передано підкомісії Старого Києва Академії Наук при якій пізніше було організовано спеціальну установу. На нараді визнали Митрополичий будинок спорудою надзвичайної вартості.³⁴⁰ Зручним було і розміщення майбутнього музею – в центрі Старого Києва. Нарада вирішила звернутися до Президії Міської ради з проханням закріпити цю споруду для потреб розташування тут Муніципального музею м. Києва. Планувалося відремонтувати цей будинок

ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 11, 14; ДАК. – Ф. р-1. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 34.

Там само. – Спр. 410/1. – Арк. 20.

Там само. – Спр. 410/2. – Арк. 1.

Там само. – Спр. 93. – Арк. 26; Спр. 96. – Арк. 14; Спр. 410/3. – арк. 27; Спр. 410/4. – Арк. 1.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 831. – Арк. 1-4; Спр. 832. – Арк. 4.

Там само. – Ф. 10. – Спр. 4373. – Арк. 16-17; Ф. 279. – Спр. 832. – Арк. 7-9.

коштом міського комунального господарства.

Підкомісія Старого Києва (з 1928 р. – комісія) розробила докладний проект організації музею, склала повний кошторис із пояснюючою запискою М. Грушевського і подала всі необхідні документи на затвердження Укрнауки НКО.³⁴¹ Однак, не зважаючи на те, що Народний комісаріат освіти ухвалив на початку листопаду 1928 р. необхідність створення подібного музею, справу не було зрушено з місця. НКО не відмовлявся виділити необхідні для організації фінанси, проте висловлював побажання, щоб місцеві органи влади визнали за потрібне забезпечити цей музей коштами з власного бюджету. ОВК не збирався виділяти засобів на організацію музею м. Києва.

Не дивлячись на таку невдачу, для музею почали збір експонатів, чим займалась комісія у складі О. Гермайзе, П. Курінного, В. Данилевича.³⁴² Перед початком 1929/1930 бюджетного року Комісія нагадала про цю справу уповноваженому Укрнауки, проте, ніякого сприяння в створенні подібної установи не отримала.

В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. науковці, зважаючи на долю інших культових пам'яток та неможливість релігійної громади Софійського собору проводити ремонт в храмі, щоб захистити та зберегти св. Софію для наступних поколінь, активно почали домагатись перетворення собору на музей.

Занепокоєний станом Софійського собору О. Новицький пише статтю до газети “Пролетарська Правда” під назвою “Київську Софію треба зробити заповідником”.³⁴³ На жаль, вона надрукована не була, тому ми подаємо її повністю в додатку Б.14. О. Новицький наголошував на необхідності для вивчення та показу широкій громадськості, перетворення храму на музей із постійним штатом та самостійним бюджетом. Автор вказував, що дослідження та охорона такої пам'ятки світового значення є справою великого державного значення.

Навесні 1929 р. під час обговорення звіту Софійської комісії на засіданні ВУАН, в присутності голови Укрнауки Ю. Озерського, київський крайовий інспектор охорони пам'яток культури Ф. Ернст поставив питання про перетворення всього комплексу будівель навколо Софійського собору на державний заповідник.³⁴⁴ З цією метою секретар інспектури В. Базилевич після закінчення сесії показав мистецькі цінності собору Ю. Озерському і одержав від нього принципову згоду на заходи в цьому напрямку.

Подібне рішення зафіксовано і в Постанові Ради ВУАН від 17 червня 1929 р. на доповідь Софійської комісії. Зокрема, Всеукраїнська Академія Наук вказувала на місце Софії Київської в українській та світовій культурі та зазначала, що на даний момент пам'ятка знаходиться в загрозовому становищі. Також наголошувалося, що фінансування урядом збереження та дослідження

Там само. – Ф. 10. – Спр. 3309. – Арк. 164; Спр. 4234. – Арк.. 4-6; Спр. 4236. – Арк. 2.

Там само. – Спр. 2972. – Арк. 18.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 523. – Арк. 1-4.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. – Арк. 58-62; РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп . 2. – Спр. 18. – Арк. 7зв.; Історія Національної Академії Наук України. 1929-1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 384.

Для забезпечення всебічного дослідження Софії Київської музею був потрібний постійний штат і самостійний бюджет, із метою популяризації пам'ятки необхідно було видати серію листівок та брошур присвячених їй. ВУАН вважала, що в створенні Софійського музею повинні взяти участь органи місцевої влади: Міська рада та Окружний виконавчий комітет. Подібні пропозиції висловлювались і у листі Всеукраїнської Академії Наук до Народного Комісаріату Освіти.³⁴⁵

Повторно з подібною пропозицією ВУАН звернулася до уряду в 1931 р. Влітку того ж року сектор науки Народного комісаріату освіти ставив перед урядом питання про виключення Софійського собору як пам'ятки архітектури з використання релігійної громади УАПЦ.

У той же час Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури вела роботу з створення заповідника "Київський акрополь", до складу якого планувалося включити Софійський собор та інші пам'ятки культури Старого Києва. Цей план затвердив голова Укрнауки Ю. Озерський. В першу чергу рекомендувалось оголосити заповідником Софію Київську з садибою, культовими та цивільними спорудами.³⁴⁷ Інспектура звернулася до органів влади з проханням передати їй пам'ятки, що мали увійти до складу "Київського Акрополя", в тому числі і собор св. Софії.

Адміністрація Всеукраїнського Музейного Городка (ВМГ), створеного ще в 1926 р. на базі Києво-Печерської Лаври, висловила бажання приєднання Софійського собору з комплексом пам'яток до цього закладу, і отримала на це згоду НКО.³⁴⁸ На базі собору планувалось утворення антирелігійного музею, згодом музею музичних інструментів. Проте, установи ВУАН не підтримали цю пропозицію, оскільки на той момент ще планувалося включення св. Софії до складу "Київського Акрополя".

Новий київський крайовий інспектор К. Антипович підтримав ідею заснування "Київського Акрополя" як заповідника республіканського значення. Основною метою нового закладу він визначив забезпечення охорони, проведення наукової та політосвітньої роботи з пам'ятками.³⁴⁹ Також, інспектор вказував, що пам'ятки майбутнього заповідника постійно привертають увагу радянських та іноземних туристів, і необхідно все зробити

Там само. – Арк. 56-57.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 329. – Арк. 89; Спр. 374. – Арк. 86-90;

РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 7зв.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 322. – Арк. 7-8; Преловська І.М. До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника (1934-2004) // Сакральні споруди у житті суспільства: історія та сьогодення. – К., 2004. – С. 12-13.

ДАКО. – Ф. р-212. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 2; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 413а. – Арк. 5, Лист Київського краєвого інспектора охорони пам'яток культури К. Антиповича до Сектору науки НКО (копія до керівника музейної групи тов. Кушнірука К.І.) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII.

для їх використання з культосвітньою метою.

В 1932 р. розроблявся проект створення комплексу з видатних пам'яток в Старому Києві, який пам'яткоохоронці сподівалися втілити в найближчому майбутньому. Ухвалений Народним Комісаріатом Освіти статут закладу передали на затвердження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Наступного року Київська інспектура охорони пам'яток культури знову піднімає клопотання перед Президію Київського Обласного Виконкому про створення на базі пам'яток Старого Києва заповідника республіканського значення "Київський Акрополь".³⁵⁰ Проте, вищий орган влади не підтримав ідею утворення другого великого заповідника в центрі Києва, і цей грандіозний за своїм значенням проект так і не здійснили.

Слід зазначити, що успішному вирішенню питання перетворення Софійського собору з комплексом споруд на музей заважала невизначеність із його підпорядкованістю. Як вже вище зазначалося, після проведеної більшовиками націоналізації всі споруди перейшли у державну власність і були передані у користування релігійним громадам, як Софійський собор і Трапезна церква, або різним світським установам, як інші будівлі комплексу. В 1933 р. дослідники черговий раз піднімали клопотання про влаштування в Митрополичому будинку комплексу Софійського собору Муніципального музею м. Києва.

Влада іноді приймала суперечливі рішення щодо тих чи інших будинків, надавала право на користування кільком організаціям одночасно. Так, на подвір'я ж Софійського собору претендували і отримали право користування Всеукраїнський Музейний Городок, Всеукраїнська Академія Наук, Народний Комісаріат Освіти, місцеві органи влади.³⁵¹

Необхідно вказати, що перед ВУАН на початку 1930-х років, ставилися нові завдання, і вивчення культових пам'яток, в тому числі й Софії Київської, не вписувалися в плани досліджень, затверджені більшовицькою владою. Історичним установам пропонувалося вивчати прикладні та методологічні теми, розвивати самокритику.³⁵²

Розробка тем, що не мали прикладного характеру, розглядалась як ознака техніцизму і "буржуазного марксизму". Таким чином оцінювались і дослідження та публікації І. Моргилевського з історії архітектури Софії Київської. Єдине, що дозволили співробітникам ВУАКу розробляти з історії св. Софії – це збирати та опрацьовувати архівні матеріали про реставрацію живопису пам'ятки у XVIII-XIX ст.

ДАК. – Ф. р-1. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 19-22.

Там само. – Спр. 2797. – Арк. 3-4, 6-7.

ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 2798. – Арк. 1-2.

В 1932 р. розпочалася реорганізація Археологічного комітету.³⁵³ Паралельно з ВУАКом в структурі ВУАН створили ще одну організацію з подібними завданнями – Секцію історії матеріальної культури (СІМК). До її складу входили молоді партійні кадри. Археологам настійливо пропонувалося перейти на рейки марксистсько-ленінської діалектики, боротися з так званими “буржуазними концепціями”.

Робота ВУАКу, як “буржуазно-шкідницька та відірвана від марксистсько-ленінської ідеології”³⁵⁴, критикувалася в пресі та в СІМКу. Співробітників Археологічного комітету звинувачували в розробці “теорії українського фашизму” та “контрреволюційній діяльності”.

У зв’язку з реорганізацією ВУАКу на місці Софійської комісії в 1933 р. постає в секторі феодалізму бригада з вивчення св. Софії, до складу якої входили О. Новицький (голова), І. Моргилевський, В. Барвінок, В. Базилевич.³⁵⁵ До її роботи за необхідності залучалися також інші співробітники ВУАКу.

У цьому ж році роботу ВУАКу було припинено, завершилася діяльність комісій, що існували при ньому. В подальшому діяльність ВУАКу та Софійської комісії називалася невдалою, і возвеличувалися здобутки російських вчених, що працювали на терені Софійського собору.³⁵⁶

В умовах фактичного згортання політики українізації більшовицька влада негативно ставилася до представників старої інтелігенції та національно свідомих діячів науки, освіти, культури та мистецтва. Згодом таке ставлення до них знайшло свій вияв в репресіях.³⁵⁷ У новостворених наукових установах зростало та працювало нове покоління дослідників, що перейшло на рейки більшовицької ідеології, та готове було замінити стару інтелігенцію.

Радянська влада розпочала хвилю репресивних заходів із витіснення національно свідомих українських вчених, вихованих в дореволюційних навчальних закладах. Протягом першої половини 1930-х рр. багато з старих спеціалістів відчуло утиски, деякі були заарештовані і відправлені на заслання на різні терміни. Навесні 1930 р. відбувся відкритий судовий процес у справі “Спілки визволення України”. У ній фігурували і дослідники Софії Київської: А. Носов, В. Козловська.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 300. – Арк. 59-83; Спр. 310. – Арк. 24-44, 71; Спр. 340. – Арк. 17-19; Спр. 372. – Арк. 2, 4; Спр. 411. – Арк. 3; Спр. 446. – Арк. 126-126зв; Спр. 447. – Арк. 25, Про завдання й планування Археологічно-дослідчих робіт в УСРР // Бюлетень НКО. – 1931. – № 49. – С. 11-12.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 429. – Арк. 3; Спр. 451. – Арк. 27-28, 55-56; Спр. 618. – Арк. 14-15; Пролетарська правда. – 1933 р. – 31 травня.

НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 457. – Арк. 42-45, 73-74.

ДАКО. – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 5.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 889. – Арк. 1, Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. – Нарис історії. – К., 1993. – С. 23-24.

Згодом, під різними приводами з різними звинуваченнями були звільнені з своїх посад та заарештовані й інші вчені: Ф. Ернст, К. Мощенко, О. Грушевський, Ф. Шміт, М. Бойчук та його учні М. Касперович і К. Кржемінський, В. Базилевич, С. Гіляров, М. Макаренко та ін.³⁵⁸

Водночас тривало витіснення релігії з свідомості народу, а також боротьба з УАПЦ як вираженням національної ідеї українців в формі введення рідної мови в богослужіння.

Заклики пам'яткоохоронців закрити діючий храм собору св. Софії знайшли підтримку у органів влади. На думку І. Преловської, керівникам комуністичної партії України, відповідно до ідеологічних вимог, і не терпілось під приводом створення заповідника ліквідувати ледь живий на той час український церковний осередок в стінах Софійського собору.³⁵⁹

Перший директор музею І. Скуленко повідомляє в свої спогадах, що закриття діючого храму та створення музейної установи було закріплене декретом РНК УСРР.³⁶⁰ За іншими відомостями заповідник оголошено ухвалою уряду від 8 травня 1935.³⁶¹ На жаль, дослідникам до цих днів не вдалося знайти цього документу, відповідно до якого і було перетворено храм на музей.

І. Скуленко звинувачував релігійну громаду в тому, що вона на чотири роки затягнула перетворення храму на музей. "...Після 1930 року прибутки катастрофічно зменшувались, віруючі масами відходили від релігії, а відправа треб ... майже припинилися..."³⁶² І далі "...Скорочення штатів, до якого вдалася громада, пішло так швидко, що влітку 1932 року був скорочений єдиний сторож. Звичайно, були порушені основні параграфи арендного договору – поточний ремонт будинку не проводився зовсім: покрівля була як решето, штукатурка обвалилась, вікна повибивані. Згідно умов аренди треба було розірвати договір і будинок взяти під контроль держави. Але верховоди громади чогось вичікували, а представники влади, щоб не ущемити релігійних почуттів, панькалися з ними..." Також, він вказував, що справою закриття діючого храму в

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (в 1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Маньковська Р. Музейництво в Україні. – К., 2000. – С. 126-127, 129; Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1999; Репресоване краєзнавство. – К., 1991; Репресоване відродження. – К., 1993.

Преловська І. Софія Київська... – С. 147.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 147/3. – Арк. 1.

НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – Спр. 94. – Арк. 2.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 147/3. – Арк. 1.

Взимку 1934 р. Софійський храм остаточно закрили. Рішенням Міськради від 17 січня 1934 р. споруди комплексу передали у користування Всеукраїнському Музейному Городку.³⁶³ В завданнях нового культурного закладу зазначалося, що науково-дослідна робота музею буде тісно пов'язана з агітаційно-антирелігійною. Нарком освіти В. Затонський наказав директору ВМГ Н. Багрію прийняти собор із майном як філіал ВМГ.³⁶⁴ Завідуючим "Софійського музею" став І. Скуленко.³⁶⁵ Напевне у влади не було чітко розробленого проекту розвитку Софійського собору як закладу культури. Його передали як філіал до Всеукраїнського Музейного Городка, в липні 1934 р. філіал отримав статус заповідника в складі ВМГ.³⁶⁶

Софійський собор передали музею разом зі всім майном. Прийом здійснював І. Скуленко як майбутній директор. Вражає його недбайливе ставлення до цінностей св. Софії: "...А що там було приймати? Переписали іконостаси, ікони, панікадила та 12 пар бархатних тапочок..."³⁶⁷ Також І. Скуленко та Н. Багрій вважали, що Софійську дзвіницю слід знести, щоб не ремонтувати. 5 травня 1934 р. було підписано акт прийому-передачі Софійського собору з усім майном. Прийняв пам'ятку завідуючий філіалу І. Скуленко, передав від імені релігійної громади її голова Я. Каленіченко.

Після створення музею, ремонтом та охороною Софійського собору зацікавилися урядові кола. За спогадами І. Скуленка, багато часу займали візити офіційних осіб і цілих груп: "Не було дня, щоб не прийшов хтось з ЦК партії, з Раднаркому, Наркомпросу, з якогось посольства, а то й просто якась офіційна делегація. Зустрічати і проводити їх доводилось директору."³⁶⁸

Для відвідувачів Заповідник відкрили навесні 1935 р. Новостворений заповідник відвідали у свій час відомі українські партійні діячі С. Косіор, П. Постишев, П. Любченко, І. Шелехес, В. Затонський, А. Хвиля, які переконалися, що пам'ятка знаходилася в жахливому стані. В. Затонський розпорядився, щоб А. Хвиля взяв шефство над св. Софією та забезпечив відповідними кадрами і всім, що буде потрібно.³⁶⁹ Необхідно зазначити, що до закриття діючого храму в Софійському соборі В. Затонський категорично відмовляв в коштах на підтримку цієї пам'ятки.

За результатом аналізу стану св. Софії заступник народного комісара освіти А. Хвиля склав доповідну записку, з якою звернувся до голови РНК П. Любченка, секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, П. Постишева, М. Попова.³⁷⁰ Він вказував на важливість цієї пам'ятки для історії м. Києва та всієї республіки. Зазначивши, що собор знаходиться в катастрофічному стані, він наголошував,

ДАК. – Ф. р-1. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 34, 36.

Повстенко О. Вказана праця. – С. 177.

НА НЗ"СК". – Гр. зб. НАДР. – № 147/1. – Арк. 1, 3; № 147/3. – Арк. 2.

Там само. – № 147/3. – Арк. 2.

Там само; ДАКО. – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 5-8.

НА НЗ"СК". – Гр. зб. НАДР. – № 147/3. – Арк. 8.

Там само. – Арк. 3.

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6457. – Арк. 73-74.

що ремонт необхідно провести негайно, до початку зими. Також заступник Наркома освіти пропонував зобов'язати Київську Міську раду асигнувати частину коштів та розпочати ремонт.

Після цього було налагоджено роботу зі збереження пам'ятки, проведено її капітальний ремонт. Було створено спеціальну комісію при Народному комісаріаті освіти, під керівництвом І. Грабаря для розгляду всіх принципових і технічних питань.³⁷¹ До її складу увійшов ряд науковців та державних діячів: І. Моргилевський, С. Гіляров, М. Касперович, І. Скуленко, А. Хвиля, В. Фролов, Т. Мовчанівський, Н. Багрій, П. Юкін та ін. Комісія визначила стан пам'ятки та її монументального живопису незадовільним та намітила основні заходи з дослідження, ремонту собору та реставрації розписів. На виділені з резервних фондів Ради Народних Комісарів (за наказом голови П. Любченка) кошти відремонтували дах та потинькували фасади.

Однак у цей період над Софійським собором нависла нова загроза. Доля багатьох пам'яток, у тому числі св. Софії, вирішувалася під час проектування урядового центру Києва, відповідно до постанови від 21 січня 1934 р. про перенесення столиці з Харкова. Ця подія стала вирішальною для багатьох історичних споруд та пам'яток міста. Своім основним завданням більшовицька влада республіки поставила перетворення цього центру української національної культури на абсолютно соціалістичне місто. В основу проектів реконструкції Києва поклали теоретичні та практичні принципи перебудови міст, опубліковані в постанові Центрального виконавчого комітету і РНК СРСР “Про складання та затвердження проектів планування і соціалістичної реконструкції міст й інших населених пунктів Союзу РСР” від 27 червня 1933 р. та відповідної постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 20 травня 1934 р.³⁷²

Реконструкція велася за формулою формального збереження основ історично сформованих міст, але з докорінним переплануванням їх для вирішення проблем транспорту, мережі вулиць, розміщення житлового фонду і підприємств культурно-побутового обслуговування, проведення робіт із благоустрою та озеленення з врахуванням “марксистсько-ленінських” настанов щодо будівництва нової соціалістичної культури.

Більшовицький уряд України трактував історичні й культурні пам'ятки як залишки занепадницького минулого. На культові пам'ятки дивилися, за словами Т. Геврика, як на “втілення або сховище українських національних почуттів... Ці будівлі були в очах радянської влади (і в радянській термінології), свідками існування українських буржуазно-націоналістичних настроїв.”³⁷³

О. Нестуля стверджував, що після того, як столицю перенесли до Києва, руйнування в місті релігійних святинь набрало характеру чітко спланованої акції. Київ, слідом за Москвою, мав перетворитися на своєрідний еталон

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 147/1. – Арк. 1; № 147/3. – Арк. 3-4.

Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки до м. Києва // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1934. – № 4. – С. 10; Вечерський В. Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. 13.

Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – К., 1991. – С. 7.

соціалістичного міста, позбавленого патріархальних пережитків в архітектурі. Вирішальну роль у виборі ділянки для будівництва урядового центру, визначення основних напрямків архітектурного планування міста відіграла думка не спеціалістів-архітекторів, а поради П. Постишева та С. Косіора.³⁷⁴

Не зупиняло “будівників нової столиці” радянської України навіть те, що деякі пам’ятки знаходилися в складі заповідників та музеїв, перебували під охороною держави. В середині 1930-х рр. не існувало гарантій збереження унікальних пам’яток, якщо їхнє руйнування санкціонувалось чи ініціювалось верхівкою комуністичної партії.³⁷⁵

Вже Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1934 р. було вирішено, що за основу нового будівництва центральних установ візьмуть район Софійського майдану та Михайлівського монастиря.³⁷⁶ Влада провела кілька конкурсів для розробки проектів урядового центру. Шість груп архітекторів розробили проекти організації урядового центру столиці в різних районах: на Звіринці, в районі нинішнього Ботанічного саду НАН України; в районі іподрому на Печерську; поблизу Маріїнського палацу; в районі сучасної Європейської площі та на Старокиївській горі на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Трьохсвятительської церкви.³⁷⁷ Нарком внутрішніх справ В. Балицький схвалив саме останній проект, запропонований архітекторами П. Юрченко та Й. Каракісом.

Відповідно до постанови Політбюро ЦК від 29 жовтня 1934 р. за основу нового будівництва центральних установ вирішили взяти ділянку розміром 150х600 м.³⁷⁸ Для кращого вирішення поставлених задач вирішили оголосити конкурс на створення ескізного проекту планування урядової площі та споруд.

Зокрема, на садибі Софійського собору передбачалося будівництво житлового будинку для апарату ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ. Через територію св. Софії також пропонували прокласти нову магістраль, що буде вести до центрального майдану.³⁷⁹ Висоту дзвіниці вирішили зменшити, оскільки з іншого боку планувалося поставити пам’ятник В. Леніну, який мав бути вищим за дзвіницю і домінувати над усім комплексом.³⁸⁰

Для оперативного розгляду питань планування та реконструкції Києва Політбюро ЦК КП(б)У створило 7 серпня 1935 р. комісію у складі: П. Постишев, С. Косіор, П. Любченко, І. Шелехес, М. Попов, В. Галицький, І. Якір, В. Затонський та ін. Багато новобудов передбачалося в історичній частині міста, затвердженню проектів передували рішення, що санкціонували

Нестуля О. Доля... – Ч. 2. – С. 173-175.

Нестуля О. Доля... – Ч. 2. – С. 181.

Постанова Політбюро ЦК з 18 лютого 1934 р. // Пам’ятки України. – 1991. – № 2. – С. 49.

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6419. – Арк. 103-105.

Там само. – Спр. 6420. – Арк. 17; Спр. 6422. – Арк. 65-67, 92-93; Спр. 7117. – Арк. 1.

Там само. – Спр. 6419. – Арк. 20.

Більшовик. – 1935. – 24 липня; Пролетарська Правда – 1934. – 16 червня.

нищення пам'яток. 15 грудня 1935 року архітектурно-планувальне управління Міської ради доповідало урядовій комісії про підсумки своєї роботи над розробкою генерального плану розвитку Києва і проект комісія затвердила.

В 1935 р. проходило “розчищення” будівельного майданчику, тобто руйнування архітектурних, історичних та культурних пам’яток Києва, що знаходилися в районі майбутнього будівництва: Михайлівського Золотоверхого монастиря XII ст., Трьохсвятительської церкви XII ст., Десятинної церкви XIX ст. Пропонувалось знести і дзвіницю Софійського собору разом із монастирською стіною.³⁸¹

Сучасні архітектори вказували, що проектування будівництва на цій ділянці було містобудівною помилкою, це місце було віддалене від багатьох основних транспортних магістралей, погано зв’язане з багатьма районами.³⁸²

Існує думка, що посприяти збереженню Михайлівського Золотоверхого та Софійського соборів просили іноземних друзів відомі українські учені.³⁸³

В 1932 р. в Москві з офіційним візитом перебував прем’єр-міністр Франції Е. Ерріо з дружиною, що належала до родини Ханенків-Терещенків і була гарною знайомою архітектора С. Гілярова. Заїхавши до Києва, подружжя Ерріо активно спілкувався з українським дослідником, який розповів про загрозу, що нависла над київськими пам’ятками, в тому числі і Софійським собором.³⁸⁴

Від’їжджаючи з Києва, французький прем’єр міністр висловив побажання в майбутньому ще раз відвідати св. Софію, збудовану батьком королеви Франції, назвав собор своєрідним символом дружби між радянським і французьким народами.

Археолог та мистецтвознавець М. Макаренко гадав, що про події в Києві нічого не знали у світі і столиці СРСР. Вчений звертався до Парижа і Москви з проханням розібратися в тому, що діялося і припинити процес руйнування видатних пам’яток.

У червні 1935 р. до Москви прибув Ромен Роллан з дружиною. Офіційно преса повідомляла, що він виявив бажання переглянути фільм “Чапаєв”. Справжню ж причину візиту хворого Р. Роллана дослідники вбачають в іншому: письменник та його дружина, росіянка, добивалися прийому в Й.

Сталіна з особистих мотивів (тоді було заарештована сина дружини Р. Роллана, що навчався в Московському університеті з звинуваченням у шпигунстві). Під час розмови з Й. Сталіним письменник піднімає питання необхідності збереження Софійського собору.³⁸⁵

Ще одним фактором, що сприяли врятуванню Софії Київської, на нашу думку, стали відкриття, зроблені науковцями при дослідженні пам’ятки, які привернули увагу візантологів всього світу.

Отже, науковці намагалися долучити широкі кола громадськості не тільки Радянського Союзу, але й світу, до вирішення проблем збереження культових пам’яток, у тому числі Софійського собору, вказуючи на світову вагу подібних споруд, змусити партійне керівництво виконувати норми пам’яткоохоронного

Нестуля О. Доля... – Ч. 2. – С. 180.

Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К., 1989. – С. 86.

Крутенко Н. Сергій Гіляров // Пам’ятки України: Історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 104; Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992. – С. 114.

Крутенко Н. Вказана праця. – С. 103-104.

Макаренко Д.Є. Вказана праця. – С. 114-115.

законодавства.

Нарешті, було прийнято рішення про будівництво урядового комплексу, який би складався з двох площ: головної з спорудами РНК та ЦК КП(б)У і пам'ятником В. Леніну та другорядної, історично сформованої з домінуючою Дзвіницею Софійського собору (висота 70 м).³⁸⁶ Проте, деякі архітектори були не задоволені таким проектом і пропонували змістити домінанту з дзвіниці на навколишні споруди, висота яких планувалася не менше 85-104 м. Висота пам'ятника В.Леніну мала сягати 65 м. і служити домінантою головної, демонстраційної площі.

Поки Старе місто було центром уваги низки проектувальників і планувальників, несподівано і з незрозумілих причин почали споруджувати будівлі державних установ у Липках, коло Печерська. Паралельно було знищено ряд архітектурних пам'яток, в тому числі і Михайлівський Золотоверхий монастир. На його місці так нічого і не було споруджено. На думку Т. Геврика це яскраво свідчить, що “в той час, як руйнували Михайлівську церкву і проектували будинок Верховної Ради УРСР в Липках, вже було свідомо вирішено не влаштовувати Урядового центру там, де було Старе місто.”³⁸⁷

Весь процес організації конкурсів був позначений поспіхом і просто недбальством. Не було чітко окресленої архітектурної програми для головних будівель, як і для всього будівельного комплексу, включаючи Урядову площу та споруди довкола неї.

На превеликий жаль, науковцям не вдалося захистити пам'ятки від влади, та на щастя, вони змогли зберегти деяку частинку їх. Так, перед руйнуванням Михайлівського Золотоверхого собору провели часткове знімання мозаїк і фресок храму. Ці роботи розпочали ще в лютому 1934 р. Керували процесом російські дослідники В. Фролов та П. Юкін. Консультантом і керівником запросили академіка І. Грабаря.³⁸⁸ У процесі знімання ще не визначили в якому місці будуть встановлені ці зразки давньоруського мистецтва. Як згадував І.

Скуленко, раптом у когось виникла ідея в Софійському соборі “...показати Михайлівські мозаїки ніби в “натуральну величину”, тобто збудувати апсиду – точну копію апсиди Михайлівського собору і в ній відтворити “Євхаристію”, так як вона була...”³⁸⁹ Таким чином, Софійський собор став певним засобом для нового втілення Михайлівського Золотоверхого собору, зберігачем пам'яті про цю пам'ятку архітектури та її монументальне мистецтво.

Радянська влада намагалась провести регламентацію розбудови музейної галузі. Так, постановою РНК УРСР від 25 березня 1937 р. ряд музеїв, у тому числі Софійський собор, перейшли у підпорядкування Управлінню в справах мистецтва при Раді Народних Комісарів УРСР. Пізніше, постановою РНК УРСР

Гречина М.І. Урядова площа в Києві і проект нового готелю // Архітектура Радянської України (далі АРУ). – 1940. – № 6. – С. 4; Довгалюк І.І. Урядовий майдан столиці Радянської України // АРУ. – 1938. – № 6. – С. 12-13.

Геврик Т. Вказана праця. – С. 8-9.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 147/3. – Арк. 4.

Там само. – Арк. 6.

Після створення “Софійського музею” він став центром досліджень історії архітектури і під час комплектування його фондів враховувалася ця специфіка. Так, основою колекції стали фрагменти архітектурного декору, що знаходилися в хрещальні пам’ятки з XIX ст. (див. додаток А.15). Також в той час до фондів надійшли матеріали археологічних досліджень пам’ятки; фрагменти живопису розібраного собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, архітектурні деталі Десятинної церкви X ст., вівтарна стіна Іринівської церкви тощо.

Діяльність Софійського музею велася за кількома взаємопов’язаними напрямками. Ця визначна пам’ятка архітектури притягувала увагу відвідувачів, серед яких були вчені та урядовці, що сприяло розвитку екскурсійної та культурно-просвітньої функцій цього закладу. Екскурсійна робота, а також необхідність забезпечення збереження та ремонтно-реставраційних робіт в соборі вимагали всебічного дослідження пам’яток: вивчались її архітектура, велись археологічні розкопки, роботи з реставрації та аналізу технології виконання монументального живопису тощо. З метою популяризації пам’ятки та результатів наукових пошуків видавалися різного роду публікації, організовувалися виставки і створювалися експозиції.

Після перетворення храму на музей в 1934 р. тривали його архітектурні дослідження. І. Моргилевський робив на стінах св. Софії зондажі, для з’ясування видів та характеристик будівельних матеріалів, техніки давнього мурування та виокремлення первинних частин (див. додаток А.16).³⁹⁰ Тоді ж він відкрив замуровану кімнату під сходами південної башти, робив обміри пам’ятки, під його керівництвом розібрали закладку аркбутана біля північної вежі. Проте, не всі дослідники приймали ці роботи однозначно. Так, Н.

Полонська-Василенко звинувачувала його в тому, що учений мріє зруйнувати пізніші прибудови.³⁹¹ Н. Полонська-Василенко зверталася до І. Грабаря, щоб той своїм авторитетом вплинув на позиції І. Моргилевського.

У 1934 р. із ініціативи НКО УСРР відомий реставратор, професор Всесоюзної Академії архітектури П. Юкін провів пробну розчистку фресок Софійського собору. В наступні роки він проводив реставрацію живопису південної башти, відкриття портрету княжої родини. Увагу дослідників давно

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 147/1. – Арк. 2; Скуленко І. Реставрація Софійського собору... – С. 37.

Лист Наталії Полянської-Василенко до Володимира Грабаря. 30.VII.1940. Додаток до статті Преловської І. Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – № 1-2. – С. 153.

Після розчищення з-під олійних записів ХІХ ст. було розкрито портрети родини Ярослава. Їх атрибуція викликала жваву дискусію серед науковців. Після того, велася розчистка та закріплення фресок в баштах.³⁹² Цікаві композиції відкрили в приділі архангела Михаїла, Іоакима та Ганни, святого Володимира тощо (див. додаток А.17, А.18).

Під час робіт у південній башті, реставратори відзначали не зовсім вдалу нещодавню очистку фресок. П. Юкін певною мірою виправив помилки Д. Киплика в цій башті: частково зняв силікатне скло, що покривало фрески і почало утворювати білувату плівку, але згодом цей процес відновився і знову з'явилася білястість.³⁹³ Особливістю силікатного скла дослідники вважають його здатність підтягуватись на поверхню, при цьому він відриває шматочки – залишки олійного шару.

Технологія розчищення стародавнього живопису на той час була ще не до кінця розроблена, що далось взнаки згодом, коли деякі фрески Софійського собору, розчищені П. Юкіним, втратили забарвлення. Промивання фресок він проводив за допомогою лугів (каустичної соди), з подальшою їхньою нейтралізацією та закріпленням давнього розпису. Наступники П. Юкіна зазначали, що промивання фресок велось недбало, в результаті чого в нижніх ярусах залишилося багато потьоків. Під час промивання каустична сода не тільки розчиняла олію, але й руйнувала пігмент фарби фрески і сприяла солеутворенню на поверхні тиньку. Для нейтралізації соди використовували оцет та сироватку, без чіткого визначення доз (“на око”), тому процес проходив не повністю.³⁹⁴ В результаті багато відновлених фресок менш ніж за 10 років почали бліднути та мутніти. Великі місця втрат він тонував аквареллю. Методичну базу П. Юкіна не перевірили, оскільки свої методи він тримав у секреті.

В 1937 р. комісія з обслідування св. Софії встановила, що на фресках, відреставрованих в 1934-1936 рр., ні лушення, ні розпливання фарбового шару не було.³⁹⁵ Проте, скрізь зменшилась інтенсивність колориту та спостерігалось побіління розпису.

У 1937-1939 рр. у Софії Київській працювали реставратори А. Баранов, К. Домбровська, В. Овчинников під керівництвом Ю. Олсуф'єва. К. Домбровська

НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 958/1. – С. 3-156; № 958/2. – С. 3-197;
Лазарев В. Новые открытия в Киевской Софии // Архитектура СССР. – 1937. – № 5. – С. 53-54.

НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 48. – Арк. 26; № 147/1. – Арк. 1; № 958/1. – С. 47; Дорофієнко І. Деякі підсумки... – С. 45; Плющ О.Ф., Калениченко Л.П. Вказана праця. – С. 9.

НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 48. – Арк. 24-25; № 147/3. – Арк. 9; № 958/1. – С. 73; Асеев Ю.С. Джерела... – С. 24-25; Дорофієнко І. Деякі підсумки... – С. 45; Дорофієнко І. Реставрація... – С. 109; Коренюк Ю. Вказана праця. – С. 22.

НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 48. – Арк. 26.

В 1940 р. для з'ясування стану фресок та мозаїк храму Комітет в справах мистецтв при РНК УРСР із провідних фахівців утворив комісію, до складу якої увійшли І. Грабар, Б. Фармаковський, В. Фролов, П. Юкін, співробітники реставраційного відділу Третьяковської галереї. Вони визначили першочергові заходи з реставрації. Комісія визначила стан фресок як добрий, проте в деяких місцях спостерігалася пліснява (внаслідок закріплення їх казеїном), солеутворення і втрата фарбами яскравості.³⁹⁶

Не зважаючи на всі негативні фактори, реставрація фрескового живопису з перемінним успіхом тривала. Досить лише вказати такі статистичні дані: на кінець 1935 р. відкрили з-під олійних нашарувань 97,75 м² давньоруських фресок, на 1938 р. – вже 500 м². В 1939-1940 рр. велось очищення фресок, розташованих, переважно, на пілонах собору (постаті святих).³⁹⁷ Загальна площа живопису, очищеного в ці роки сягала 100 м².

Тільки після перетворення храму на музей стало можливим поновлення робіт із реставрації софійських мозаїк (див. додаток А.19). В 1935 р. дослідили одну мозаїку на північно-східному стовпі головного купола. Це дослідження показало, що стан її цілком задовільний. Співробітники майстерні Ленінградської Академії Мистецтв під керівництвом В. Фролова, запрошені для монтування в Софійському соборі мозаїк, знятих із знищеного Михайлівського Золотоверхого собору, проводили закріплення тинькового шару софійських мозаїчних композицій. Тоді ж звільнили від пилу, кіптяви та пізніх нашарувань чудову мозаїчну фігуру Богородиці Оранти, а також почали реставрацію медальйонів композиції Деїсус.³⁹⁸ В. Фролов промивав мозаїки за допомогою спирту і закріплював їх цементними анкерами.

Реставрація мозаїчного живопису св. Софії тривала і в наступні роки до німецько-радянської війни. У другій половині 1930-х років встигли реставрувати композиції в парусах центрального куполу, сцену Благовіщення, Деїсус та деякі орнаменти. Місця, де мозаїчний набір не зберігся, вирішили зафарбувати нейтральним тоном.³⁹⁹ На жаль, тоді не було проведено досліджень в цих місцях, і лише пізніше встановили, що під живописом середини ХІХ ст. існують сильно пошкоджені зображення, написані в кінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст.

ДАКО. – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 5; НА НЗ “СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 48. – Арк. 28; Историко-культурна спадщина... – С. 348.

В Софійському заповіднику // АРУ. – 1991. – № 4. – С. 44-45; Скуленко І. Реставрація бывш. Софиевского собора в Киеве // Советский музей. – 1936. – № 3. – С. 58; Скуленко І. Реставрація Софійського собору... – С. 38.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 147/1. – Арк. 2; Коренюк Ю. Вказана праця. – С. 23; Лазарев В. Новые открытия в Киевской Софии // Архитектура СССР. – 1937. – № 5. – С. 54; Скуленко І. Реставрація Софійського собору... – С. 37.

РФ ІМФЕР. – Ф. 50. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 6.

Зараз важко дати адекватну оцінку реставраційним роботам, що велися в міжвоєнний період, адже саме тоді розроблялася методика реставрації монументального живопису. Вчені, що працювали в другій половині ХХ ст., відзначали недоліки робіт довоєнного періоду. Так, вони вказували, що в місцях сильного стирання тиньку, смальту перекладали на нову основу.⁴⁰⁰ Також, вказувалося, що мозаїки після очищення покривалися маслами, в результаті чого на липку поверхню стали накопичуватись пил та сміття. При цьому, первісний характер мозаїчного набору знищувався, а з цементуючого складу нової основи незабаром почали проступати на поверхні мозаїк білі плями – солі.

Як правило, всі перераховані вище роботи з реставрації фрескового та мозаїчного живопису залишалися розрізненими. Обиралися лише ті композиції, від яких очікували найбільшого ефекту, передусім – в центральній наві.

Дослідники постійно дискутували між собою щодо реконструкції первісного вигляду Софійського собору. Кінець дискусіям було покладено тільки після археологічних розкопок, проведених в західній частині пам'ятки.

У листопаді-грудні 1935 р. розпочалися археологічні роботи в Софійському соборі. Керівництво експедицією Інституту історії матеріальної культури (ІМК) Академії Наук УСРР доручили науковому співробітнику Т. Мовчанівському та його асистенту І. Самойловському. Дослідження велися переважно на трьох ділянках: у Володимирській абсиді та двох баштах (див. додаток Б.15). У результаті досліджень знайдено кілька рівнів підлоги, що відносилися до різних будівельних періодів, відкрито та досліджено склеп митрополита Гедеона Четвертинського. Тоді ж розчистили нижню частину мармурової гробниці, яку традиційно вважають похованням давньоруського князя Ярослава Мудрого. З ініціативи дирекції музею, саркофаг Ярослава Мудрого, що стояв біля стіни Володимирської абсиди пересунули до її центру.⁴⁰¹ У відвідувачів з'явилася можливість оглядати цю чудову пам'ятку різьбленого мистецтва з усіх сторін. Після зняття чавунної підлоги на стінах відкрили фрагменти фрескового розпису, що не був змальований у середині ХІХ ст.

Зібраний під час археологічних досліджень 1935 р. матеріал для наукового вивчення та впорядкування передали до Софійського музею. У зв'язку з великою кількістю відходів смальтового виробництва вчені припускали, що в північній башті в давні часи знаходилася майстерня з виробництва смальти та інших матеріалів для оздоблення собору.

Оскільки матеріали археологічних розкопок 1935 р. виявилися цікавими, з ініціативи дирекції Софійського історико-культурного заповідника наступного року їх продовжили. В серпні експедиція ІМК під керівництвом Т. Мовчанівського розпочала археологічні дослідження. Розкопки велися в два етапи: з 5 по 22 серпня та з 9 листопада по 2 грудня (див. додаток А.20).

Там само. – Арк. 4; ДАКО. – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 5.
 НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – Спр. 94. – Арк. 1, 5, 11; Ф. ВУАК. – Спр. 623. – Арк. 28-29.

Серед поставлених задач було виявлення рівнів підлоги, що відносяться до різних будівельних періодів, аж до найдавніших. Розкопки виправдали ці сподівання, і, навіть, було відкрито фрагменти давньоруської мозаїчної підлоги гарної збереженості та мармурові пороги (див. додаток Б.16).⁴⁰² Між підлогою XI ст. та чавунними плитами дослідили також рештки трьох підлог, які віднесли до XVII-XVIII і XIX ст. (див. додаток А.21, А.22, А.23, А.24).

Крім того, завдяки розкопкам відкрили нижні частини настінних фрескових розписів, прикриті до цього нашаруваннями підлог.⁴⁰³ В одному з випадків у внутрішній південній галереї на поверхні фрески знайшли прокреслений малюнок, що нагадував обрисами будівлю з апсидами, навами, сходами. Також з'явилася можливість дослідити будівельну техніку забутовки фундаментів, кладки стін, колон, перемичок.

На подвір'ї собору дослідили поховання, деякі з них учені віднесли до XII-XIII ст. (див. додаток А.25). В самому ж соборі, у південній внутрішній галереї, віднайшли підземний склеп київських митрополитів XVIII ст.⁴⁰⁴ У внутрішній південній галереї розкопали поховання, з якого походять вишивки золотом із зображенням фігур святих, що являють собою рідкісний зразок декоративно-прикладного мистецтва (див. додаток А.25 - 4, 5). Цікаво що, планувалося провести спеціальну хімічну очистку та консервацію матеріалів, відібраних після відкриття поховань.

Дослідження поховальних пам'яток перед усім привернули увагу науковців. Цікавою знахідкою стала знайдена під час розкопок дощата скриня, фабричної роботи, розмірами 1,12x0,76x0,39 м.⁴⁰⁵ Знайшли її у шурфі біля північного фасаду храму. Вона стояла на материковому лесі. Скриню наповнювали людські кістки від кількох скелетів, що перебували в повному безладді, потрощені, деякі кістки – пробиті кулями. Зверху лежали кістяки, в положенні, що нагадувало організоване, орієнтоване поховання. Загалом дослідники нарахували там рештки не менш як 31 людини та 17 тварини.

Учені по-різному трактували цю знахідку. Т. Мовчанівський вважав, що таким чином зберігалися рештки поховань, виявлених під час земляних господарчих робіт на подвір'ї. І. Тоцька в 1970-х роках припускала, що у скриню поклали залишки поховань, зруйнованих під час пізніших перебудов собору. На думку Н. Нікітенко, ця знахідка походила з кімітірія (грецької

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 927/2. – Арк. 1; НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК/К. – Спр. 56. – Арк. 1.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 927/2, . – Арк. 2; НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК/К. – Спр. 53. – Зошит 1. – Арк. 5-6, 9-10; Спр. 56. – Арк. 2; Спр. 62. – Арк. 19, 55, 59, 65.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 927/2. – Арк. 2-3; № 927/3. – Арк. 8-12; НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК/К. – Спр. 53. – Зошит 1. – Арк. 11-12; Зошит 2. – Арк. 26-31; Спр. 56. – Арк. 2-3; Спр. 59. – Арк. 3-17; Спр. 62. – Арк. 9, 11, 23, 47-49, 53, 57, 65, 67; Спр. 64. – Арк. 1-2.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 927/3. – Арк. 10-11; НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК/К. – Спр. 53. – Зошит 2. – Арк. 27-28; Спр. 61. – Арк. 4-9, 16-22.

Матеріали, знайдені під час розкопок, планувалося після спеціальної камеральної наукової обробки опублікувати та розмістити в експозиції Софійського музею. Проте, повністю матеріали досліджень 1935-1936 рр. не були вивчені, лише окремі знахідки використовувались ученими у подальших дослідженнях. Певною мірою це пов'язано з долею керівника цих археологічних розкопок, репресованого Т. Мовчанівського.

Великі археологічні дослідження на території Софійського собору тривали в 1939-1940 рр. Роботу проводила спільна археологічна експедиція музею, Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, якою керував М. Каргер.⁴⁰⁶ Згідно з планом розкопок, який затвердили на Вченій Раді Заповідника, повністю відкрили площу нав разом із вівтарними апсидами: центральної, двох північних і примикаючої до центральної південної (див. додаток А.26, А.27, А.28).

Під час досліджень 1939-1940 рр. було здобуто ряд цікавих знахідок: в деяких місцях збереглися фрагменти давньоруської мозаїчної підлоги, вдалося прослідкувати різницю в орнаментальних мотивах в різних навах, відновити особливості техніки викладання мозаїчної підлоги. Також відкрили підлогу з різнокольорових керамічних полив'яних плиток, що датували давньоруським періодом. Крім рівня давньоруської підлоги, виявили під чавунною підлогою ХІХ ст. підлогу ХVІІІ ст. із шестигранних цегляних плиток на піщаній підмостці, ХVІІ ст. із круглих та лекальних різнокольорових керамічних полив'яних плиток. Тоді ж нарешті дослідили фундаменти споруди, виявили залишки восьмигранних стовпів, що підтримували аркади, мармурові пороги в різних приділах (див. додаток А.27, А.28). Також під час досліджень цих років віднайшли фрагменти двох ліпних гербів Петра Могили, що, можливо, входили до іконостасу спорудженого при ньому на місці давньої мармурової передвівтарної огорожі. Біля самої підлоги на західній стіні збереглися залишки фрескового розпису. На різних ділянках відкрито 33 поховання, які віднесли до ХVІІ-ХVІІІ ст.

Німецько-радянська війна перервала ці дослідження, і вони були поновлені у 1946, 1948-1952, 1952-1955 роках.

Археологічні розкопки, дослідження архітектури дали можливість достовірно відреконструювати первісний вигляд пам'ятки. В основу реконструкції плану зовнішнього вигляду Софійського собору, зробленої Н. Бруновим лягла аксонометрія І. Моргилевського (див. додаток А.3 - 3, А.5 - 3). За матеріалами архітектурних досліджень спробу реконструкції первісного вигляду Софійського собору здійснив архітектор К. Конант (див. додаток А.29). Реконструкції та висновки дослідників були підтверджені під час наукових пошуків, зроблених після Другої світової війни (див. додаток А.3 - 4).

Окремою, важливою віхою в історії дослідження Софійського собору стало вивчення саркофагу Ярослава Мудрого та антропологічних матеріалів із нього.

Вперше гробницю Ярослава Мудрого відкрили в січні 1936 р., для чого створили спеціальну комісію (див. додаток Б.17).⁴⁰⁷ На східній стороні саркофагу, в місці стику з віком, виявили пошкодження і припустили, що воно виникло в той час, коли гробницю відкривали за допомогою лому. Комісія констатувала, що безпосередньо на дні саркофагу лежали хаотично розкидані кістки кількох скелетів: чоловічого, жіночого та окремі кісточки дитячого. Також там знаходилися стегнові кістки від четвертого скелету та окремі кістки тварин. Обидва черепи лежали у західній частині гробниці, поверх стегнових кісток. Нижня щелепа одного з черепів лежала в середній частині саркофага, перемішана з іншими кістками. Гробницю знову закрили, замазавши отвір цементовим розчином. Звертає на себе увагу те, що в князівському похованні не було ніякого супроводжувального інвентарю, що підтвердило факт пограбування гробниці.

У січні 1939 р. саркофаг знову відкрили.⁴⁰⁸ Тоді ж вирішили для проведення антропологічного дослідження кістки з саркофагу вилучити і передати російському ученому В. Гінзбургу. Після завершення аналізу скелетів, планувалось їхнє експонування у вітрині поруч із саркофагом.

Проте, друга світова війна завадила цим планам. Тривалий час вважалося, що у період війни кістки знаходилися в Ленінграді. Проте, судячи з документів, що містяться в секторі обліку Національного заповідника “Софія Київська”, кістяки в 1940 р. повернули до заповідника, і вони перебували на зберіганні в фондах. В 1964 р. гробницю відкрили знову, одним із завдань було вивчення саркофагу всередині.⁴⁰⁹ Тоді ж повернули антропологічні матеріали, які до того знаходились у фондах Заповідника.

Не менш цікавими є результати антропологічного дослідження скелетів. Після вилучення кісток, в 1939-1940 рр. було проведено їх антропологічні та рентгенологічні дослідження. Тоді визначено, що чоловічий кістяк міг належати Ярославу Мудрому, а жіночий – його дружині. Проте, дискусії з цього питання не вщухають і нині. Виходячи в основному з двох позицій (те, що це була людина 60-70 років, яка кульгала на праву ногу) науковці дійшли висновку, що цей кістяк належить безсумнівно Ярославу Мудрому. Певні розбіжності, які виникли між літописними повідомленнями та результатами аналізу, автор дослідження пояснював помилкою літописця (наприклад, щодо віку Ярослава Мудрого та дати його народження).⁴¹⁰ У своєму аналізі учені робили акцент на спростуванні норманської теорії: оскільки кістяк Ярослава Мудрого не має виключно скандинавських рис, князь не міг бути норманом. Стосовно жіночого кістяка, то до цього часу дослідники не мають єдиної точки

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – № 914/1. – Арк. 1-3.

Там само. – № 914/2. – Арк. 1.

Там само. – № 914/3. – Арк. 1.

Гинзбург В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры СССР (далі КСИИМК). – 1940. – Вып. VII. – С. 57-66; Рохлин Д. Итоги анатомического и рентгеногического изучения скелета Ярослава Мудрого // КСИИМК. – 1940. – Вып. VII. – С. 46-57.

зору, кому він міг належати.

Необхідно підкреслити, що після перетворення собору на музейний заклад з'явилися найбільш значні асигнування на потреби дослідження та охорони пам'ятки, створення нових виставок та експозицій.

Правління спілки радянських архітекторів України разом із Управлінням в справах мистецтв при РНК УРСР обговорювало план створення в 1939 р. архітектурного музею в Софіївському заповіднику.⁴¹¹ Найбільшу дискусію викликали розділи “Архітектура Київської Русі” та “Архітектура соціалістичного будівництва”. Планувалося, що в розділі “Архітектура Київської Русі”, крім пам'яток монументальної архітектури того часу, будуть представлені і масові споруди (житла, господарські та виробничі комплекси тощо) у вигляді макетів та малюнків. У другому розділі намічалось показати розвиток різних течій сучасної архітектури. Одним із головних напрямків роботи музею мали стати наукові дослідження з історії архітектури, тісно пов'язані з діяльністю заповідника.

У 1938-1939 рр. у Богословському приділі собору влаштували виставку архітектурних проектів майстерень УРСР. Для цієї виставки переробили вікна XVII ст., замалювали живопис, настелили нову підлогу. В довершення всього встановили велику гіпсову статую Й. Сталіна. Коли носили тісними сходами північної вежі великі підрамники з архітектурними проектами та частини статуї Сталіна, фрески дуже подряпали.⁴¹² Тоді ж Успенський приділ переробили на канцелярію музею. Там влаштували нову паркетну підлогу на погано ізольованій основі. Це стало причиною того, що з'явилася грибкова цвіль, підлога місцями повипиналась, а грибок загрожував поширитись пам'яткою. Увесь настінний живопис, у тому числі і образ Успіння Божої Матері XVIII ст. зафарбували.

Приділи в обох вежах переробили на допоміжні музейні кімнати (кабінет, фотолабораторію тощо). Тут перебудували стелі, зафарбували живопис та зруйнували іконостаси. Приміщення архієрейської ризниці та бібліотеки використовувалися для експонатів архітектурного музею. Там розмістили фотографії храмів, фрагменти архітектурного декору, мозаїки та фрески з розібраного собору Михайлівського Золотоверхого монастиря тощо. В усіх перебудованих “музейних” кімнатах змурували примітивні опалювальні труби з виводом бляшаних труб крізь вікна. Слід зазначити, що всі перебудови в Софіївському соборі були здійснені, не дивлячись на протести членів комісії, створеної Радою Народних Комісарів УРСР.

Після перетворення храму на музей тривало вилучення цінностей із Софіївського собору. Отець Демид Бурко згадував, що коли він випадково зайшов в собор, то побачив, що “в головному вівтарі порожньо; престіл обдертий стоїть збоку; царських врат, що були срібні, ковані, мистецької роботи, дар гетьмана Івана Мазепи, нема (їх конфісковано); ... біля дверей порталу лежить велика купа риз, фелоні й інший одяг священнослужителів, шати з ікони і т. ін.” За спогадами І. Скуленко, можна встановити, що,

Організація архітектурного музею в Софіївському заповіднику // АРУ. – 1939. – № 6. – С. 38.

Повстенко О. Вказана праця. – С. 179-180.

Як вказувала комісія РНК УРСР для перевірки та впорядкування реставраційних робіт в Софійському заповіднику, знищення іконостасів собору відбулося згідно з ухвалою Науково-Технічної Комісії з реставрації Софії без обов'язкової в таких випадків наукової фіксації. Втрачені предмети могли стати окрасою колекції створеного музейного закладу.⁴¹³ До фондів також потрапили фрагменти архітектурного декору та монументального живопису Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого собору, Десятинної церкви та інших пам'яток міста, фотографії, зразки декоративного-прикладного мистецтва, матеріали археологічних та архітектурних досліджень тощо. Станом на 1 січня 1941 р. фонди Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" нараховували 8563 музейні предмети, з них 859 – в експозиції.⁴¹⁴

Нова наукова інтелігенція, що приймала активну участь в перетворенні Софійського собору з діючого храму на музей, зазнала утисків під час наступного сплеску репресій, що розпочався в 1937 р. Того року засудили на 10 років виправно-трудоих таборів першого директора Софійського музею І. Скуленка. Наступного року заарештували і розстріляли Т. Мовчанівського. Це позначилося на результатах проведених ним досліджень. Його наступники писали, що він не зробив нічого суттєвого, листи з його підписами вилучалися, прізвище в звітах викреслено.

У другій половині 30-х років ХХ ст. діяльність державних пам'яткоохоронних органів зійшла майже нанівець. У радянські часи вся діяльність Всеукраїнського археологічного комітету вважалася такою, що не мала серйозних результатів.⁴¹⁵ Цікаво, що для керівництва археологічними роботами в Софійському соборі в 1939 р. запросили ленінградського вченого М. Каргера. Можливо, це пов'язано з недовірою до українських вчених. Та й російський дослідник, у руслі тогочасної ідеології, по-іншому ставився до пам'ятки: як до святині трьох братніх народів, а не українського.

Таким чином, створення музею на терені Софійського собору не було одномоментним явищем. Ще в 1919 р. розпочалася робота з його створення з ініціативи Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини та архітектурної секції ПОЛІРу. Великих зусиль для завершення цього проекту доклали установи та діячі Всеукраїнської Академії Наук та Київської Крайової Інспектури Охорони Пам'яток Культури. Проте, не всі задуми пам'яткоохоронців та науковців вдалося втілити в життя. Проект учених з влаштування в Митрополичому будинку комплексу св. Софії Муніципального музею м. Києва був підтриманий лише на словах. Влада також не погодилася на створення заповідника "Київський Акрополь" для охорони пам'яток старовини центру Давньоруської держави, складовою частиною якого мала стати Софія Київська. На межі 20-30-х років ХХ ст. співробітники Софійської комісії та

ДАКО. – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 6.

НА НЗ"СК". – Гр. зб. НАДР. – № 147/3. – Арк. 6-8.

Каргер М.К. Древний Киев... – М.-Л., 1958. – Т. 1 – С. 57, 134.

ВУАН не раз піднімали питання про необхідність закриття Софійського собору як діючого храму з метою покращення умов його збереження. Остаточне перетворення пам'ятки на музейний заклад відбулося в 1934 р.

Вимагаючи перетворення Софії Київської на музей, пам'яткоохоронці виходили з конкретного стану пам'ятки, але їхні прагнення співпадали з намірами більшовицької влади викоринити релігію із свідомості людей. Для влади перетворення Києво-Софійського собору на музейну установу означало, в першу чергу, закриття діючого храму і чергову перемогу в боротьбі з релігією. З 1934 р. розпочався новий етап в історії собору – його функціонування в якості музейної установи, філіалу при Всеукраїнському Музейному Городку. Незабаром установа отримала характер самостійного культурного закладу – заповідника.

Доля багатьох культових споруд вирішувалася при проектуванні урядового центру в Києві. Після початку будівництва було знищено багато історичних та культурних пам'яток міста. Автори деяких проектів передбачали зменшення висоти або знесення Софійської Дзвіниці та монастирської стіни. Завдяки клопотанням київських пам'яткоохоронців, що звернулися до широких кіл не тільки радянської, а й світової громадськості, Софійський собор в Києві вдалося зберегти і залишити для нащадків.

На початку 1930-х рр. розпочалася критика діяльності українознавчих установ ВУАН, що супроводжувалася репресивними заходами щодо їх співробітників. В подальшому діяльність Софійської комісії називалася невдалою, і возвеличувалися здобутки російських вчених, що працювали на терені Софійського собору. Повернення в науковий обіг результатів досліджень в Софії Київській в 1917-1941 рр. залишається першочерговим завданням сучасного покоління вчених.

Після перетворення Софійського собору з діючого храму на музейний заклад покращилося матеріальне забезпечення ремонтно-реставраційних, охоронних та дослідницьких робіт в пам'ятці. Діяльність Софійського музею велася за кількома взаємопов'язаними напрямками: експозиційний, культурно-просвітній, фондівий, екскурсійний, реставраційний, науково-дослідний. Тривало дослідження архітектури пам'ятки, археологічні розкопки, вивчення та реставрація монументального живопису. Завдяки реставрації фресок та мозаїк, розпочатій в 1917-1941 рр. і продовженій в післявоєнний період, вдалося відкрити найповніший комплекс давньоруського церковного розпису і відновити канонічну схему розміщення зображень в храмах Київської Русі. Крім музею в самому соборі, при заповіднику почалося створення окремого архітектурного музею. Велося комплектування фондів музейних установ Софійського собору, на базі яких створювались експозиції та виставки. Зокрема, в Софії Київській знайшли своє місце і фрагменти монументального живопису з розібраного Михайлівського Золотоверхого собору.

Отже, завдяки подвижницькій роботі українських вчених та пам'яткоохоронців, Софійський собор вдалося зберегти в період становлення радянської влади, роки коли безслідно загинуло багато українських пам'яток культури та історії. Навіть в умовах формування тоталітарної системи Софія

Київська відіграла важливу роль у духовному, культурному та науковому житті України, залишалася символом духовного та національно-культурного відродження українського народу.

ВИСНОВКИ

Софія Київська – єдиний зразок цілого стильового етапу давньоруської архітектури початку XI ст., що зберігся на території нашої країни до сучасності. У храмі або поруч із ним проходили найважливіші світські та релігійні події України з часів Київської Русі до сьогодні.

Національно-культурна політика політичних режимів в Україні впливала на функціонування Софійського собору в Києві в 1917-41 рр. У роки революції, коли процеси демократизації охопили всі сфери життя, в тому числі й релігійну, Софія Київська стала одним із центрів духовного та культурного відродження українського народу. При храмі утворився гурток, що виступав за українізацію православної церкви. Доля храму було тісно пов'язана з політичною ситуацією в країні: якщо українські національні уряди підтримували рух за автокефалізацію православної церкви, то після зайняття Києва денікінськими військами собор віддали РПЦ.

Становлення радянської держави позначалося на всіх сферах суспільно-політичного й культурного життя, в тому числі й у галузі охорони, збереження, дослідження, реставрації пам'яток історії та культури, а також у ставленні до релігійних інституцій. Після декрету про відокремлення церкви від держави, прийнятого радянською владою, Софійський собор стає власністю держави, яка передала його в користування релігійній громаді. Тут сформувалася одна з перших парафій Української Автокефальної Православної Церкви – Старокиївська. Остання мала лише право на користування спорудою Софії Київської, несла юридичну відповідальність за збереження будівлі та майна храму, була підвітною міській адміністрації щодо усіх форм фінансової, господарської та релігійної діяльності.

Діяльність релігійної громади УАПЦ Києво-Софійського собору відбувалась у складних умовах, залежала від конкретної політичної обстановки у країні, супроводжувалася постійними конфліктами з представниками колишнього причту, які залишалися вірними канонам Російської Православної Церкви. Розташування в соборі св. Софії як одному із символів православної культури залишалось дуже важливим як для УАПЦ, так і РПЦ. Цим скористався більшовицький уряд. Втілюючи політику розколу між різними православними конфесіями, на початковому етапі влада підтримала УАПЦ, тому й передала Софійський храм у користування автокефальній церкві. Це був один із засобів підриву авторитету Російської Православної Церкви. Водночас прихожани та духовенство, що залишилися вірними РПЦ отримали для розміщення іншу споруду на території комплексу Софії Київської – Трапезну церкву, яку ще іноді називають Малою або Теплою Софією.

Отже, Києво-Софійський собор відіграв важливу роль у більшовицькій антирелігійній політиці, з яскраво вираженим наголосом на розколі всередині церкви, роздмухуванні конфліктів, що виникали між УАПЦ та РПЦ.

Софія Київська була не тільки діючим храмом, але й визначним зразком мистецтва. Вказуючи на значення собору для світової культури науковці ініціювали створення у структурі Академії Наук спеціальної установи, головна

мета якої була добиватися від влади належного забезпечення охорони, збереження, реставрації, дослідження храму – Софійського комітету, пізніше Комісії. Аналіз історії організаційного оформлення Комісії і проведених робіт дозволив виділити три етапи її діяльності: 1918 р. – створення та початок робіт Софійського комітету, метою якого були реставрація та дослідження собору; 1921 – 1923 рр. – становлення Софійської комісії й налагодження її роботи; червень 1923 – 1933 рр. – поновлення діяльності Комісії, найефективніші роботи зі збереження, реставрації та дослідження пам'ятки. Софійська комісія була єдиною установою, яка присвячена окремій пам'ятці. Це можна пояснити тим, що дослідники надавали Софійському соборі в Києві особливого значення серед інших давньоруських пам'яток.

Софія Київська здавна привертала увагу науковців. Вже у виданнях кінця XVIII ст., присвячених старожитностям Києва, перераховувалися та коротко описувалися основні архітектурні пам'ятки міста. Серед них згадувався Софійський собор. До кінця XIX ст. вивчення св. Софії перетворився в особливий розділ історико-мистецтвознавчої науки, бібліографія про собор нараховувала вже сотні назв. Наукова робота Софійської комісії велася в кількох напрямках: вивчення архітектури й будівельної історії собору, археологічні розкопки, реставрація та дослідження монументального живопису, аналіз літератури й архівних джерел.

Під час археологічних робіт на території комплексу св. Софії та самого храму вдалося дослідити систему підземних галерей поруч із спорудою, фрагменти давньої архітектури та монументального живопису собору тощо. Після того, як з'ясувалося, що на території комплексу св. Софії чітко прослідковується кілька шарів, там вирішили влаштувати показові розкопки для студентів. Вченими-архітекторами було проведено обміри, складено план садиби Софійського собору та першого поверху пам'ятки, виявлено різні типи кладки, що відносяться до різних періодів. Зондажами розкрили з-під тиньку та пізнього цегляного мурування окремі частини давньої споруди. На основі натурних архітектурних досліджень науковці виробили свої реконструкції найдавнішого ядра св. Софії. Співробітники Софійської комісії розкрили з-під олійного живопису та провели консервацію цінного зразка станкового мистецтва Києво-Софійського собору – ікони Миколи Мокрого. Монументальний живопис пам'ятки також постійно привертав увагу вчених. Для докладного всебічного вивчення розпису храму необхідно було провести його повну реставрацію. Очищені композиції вражали екскурсантів та фахівців своїм блиском і майстерністю виконання. Співробітники ВУАН відзначали, що реставраційні роботи в соборі могли стати чудовою школою для молодих фахівців. За результатами наукових пошуків учені робили доповіді, видавали публікації.

Науково-дослідні роботи в Софійському соборі були тісно пов'язані з заходами щодо охорони пам'ятки, адже для визначення причин її пошкоджень та методів запобігання подальшим руйнівним процесам існувала необхідність у всебічному вивченні пам'ятки, і водночас потрібно було забезпечити збереження св. Софії для подальших наукових пошуків. У роки революції та громадянської війни споруда храму зазнала багатьох пошкоджень і київські

науковці ставили перед українськими національними урядами питання збереження собору, внесення його до переліку найвизначніших пам'яток. Завдяки діячам пам'яткоохоронної галузі, на перший план виносилося вже не культове призначення храму, а його мистецьке значення й місце в українській та світовій історії. Активізувалися наукові дослідження собору Софії Київської, що були безпосередньо пов'язані з охороною та збереженням пам'ятки. Проте, після встановлення радянської влади, не зважаючи на формальне визнання Софійського собору в Києві як пам'ятки світового значення, у своїх рішеннях урядові установи не завжди зважали на поради і прохання пам'яткоохоронців.

Завдяки спільним зусиллям таких учених та пам'яткоохоронців як В. Базилевич, В. Барвінок, М. Біляшівський, М. Бойчук, Й. Гермайзе, С. Гіляров, О. Грушевський, Ф. Ернст, О. Кобелев, В. Козловська, В. Кричевський, П. Курінний, О. Новицький, М. Макаренко, І. Моргилевський, В. Осьмак, Г. Павлуцький, Ф. Шміт, Д. Щербаківський та ін., діячів Старокиївської парафії при Києво-Софійському соборі, зокрема Ю. Красицького, вдалося провести найнеобхідніші роботи і зберегти собор.

Піклувалися питаннями охорони й дослідження Софії Київської і різні пам'яткоохоронні товариства та установи: Товариство друзів церковної старовини, Товариство діячів українського мистецтва, Комітет охорони пам'яток історії при Українській Академії Наук, Комітет охорони пам'яток історії при Київському університеті св. Володимира, Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні тощо. Вони зверталися до органів влади, вказували на значення Софійського собору для історії та мистецтва Києва, України й усього світу. Подібні запити не знаходили належної підтримки у влади.

Більшовицьку політику щодо культових пам'яток архітектури, історії та мистецтва характеризує практика вилучення цінностей із храмів різних релігій і конфесій, в тому числі й Софійського собору. При цьому не враховувалося художньо-історичне та культурне значення предметів, що знаходилися в церквах. На сьогодні в фондах Національного заповідника "Софія Київська" майже відсутні речі, які могли б свідчити про колишнє багатство Києво-Софійського кафедрального собору.

У результаті робіт із вивчення Софії Київської, проведених науковцями в 1917-1941 рр., сформувалася методична база ремонту та вивчення пам'яток архітектури, реставрації монументального мистецтва. З ініціативи співробітників Софійської комісії був підготовлений декрет Ради Народних Комісарів про св. Софію. Розпочаті в ці роки роботи проводилися з дотриманням наукової методики, вони стали школою для молодих учених, дали поштовх для нових відкриттів і пошуків.

В умовах становлення більшовицької системи змінювалися й завдання, що ставилися перед науковцями. Дослідження, охорона та реставрація Софійського собору постійно гальмувалася через різні труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру, відсутність матеріальних засобів, ідеологічну та політичну ситуацію у країні.

Ставлення більшовицької влади до культових пам'яток відрізнялося подвійними стандартами та непослідовністю. Не зважаючи на інтерес учених України та й усього світу до собору св. Софії, міська влада й уряд УСРР не переймалися питаннями належного фінансового та матеріального забезпечення ремонтних, реставраційних, дослідницьких робіт на території храму. Негативним фактором стала постійна реорганізація пам'яткоохоронних органів. Натомість, радянська влада розпочала наступ на ідеологічному фронті проти церкви, національної культури та української інтелігенції. Зважаючи на політично-релігійну ситуацію в країні та матеріальне забезпечення збереження та дослідження Софії Київської вчені домагалися перетворення його з діючого храму на музей. Закриття діючого храму при Софійському соборі стало черговим кроком на шляху до припинення діяльності УАПЦ.

Таким чином, можна стверджувати, що розпочавши процес перетворення Софійського собору з діючого храму на музей, уряд і пам'яткоохоронці переслідували різні цілі. З 1934 р. розпочався новий етап в історії собору – його функціонування в якості музейної установи, філіалу при Всеукраїнському Музейному Городку. Незабаром установа отримала характер самостійного культурного закладу – заповідника.

Організація Софійського музею не було одномоментним явищем. Ще в 1919 р. розпочалося його створення з ініціативи пам'яткоохоронних установ. Великих зусиль для втілення цього проекту доклали ВУАН і Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури. Проте, не всі задуми пам'яткоохоронців та науковців вдалося здійснити. Проект учених із влаштування в Митрополичому будинку Софійського комплексу Муніципального музею м. Києва був підтриманий лише на словах. Влада також не погодилася на створення заповідника "Київський Акрополь" для охорони пам'яток старовини центру Давньоруської держави, складовою частиною якого мала стати Софія Київська.

Статус музейного закладу чи пам'ятки культури на середину 1930-х рр. не міг гарантувати збереження пам'ятки. Загроза над національним культурним надбанням нависла під час проектування урядового центру в Києві. Після початку будівництва було знищено багато історичних та культурних пам'яток міста: Михайлівський Золотоверхий собор, Десятинну церкву тощо. Автори деяких проектів урядового центру передбачали і зменшення висоти або знесення Софійської Дзвіниці та монастирської стіни. Завдяки клопотанням київських пам'яткоохоронців, що звернулися до широких кіл не тільки радянської, а й світової громадськості, Софійський собор у Києві вдалося зберегти.

Після перетворення Софії Київської з діючого храму на музейний заклад покращилося матеріальне забезпечення ремонтно-реставраційних, охоронних та дослідницьких робіт у пам'ятці. Діяльність Софійського музею велася за кількома взаємопов'язаними напрямками: експозиційний, культурно-просвітній, фондівий, екскурсійний, реставраційний, науково-дослідний. Тривало дослідження архітектури пам'ятки, археологічні розкопки, вивчення та реставрація монументального живопису. Крім музею в самому соборі, при заповіднику почалося створення окремого архітектурного музею. Проводилося комплектування фондів музейних установ Софійського собору, на базі яких

створювалися експозиції та виставки. Зокрема, в Софії Київській знайшли своє місце і фрагменти монументального живопису з розібраного Михайлівського Золотоверхого собору.

Отже, завдяки подвижницькій роботі українських вчених та пам'яткоохоронців, Софійський собор вдалося зберегти в період становлення радянської влади, роки коли безслідно загинуло багато українських пам'яток культури та історії.

Утвердження радянського режиму супроводжувалося репресіями проти діячів культури, науки. Більшість дослідників собору св. Софії потрапили під маховик репресій, результати їхніх наукових пошуків критикувалися чи просто замовчувалися радянською історіографією. Політика репресій радянської влади призвела до розриву наукових зв'язків між ученими 1920-30-х рр. та 1950-60-х рр., що спричинило втрату інформації й повторні відкриття. Повернення в науковий обіг результатів досліджень у Софії Київській у 1917-1941 рр. залишається важливим завданням сучасного покоління вчених.

Таким чином, впродовж 1917-1941 рр. Софійський собор у Києві відіграв важливу роль у духовному, культурному та науковому житті України, що зумовлювалося його значенням як осередку руху за українізацію богослужіння, кафедрального храму православних конфесій, символу духовного відродження українського народу, місця зосередження української контрреволюції (для більшовицької влади), пам'ятки історії, культури, мистецтва світового масштабу.

Досвід минулого слід врахувати й нинішнім науковцям, перед якими також постають питання забезпечення збереженості пам'ятки, та політикам, що намагаються вплинути на державно-церковні відносини. З ініціативою покращення забезпечення збереження Софійського собору в наш час виступив Президент України В. Ющенко. В Указі Президента України № 1881/2005 від 30 грудня 2005 року⁴¹⁶ наголошувалося на загальнонаціональному значенні Софії Київської як унікальної пам'ятки світової культури, її визначній ролі в історії Української держави, утвердженні духовних цінностей українського народу. В. Ющенко поставив задачу здійснити комплекс заходів щодо відновлення Софійського собору як загальнонаціонального духовного центру, символу єднання української нації, розробити програму заходів на 2006-2008 роки стосовно проведення науково-дослідних та ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах Національного заповідника "Софія Київська". Цей план розробив колектив Заповідника.

Зі свого боку, керівництво Національного заповідника "Софія Київська" та ЮНЕСКО занепокоєні тим, що кожне нове будівництво спричиняє появу нових тріщин і сприяє руйнації пам'ятки. небезпечним фактором для стану собору є також те, що під Софією Київською на глибині 10-11 м знаходяться ґрунтові води. Керівництво Заповідника постійно наголошує на тому, що при недостатньому державному забезпеченні охорони Софійського собору, його можуть виключити зі списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Крім того, зараз все частіше з'являються пропозиції повернути колишні храми церкви. Однією зі споруд, навколо якої постійно точаться дискусії щодо необхідності та доцільності передання її одній із релігійних конфесій, є Софійський собор у Києві. Хоча, ще 5 квітня 1991 було ухвалено урядову постанову, за якою встановлювався перелік храмів-пам'яток, що не підлягали поверненню релігійним організаціям. До цього списку було включено й Софію Київську. Одним із аргументів на користь цієї постанови стало те, що більшість цих пам'яток нині використовуються як заклади культури, а передання їх церкві означало фактичну їх загибель (інших приміщень для них не існує). До того ж, за наявності кількох православних конфесій в Україні, юридичної процедури визначення правонаступності на кожний конкретний храм немає. Проте, під час виборчої кампанії 2002 р. цю постанову було скасовано і Президент Л. Кучма прийняв Указ про негайне повернення церкви всіх храмів.⁴¹⁷

24 січня 2007 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Про утворення Комісії при Кабінеті Міністрів України з питань повернення майна релігійним організаціям”.⁴¹⁸ Цей крок здійснено для ствердження демократичних норм співіснування держави та церкви. Зокрема, йдеться про повернення релігійним громадам близько 300 колишніх культових споруд.

Софію Київську прагнуть використовувати для богослужіння різні православні конфесії, при можливості співіснуючи з музеєм, а в Будинку Митрополита пропонують влаштувати не Музей архітектури, а резиденцію патріарха чи митрополита. Священники та миряни Української Православної Церкви Московського патріархату провели хресну ходу й оголосили, що будуть проводити молитовні ходи біля Софії Київської до тих пір, поки храм не передадуть канонічній церкві, якою, на їхню думку, на Україні є лише Російська Православна. Негативно сприймають представники РПЦ і пропозиції греко-католицьких священників зберегти за Софією Київською статус національного заповідника аж до утворення в Україні єдиної помісної церкви, якій і слід передати собор.

Співробітники Національного заповідника “Софія Київська” та пам'яткоохоронці вважають, що передача Софійського собору будь-якій конфесії – передчасний крок, оскільки не дає гарантії збереження цілісності пам'ятки, занесеної до списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Для забезпечення церковних правил та іконографічного живописного “благолепія” постаті святих повинні бути зображені повністю. В композиціях же Софійського собору постаті збереглися частково. На жаль, мозаїки Софійського собору зараз знаходяться в такому стані, що можуть осипатися від співу хору, а фрески, якщо вони будуть забруднені кіптявою від свічок, більше не можна буде очистити, не завдавши при цьому шкоди унікальному комплексу давньоруського живопису.

На нашу думку, під час вирішення питання доцільності передачі Софійського собору будь-якій релігійній конфесії, слід звернутися до історії

Урядовий кур'єр. – 2002. – 11 квітня.

Про утворення Комісії при Кабінеті міністрів України з питань повернення майна релігійним організаціям // Офіційний вісник України. – 2007. – № 6. – С. 62.

пам'ятки, вивчити причини, що спонукали пам'яткоохоронців добиватися перетворення діючого храму на музейний заклад, врахувати всі питання його охорони і збереження, необхідність продовження дослідження та реставрації цієї багатогранної пам'ятки.

На сьогодні Софія Київська, збережена завдяки подвижницькій роботі науковців і пам'яткоохоронців у складні для української національної культури часи, залишається пам'яткою історії й архітектури України та цілого світу, символом українського культурного надбання і духовного відродження.

ДОДАТКИ

Додаток А

Ілюстрації

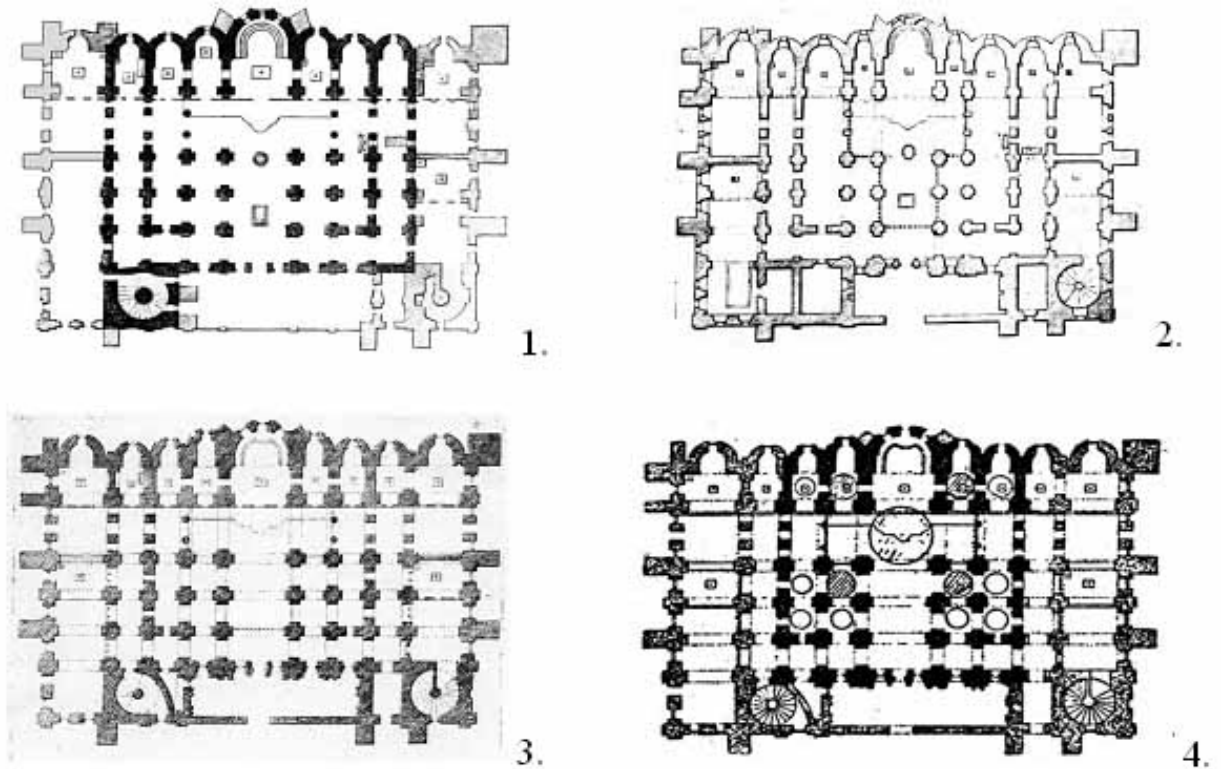
Додаток А.1

Листівка “Образъ Св. Хр. Николая Мокрого, что на хорахъ Кіево-Софійскаго Собора”⁴¹⁹

Додаток А.2

Плани Софійського собору

1. За обмірами Д. Іванова, 1809-10 р.⁴²⁰
2. Опублікований Є. Болховітиновим, 1825 р.⁴²¹
3. 1840-і рр.⁴²²
4. Опублікований А. Павліновим, 1888 р.⁴²³

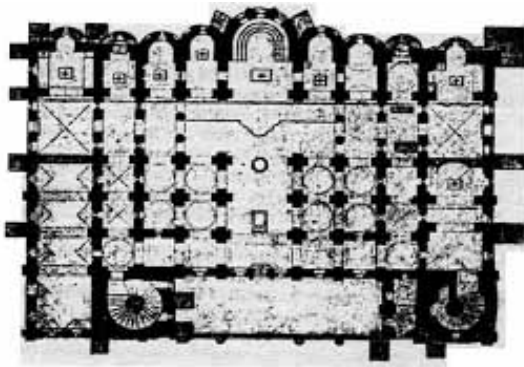
Каргер М.К. Древний Киев. – М., Л., 1961. – Т. II: Памятники киевского зодчества X-XIII вв. – С. 119.

Там само.

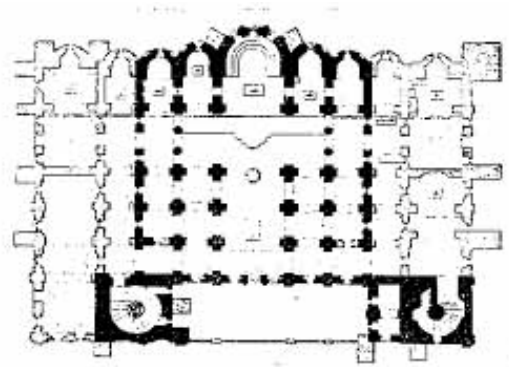
Там само. – С. 121.

Новицький О. Спроби реконструкції Київської Софії // Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету. – К., 1931. – Т. 1. – С. 248.

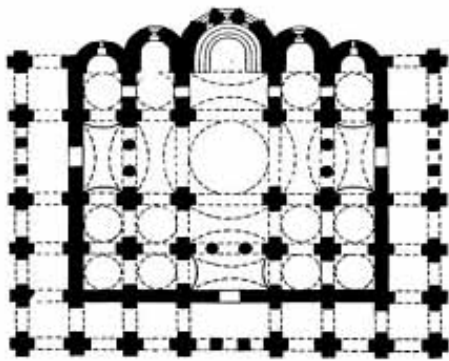
Додаток А.3 Плани Софійського собору

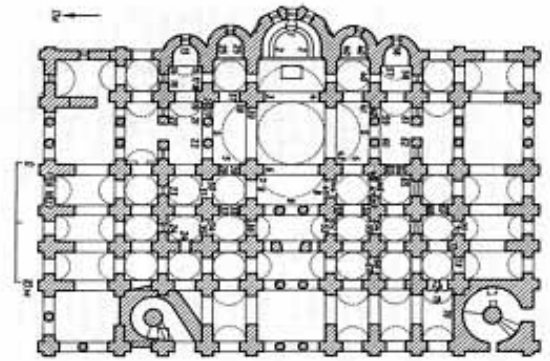
1.

2.

3.

4.

1. Оpubлікований К. Шероцьким, 1917 р.⁴²⁴

2. Оpubлікований О. Новицьким, 1920-30-ті рр.⁴²⁵

3. Оpubлікований М. Бруновим, 1935 р.⁴²⁶

4. Виконаний Ю. Асєєвим, В. Волковим, М. Кресальним, друга пол. ХХ ст.⁴²⁷

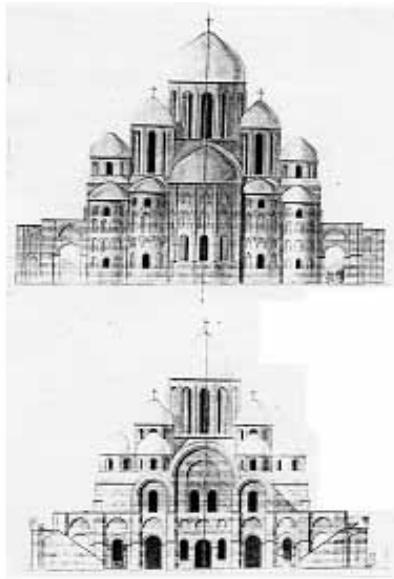
Шероцький К.В. Київ. Путівник. Репринтне видання 1917 року. – К., 1994. – С. 36.

Каргер М.К. Древний Киев... – Т. II. – С. 125.

Брунов Н.И. Очерки по истории архитектуры. – М., Л., 1935. – Т. 2: Греция-Рим-Византия. – С. 518.

Нікітенко Н.М. Собор святої Софії в Києві. – К., 2000. – С. 80.

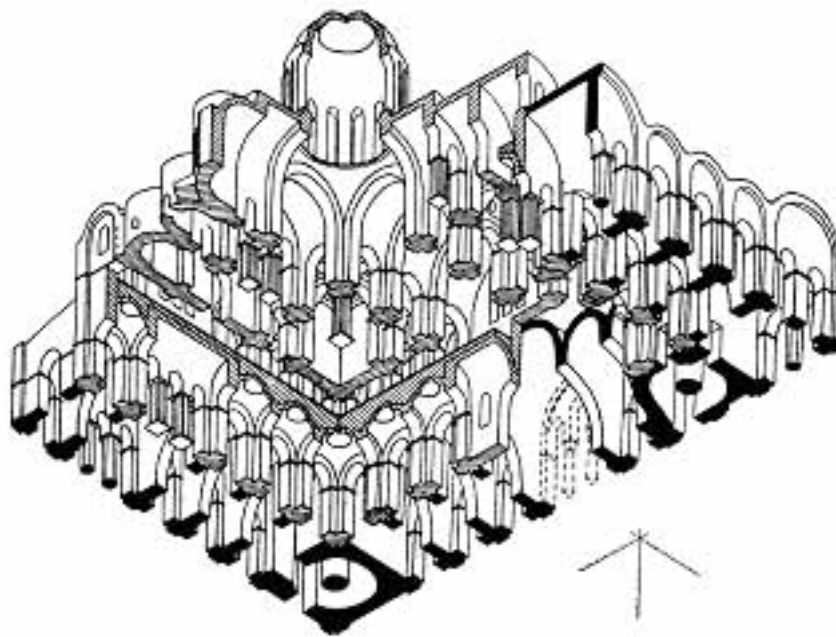
Додаток А.4 Реконструкції Софійського собору

1.

2.

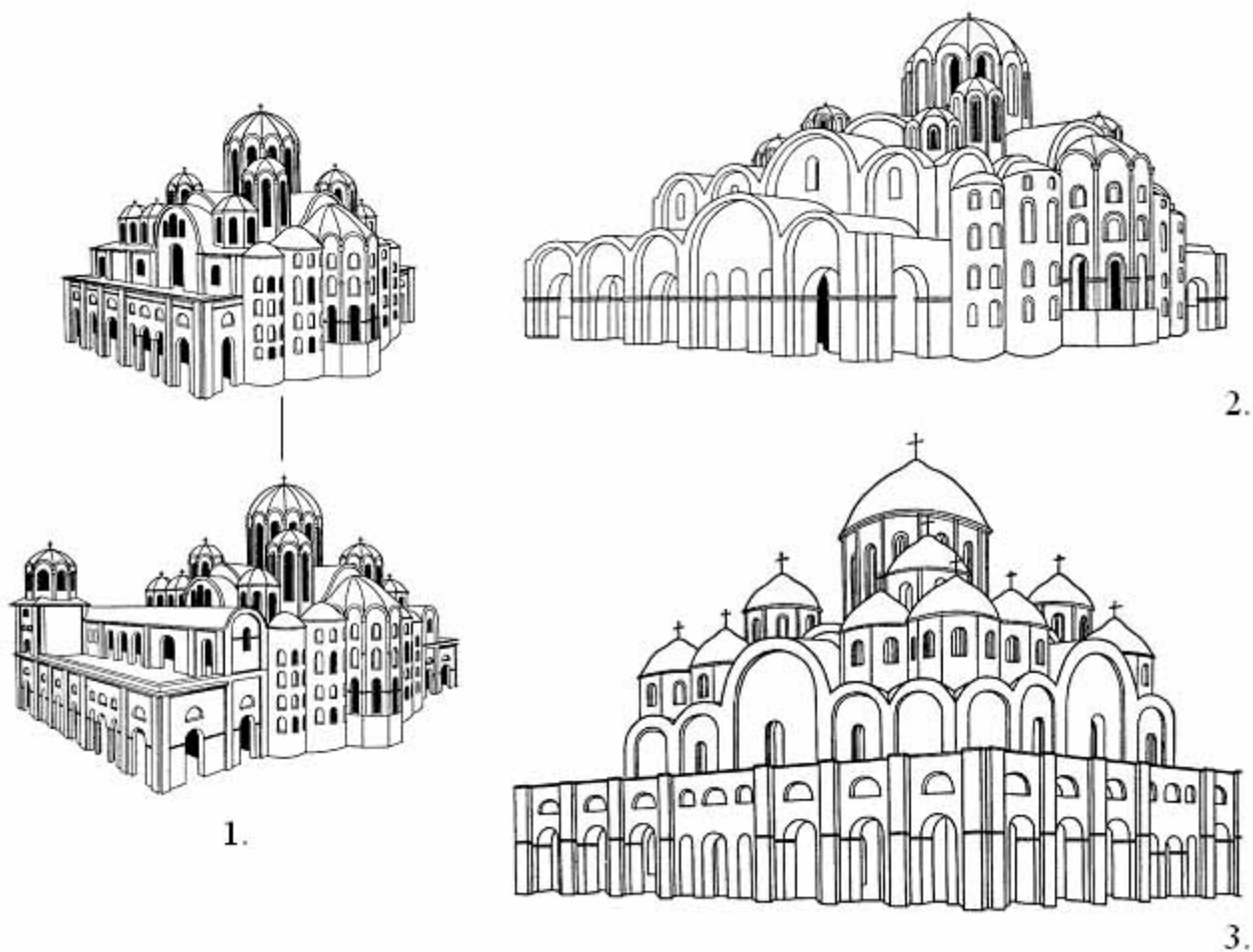
3.

1. Ф. Солнцева.⁴²⁸
2. А. Павлінова.⁴²⁹
3. І. Моргилевського.⁴³⁰

Додаток А.5 Реконструкції Софійського собору

Новицький О. Спроби реконструкції... – табл. II.
Там само... – С. 248.

Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 103.

1. О. Новицького.⁴³¹

2. О. Некрасова.⁴³²

3. М. Брунова.⁴³³

Новицький О. Спроби реконструкції... – табл. IV.
 Каргер М.К. Древний Киев... – Т. II. – С. 134.
 Там само. – С. 132.

Додаток А.6

Реставрація фрескового живопису Софійського собору під керівництвом Д. Киплика

1.

2.

3.

4.

1, Стан живопису до реставрації.⁴³⁴

2, 3, 4. Фрески в процесі реставрації.⁴³⁵

Додаток А.7

Реставрація фрескового живопису Софійського собору під керівництвом Д. Киплика

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 43.

Там само. – Арк. 39, 41, 63.

1.

2.

1. Фрескова композиція до реставрації.⁴³⁶

2. Та ж композиція після реставрації.⁴³⁷

Додаток А.8

Реставрація фрескового живопису Софійського собору під керівництвом Д.
Киплика

1.

2.

3.

1. Фрески стіни південної башти в процесі реставрації.⁴³⁸
2. Композиція “Вепр”.⁴³⁹
3. Фото стіни в процесі реставрації.⁴⁴⁰

Додаток А.9

Реставрація фрескового живопису Софійського собору під керівництвом Д. Киплика

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 60.
 Там само. – Арк. 16.
 Там само. – Арк. 64.

1.

2.

1. НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 6.

2. Там само. – Арк. 9.

Додаток А.10

Реставрація фрескового живопису Софійського собору під керівництвом Д.
Киплика

1.

2.

3.

1. Виробничий момент.⁴⁴¹

2. Фреска з фрагментом, очищеним від сажі.⁴⁴²

3. Фреска “Медальйон з грифонами” після реставрації.⁴⁴³

Додаток А.11

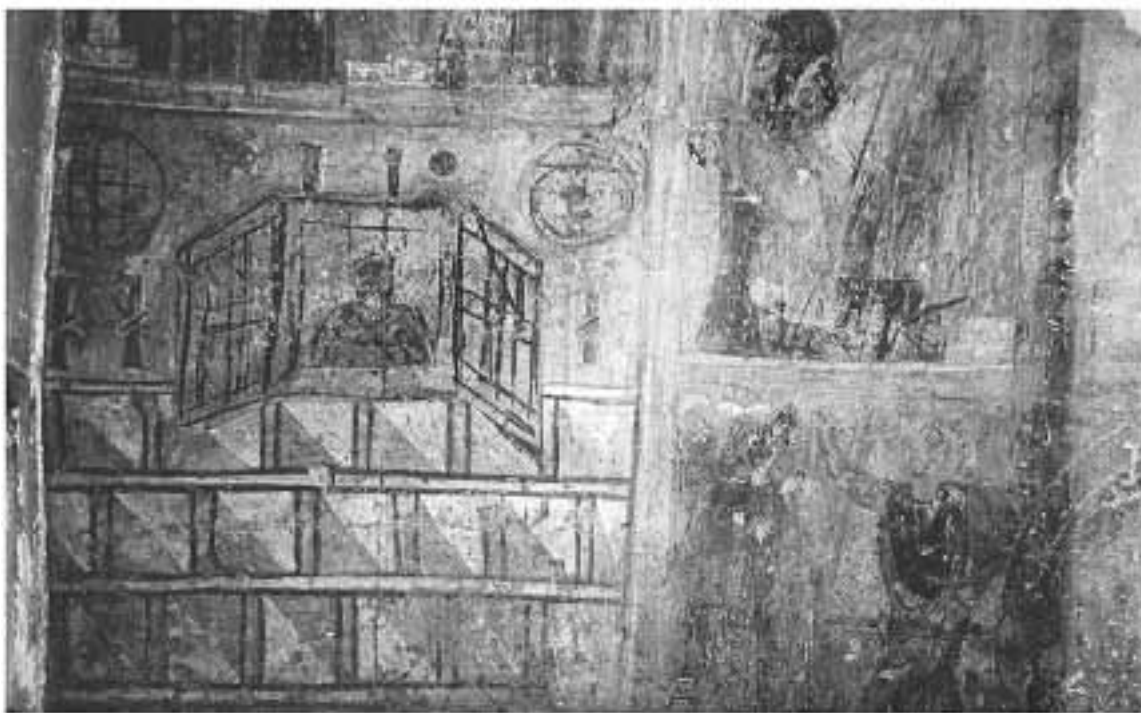
Реставрація фрескового живопису Софійського собору під керівництвом Д. Киплика. Фрескова композиція іподром після реставрації⁴⁴⁴

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 5

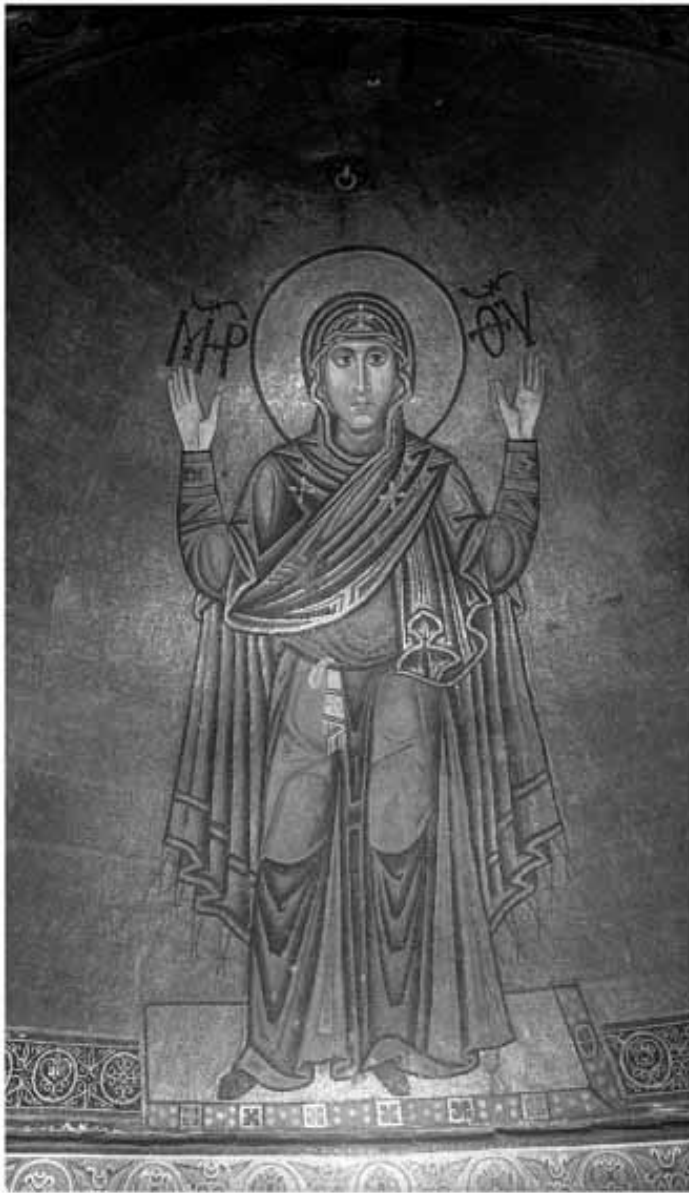
Там само. – Арк. 86.

Там само. – Арк. 47.

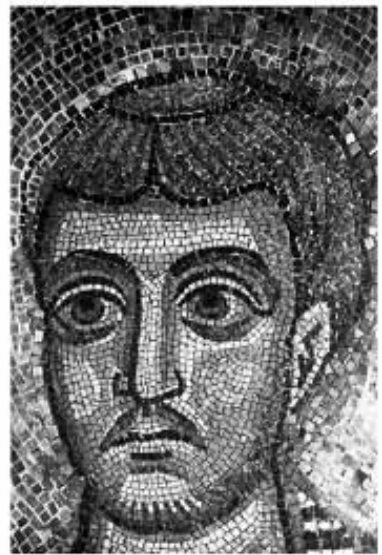
НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 50, 51.

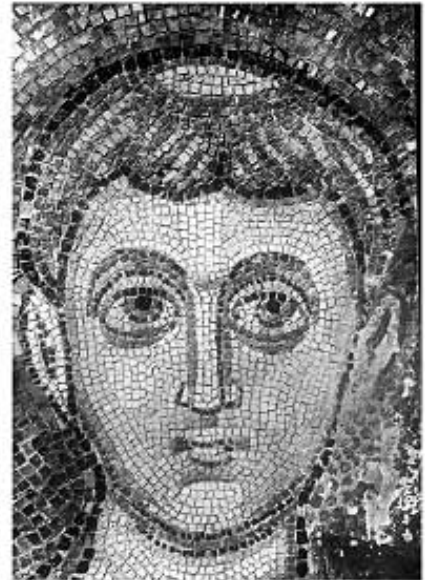
Додаток А.12
Реставрація мозаїчного живопису Софійського собору

1.

2.

3.

1. Мозаїка “Оранта”, фото з архіву І. Моргилевського.⁴⁴⁵

2. Мозаїка “Лик архідиякона Лаврентія” (центральна апсида), 1928 р.⁴⁴⁶

3. Голова св. Стефана (центральна апсида), фото з архіву І. Моргилевського.⁴⁴⁷

Додаток А.13

Інтер'єр Софійського собору. Фото до 1928 р.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. Негативи. – № 380.

Там само. – № 310.

Там само. – № 393.

1.

2.

3.

1. Нартекс.⁴⁴⁸

2. Арка з підпоркою і тріщиною.⁴⁴⁹

3. Арка з підпоркою.⁴⁵⁰

Додаток А.14

Інтер'єр Софійського собору. Фото до 1928 р.

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 72.

Там само. – Арк. 88.

Там само. – Арк. 89.

1.

2.

3.

1, 2. Західна частина хор.⁴⁵¹

3. Стіна з тріщиною.⁴⁵²

Додаток А.15

Нартекс Софійського собору. Фото з архіву І. Моргилевського.

НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 161. – Арк. 73, 90.

Там само. – Арк. 91.

1.

2.

1. НА НЗ“СК”. – Гр. зб. Негативи. – № 176.
2. Там само. – № 178.

Додаток А.16

Дослідження архітектури Софійського собору. Південний фасад з зондажами, роботи під керівництвом І. Моргилевського, фото з архіву І. Моргилевського⁴⁵³

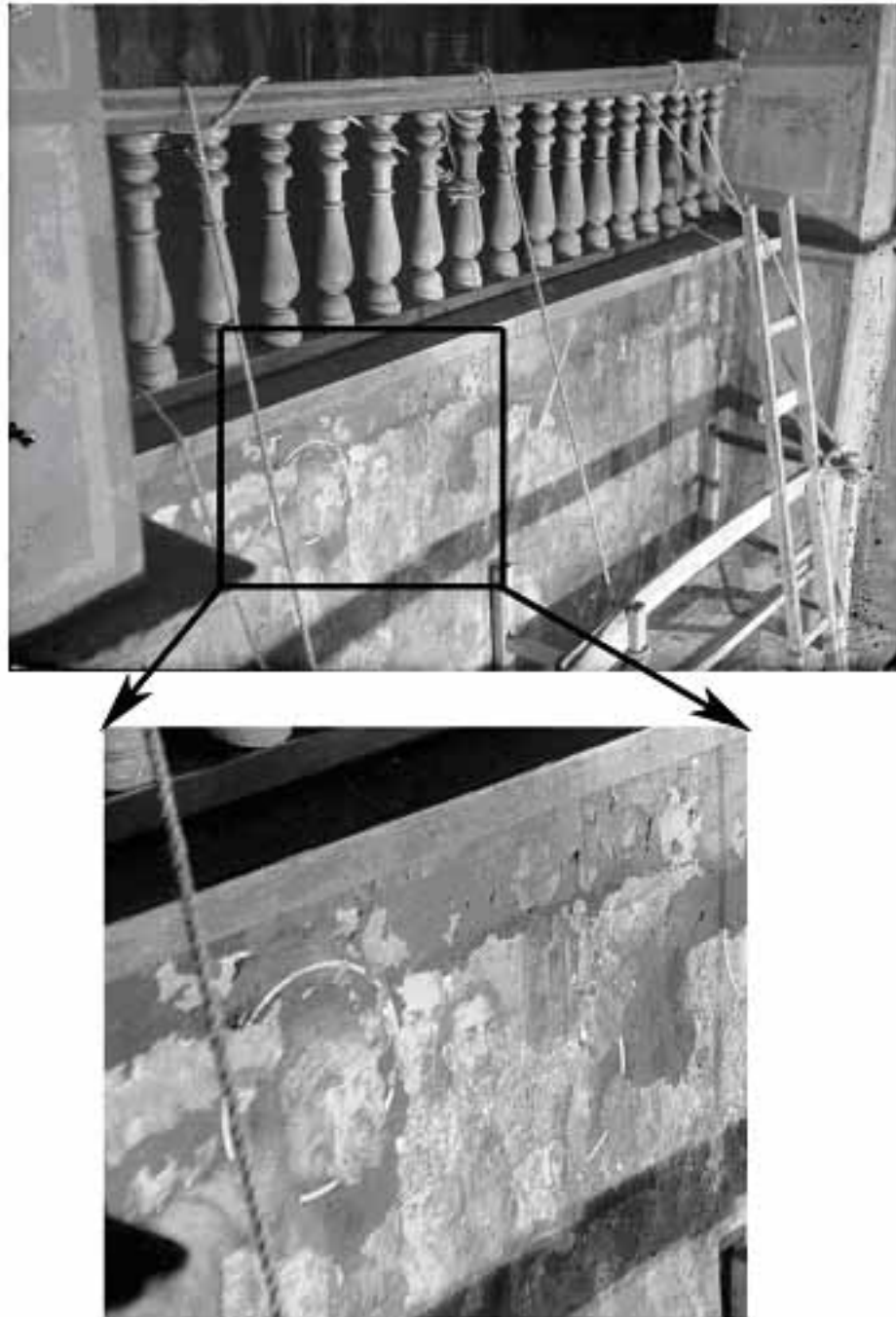
1.

2.

Додаток А.17

Реставраційні роботи в Софійському соборі 1934-1936 рр.
Очищення композиції XVIII ст. “Перший Вселенський собор” від записів
маслом XIX ст.⁴⁵⁴

Додаток А.18
Реставраційні роботи в Софійському соборі 1934-1936 рр.

1.

2.

3.

1. Очищення композиції “Перший Вселенський собор” (XVIII ст.) від записів XIX ст.⁴⁵⁵
2. Фреска св. Пантелеймон Софійського собору (записана маслом).⁴⁵⁶
3. Промивання фрески св. Пантелеймон.⁴⁵⁷

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. Негативи. – № 174.
Там само. – № 171.
Там само. – № 170.

Додаток А.19
Реставрація мозаїчного живопису Софійського собору⁴⁵⁸

1.

2.

Додаток А.20
Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р.

1.

2.

1. Виробничий момент під час археологічних розкопок 1936 р.⁴⁵⁹
2. Підвал біля стіни Софійського собору.⁴⁶⁰

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – № 7565.
Там само. – № 7468а.

Додаток А.21
Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р.

1.

2.

1. Михайлівський вівтар. Загальний вигляд на розкоп.⁴⁶¹

2. Фрагмент шиферної плити підлоги з бордюром зі смальти.⁴⁶²

Додаток А.22
Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р.

1.

2.

3.

1. Розкоп у вітварній частині.⁴⁶³

2. Забутовка під аркбутаном з залишками голосника.⁴⁶⁴

3. Рештки підлоги з цегли.⁴⁶⁵

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – № 7535.

Там само. – № 7476.

Там само. – № 7542а.

Додаток А.23
Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р.

1.

2.

3.

1. Розкопи фундаментів.⁴⁶⁶
2. Мармуровий поріг під аркою з мідним підп'ятником.⁴⁶⁷
3. Розчистка мармурового порогу.⁴⁶⁸

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – № 7569.
Там само. – № 7532.
Там само. – № 7514.

Додаток А.24
Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р.

1.

2.

3.

1. Підлога Софійського собору.⁴⁶⁹
2, 3. Півкružала з плиток на підлозі.⁴⁷⁰

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – № 7564.
Там само. – № 7536, 7572а.

Додаток А.25

Дослідження поховань в Софійському соборі в 1936 р.

1.

2.

3.

4.

5.

1. Поховання в колоді.⁴⁷¹
2. Три поховання в шурфі.⁴⁷²
3. Відкрита гробниця Самуїла Миславського.⁴⁷³
4. Деталь поховання № 5 в Софійському соборі (вишитий хрест на спітрахлі).
5. Деталь гаптування з поховання в Софійському соборі.⁴⁷⁵

Додаток А.26

Археологічні дослідження Софійського собору в 1939 р.

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – № 7492.

Там само. – № 7502.

Там само. – № 7538.

Там само. – № 7559.

1.

2.

1. Розкоп всередині Софійського собору.⁴⁷⁶

2. Загальний вид на розкоп на подвір'ї.⁴⁷⁷

Додаток А.27

Археологічні дослідження Софійського собору в 1939 р.

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – № 7726.

Там само. – № 7732а.

1.

2.

1. Основи стовпів потрійної аркади західної частини центральної нави.⁴⁷⁸
2. Дослідження підлоги.⁴⁷⁹

Додаток А.28

Археологічні дослідження Софійського собору в 1939 р.

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. Негативи. – № 273.

НА ІА НАНУ. – Ф. Негативів. – №7727.

1.

2.

1. Горне місце після розкопок.⁴⁸⁰

2. Мармуровий поріг XI ст.⁴⁸¹

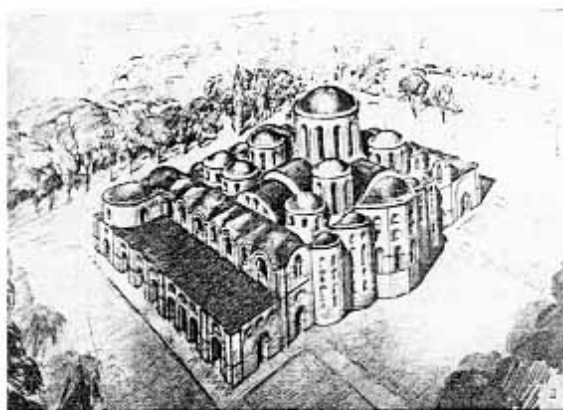
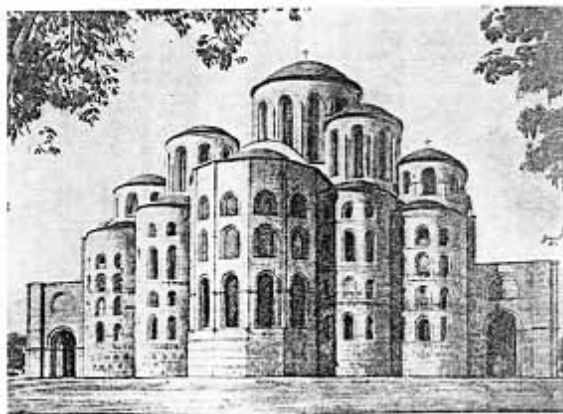
Додаток А.29

Софійський собор. Реконструкція К. Конанта та І. Моргилевського⁴⁸²

НА НЗ“СК”. – Гр. зб. Негативи. – № 204.

Там само. – № 274.

Каргер М.К. Древний Киев... – Т. II. – С. 135, 137.

1.

2.

1. Східний фасад, перший етап будівництва та другий етап будівництва.
2. Північний фасад, перший та другий етапи будівництва.

Додаток А.30
Іконостаси Софійського собору

1.

2.

3.

1. Головний іконостас Софійського собору. Фото до 1923 р.⁴⁸³
2. Бічний іконостас Софійського собору. Фото до 1923 р.⁴⁸⁴
3. Іконостас Вознесенського вівтаря Софійського собору після вилучення цінностей.⁴⁸⁵

Г.К. Лукомский Киев. Памятники церковной и гражданской архитектуры Киева XI-XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко – К., 1999. – Табл. 13.

Там само. – Табл. 12.

Тит Геврик. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.- К., Н.-Й., 1987. – С. 19.

Додаток Б

Документи

Додаток Б.1

“Журнал І-го засідання Софійської комісії при І-ому відділу ВУАН.
27 травня 1921 р.

Присутні: К.М. Антонович-Мельник, О.І. Гермайзе, О.С. Грушевський, Ф.Л. Ернст, Г.Ф. Красицький, І.В. Моргілевський, Ф.М. Морозов, Г.Г. Павлуцький, Ф.І. Шміт, Д.М. Щербаківський.

Головує на засіданні акад. проф. Ф.І. Шміт
Секретарює І.В. Моргілевський

1. Акад. Ф.І. Шміт робить короткий доклад про утворення окремої комісії для наукових дослідів Собору св. Софії Київської при І-ому Відділі ВУАН – постановою чергового засідання Відділу, що відбулося 26 травня 1921 р.

Постанова. Доклад Ф.І. Шміта взяти на увагу; затвердити таку назву Комісії: “Софійська комісія при Першому відділі ВУАН”...

3. Акад. Ф.І. Шміт докладає програм майбутніх наукових дослідів Собору св. Софії.

Постанова. а) Затвердити слідуєчий програм работ:

1) Документальна історія св. Софії – літописи, архівні документи, граффіти і т.и.

2) Садиба Собору

3) Будівельні матеріали і конструктивні методи

4) Архітектура композиція св. Софії

5) Св. Софія як пам’ятка архітектури велико-князівської доби

6) Пізніші перебудови й оздоблення

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 4.

7) Підлоги

8) Мозаїки

9) Фрески

10) Скульптури

11) Ікони, іконостаси і т.и.

12) Ризниця.

Постанова. б) Доручити розробку вищезгаданих питань таким особам:

1) К.М. Антонович-Мельник, О.С. Грушевському, О.І. Гермайзе, Ф.М.

Морозову

2) М.О. Макаренку і В.Е. Козловській

3) І.В. Моргілевському

4) І.В. Моргілевському

5) Ф.І. Шміту і Г.Г. Павлуцькому

6) Ф.Л. Ернсту

7) М.О. Макаренку і В.Е. Козловській; вважаючи на те, що в сучасних умовах може бути неможливим перевести дуже коштовні розкопки, і в тім випадку, коли через де-які обставини не можна буде перевести кошти, надрукувати роботи архітектора Д.В. Мілеєва про підлоги собору

8) Ф.І. Шміту і Г.Г. Павлуцькому

9) Ф.І. Шміту і Г.Г. Павлуцькому

10) М.О. Макаренку

11) Д.М. Щербаківському

12) Г.Ф. Красицькому

4) Обрано. Головою Комісії – акад. Ф.І. Шміт

Тов. Голови – проф. Г.Г. Павлуцький

Вчен. Секретарем – І.В. Моргилевський

Голова Соф. Комісії

Ф.І. Шміт

Секретар

І.В. Моргилевський”

Додаток Б.2

Проект Декрету Ради Народних Комісарів УСРР про св. Софію. 1921 р.

“Декрет Ради Народних Комісарів
про св. Софію
Проект

В цілях поставлення на певну височінь наукового вивчання й охорону пам’ятників мистецтва старого Київа, Рада Нар. Ком. УСРР постановлює:

- 1) Визнати за роботами заснованої при ВУАН Софійської комісії державне значення;
 - 2) Доручити Софійській Комісії ВУАН:
 - 1) вчинення докладних дослідів, опису, восстановлення й видання як самого будинку Київського Софійського Собору з його садибою, так само й його росписів, скульптури, оздоби, архівів, бібліотеки та ризниці;
 - 2) вияснення заходів, необхідних для підтримки й зміцнення будівлі
 - 3) Наказати Київському ГубКомГосору
 - 1) постачати Софійську Комісію необхідними для виконання її завдань матеріялами й робочою силою;
 - 2) в випадку виявлення потреби в ремонті й зміцненню будівлі, виробити по вимогам і завданню Соф. Ком. Детальний план та сміту потрібних работ
 - 4) Всеукраїнській Академії Наук мати загальний догляд за роботами Софійської Комісії і повідомляти про їх Народний Комісаріат Освіти.”
-

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 13-13 зв.

Додаток Б.3

“Журнал засідання Софійської комісії ВУАК з 18.VI – 1930 р.

Присутні: Акад. О.П. Новицький, проф. О.В. Кобельов, проф. С.А. Прокоф'єв, проф. В.О. Осьмак, граж. інженер В.А. Безсмертний, І.В. Моргилевський, В.І. Барвінок.

Голова – Акад. О.П. Новицький,
секретар В.І. Барвінок

Оглянувши Софійський Собор прийшли до висновку про потребу зробити такі шурфи и по таких місцях Собору з метою з'ясування рівноваги і міцності будови:

1. Із зовнішнього боку коло північної башти (коло старого замуваного входу).
2. Із зовнішнього південного боку південної башти (коло старого замуваного входу).
3. В середині т.зв. “хрестильні” в північно-східному куті;
4. Коло південного муру в кутку коло великого контрфорса на півд. східному розі.
5. Там таки з середини Успенського приділу.
6. В середній частині північного муру зовні під східним боковим вікном.
7. Там таки в середині ризниці.
8. З зовнішнього боку північного муру в кутку коло крайнього (західнього) контрфорсу.
9. Там таки з середини Стрітенського приділу. _____

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/9. – Арк. 16-17.

10. Під аркбутаном в зовнішньому нар тексі.
11. З зовні коло південної башти під віконечком.
12. Між крайньою південною і другою південною апсидами (пазуха).
13. Південна пазуха між двохгранним контрфорсом і головою апсидою.
14. В середині внутрішнього нартексу під правим вікном від головного входу

Голова *О.П. Новицький*

Секретар *В.І. Барвінок*

Члени *І.В. Моргилевський”*

Додаток Б.4

“Доклад про стан фресок Софійського собору у Києві і про їх реставрацію
Художників М. Бойчука та М. Касперовича

На всіх стінах Собору де стара штукатурка, приблизно через кожні кв. $\frac{1}{2}$ метра, помітні одсталі вздуті місця зауважено загрожуючий обвалом стан. Олійна перемальовка стін зроблена у всьому Соборі за винятком двох бічних абсид і хрещальні. У головному вівтарі на стінах при вході з північного боку по висоті коло $2\frac{1}{2}$ метрів і до підлоги помітно три наслойки олійних перемальовувань під якими показалося пошкоджене клеєве мальовання приблизно XVII віку мальоване просто на фресках, які місцями проглядають і на яких помітні продряпані написи архаїчними буквами (Пробних дослідів вище $2\frac{1}{2}$ метрів не роблено). Ті фрески, що залишилися нетронутими реставрацією покриті верствою бруду і копоті; штукатурка на якій вони намальовані в багатьох місцях дуже поодствала. Правдоподібно що в такому стані знаходяться і мозаїки.

І тому ми пропонуємо:

- 1) Зробити докладніше широкі дослідження живописи і мозаїк, щоб можна було точніше судити про їх стан.
- 2) Забезпечити од загибелі ті місця первісної штукатурки, котрі загрожують відпасти – закріпленем їх.
- 3) З тих фресок що збереглися нетронутими – зняти бруд і виявити багатство їх тону.
- 4) Очистити фрескову роспись від останньої олійної перемальовки.

2/VII.1924 р.

М. Касперович”

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/2. – Арк. 5.

Додаток Б.5

“Акт обсліду стану фресок та мозаїк в Софійському соборі по дорученню Софійської комісії.

Оскільки можна було обслідувати стан тинку під фресками та мозаїками знизу й за допомогою драбин, в доступних для цього місцях, (фрески можна було оглянути як унизу, так і на хорах, а мозаїки, тільки на висоту драбин у віттарі), помічається, що відставшого тинку, з загрозою відпасти, мається, приблизно, 1/8 частина всієї площини.

Рядом з цим, відставшого тинку в меншій мірі мається майже $\frac{3}{4}$ всієї площини, але коли закріпити місця, що є під загрозою одвалитись, цим самим забезпечились би слабо відставші місця. В противному разі, тинк може повідпадати великими пластами, що в деяких місцях собору й сталося.

Закріплення небезпечних місць тинку під фресками та мозаїками й тих, які слабо відстали, але особливо важні, як художні виображення, напр. фігурні композиції й неповторні орнаменти, буде коштувати 4000 карбованців, без видатків на реставрацію.

24 червня 1926 р.

Київ

М. Бойчук

М. Касперович

P.S. Спосіб закріплення так фресок як і мозаїк ми вважаємо найдоцільнішим системою винтів, яка була уже застосована тут же в Софійському соборі в Хрещальні. Остерігаємося особливо перед заміною старого тинку під мозаїками повипідкладом, як способом дуже коштовним і по нашому переконанню дуже небезпечним і шкідливим для пам'ятників мозаїчного мистецтва.

М. Бойчук”

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/4. – Арк. 11.

Додаток Б.6

Акт огляду фресок Софійського собору в Києві.

“Акт

1927 р., 11 січня. Ми, що нижчепідписані, склали цього акта в тому, що ми сьогодні зробили огляд усіх фресок катедри Софії при чому констатували:

Огляд фресок на сходах північно-східної башти (лівої) Софії (почато знизу).

- 1) Група 5 голів – потерта.
- 2) Жіноче погруддя з німбом починаючи з нижньої частини потерте, поколупано і подовбано.
- 3) Фрески що над зазначеними виображеннями трохи потерті у спідній частині.
- 4) Площа під фіг. 2 праворуч од неї (вище на сходах) пофарбована на сине, сколупана в багатьох місцях. Можливо під нею є стара фреска.
- 5) Вище на сходах на повороті: на стелі в круглому медальоні грифон. Фреска попсована і підмальована вуглем.
- 6) Вище на повороті. В медальоні постаті лучника у горішній частині потерта і полущена. Фарба відстає і відпадає.
- 7) Під фіг. 6 постать верхівця – всі фарби стерті до ґрунту.
- 8) Далі на сходах горішній медальон постаті зі списом. Обличчя знищено, вибито, замащено і прокопчено. Вся постать потерта і обсипається. Проти цього медальону свічкою накопчено “Галя”.
- 9) Слідуючий медальон (на стелі) з мизою. Фарба обтерта і в багатьох місцях

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/5. – Арк. 10-11.

обсипалася. Крейдою намальовано хрест.

10) Далі. На стелі виображення тварин (барс, лані). Фарба сипиться і облуплюється. Контур фігур, що було проведено мумією бо умброю як найменш стійкий – зовсім загубив фарбу. В кутку біля щекового склепіння фарба сипиться і одстає.

11) Проти фіг. 10 – медальон з птахом – густо закопчений і перекреслений (подвійний хрест (крейда) є на фіг. 10).

12) Далі. Орнаментальний медальон на стелі – на ньому вставлено електричну лампочку. Навколо неї закопчено.

13) Площа між фіг. 10 й вікном. В 3-х частинах склепіння в багатьох місцях фарба обсипалася. Мається щилина.

14) Коло вікна. Сцена базилевса з двома воїнами. Фара витерта. Обличчя базилевса знищено. Дах будинку – осипається. Східна сцена стерта ногами.

- 15) За вікном (спідня сцена). Імператриця з придворними дамами. Фарба стерта.
- 16) На стелі – тріщина і закопчено – хрест.
- 17) Медальон з птахом над сліпим чотирикутним вікном. Фарба потерта. Особливо середня частина та хвіст.
- 18) Далі медальон із звірем. Дуже потерта. Вуха зовсім без фарби.
- 19) Навпроти – медальон з птахом попсовано око і стерті ноги.

Огляд фресок на сходах південно-західної (правої) башти. (Почато згори).

- 1) Перший від ґрат медальон (грифон рве зайця). Фарба облущується. На стелі багато плям, посколупана фарба і є тріщина.
- 2) Нижче – постаті сурмачів – потерті, обличчя поколупані.
- 3) Спідні постаті під сурмачами потерті і побиті.
- 4) Постать з тарілками дрібно побита.
- 5) Нижче за виображеним будинком – постать у ковпаку. Ніс вибитий.
- 6) Над цими виображеннями вся стеля (і медальйони) обсипаються і облуплюється.
- 7) Сцена на протилежній стінці (стовп). Фігури попсовані, напр. у євнуха попсовано ніс, у пристава – ноги, фіг. копівця – пооблупана.
- 8) Нижче за вікном – сцена гонки за диким конем. В багатьох місцях вибита і поколупана.
- 9) Над нею в медальоні грифон. Фарба облупилась великими шматками, є тріщини.
- 10) На стелі медальон з птахом і орнаментом. Фарба сипиться.
- 11) Нижче на сходах на повороті – сцена з базилевсом. У базилевса вибито око, у послів – щека і груди.
- 12) Нижче на сходах на стовпі (за поворотом). Постать з окороком і свинячою головою. В нижній частині змалювання глибокий вибій. Фарба потерта.
- 13) Біля вікна (нижче на сходах). а) Спідня сцена квадриги. Стан фрески катастрофічний. Фарби обвалились великими шматками. Майже половина фресок осипалася. б) Горішня сцена – полювання з барсом, відстає вапно, фарба сипиться і випадає великими шматками.
- 14) Проти вікна на стовпі сцена полювання. Сипиться фарба. Напр., попсовані дерева, на якому сидить білка.
- 15) Вся стеля у спідній частині сходів пооблущувалася.

Огляд фресок на хорах.

- 1) Біля сходів південно-західн. башти. Хрещаті склепіння: тинк обвалюється великими шматками від вохкості і плісені. На коробових склепіннях від медальйонів лишилися лише плями.
- 2) Стіни зі сценою жертвоприношення Ісаака. Над нею де є медальйони половина фресок пооблуплювалося. Горішня частина картини і площа над нею

сипиться і облущується. Внизу картина в одному місці оббита.

3) Стіна Андріївського приділу біля дверей – внизу ліва частина і вгорі – пообита, облущується, сипиться. В одному місці поколупано чимось гострим.

4) Вечеря над дверима в бібліотеку (приділ страстей). Знищено весь низ лівого боку (фіг. Христа, ложе).

5) Середня частина хор. а) Південне склепіння підперто вертикально поставленими перилами. б) Північне склепіння (середня част. хор) досі не має підпорки. Є випадкова підпорка, її було тимчасово поставлено архіт.

Моргілевським у 1919 р. після бомбардування Собору. в) В місці де в 1919 р. попав набій – затиньковано – зараз там пляма. Частина малювання попсована набоем досі не реставровано. Де малювання заховалося там він відпадає. г)

Коробове склепіння (2-га від західн. голови арка) малювання зовсім знищено.

б) Північна частина хор (Микільський приділ). а) Горішня частина склепіння – малювання побито і попсовано. б) Середня частина Микільського приділа в 2-х арках і парусах дуже попсовано (майже знищено) малювання. в) В малих банях (чашках) малювання попсовано спорадично – невеликі місця. г) На стіні над іконостасом масове облущування і обсипання фресок.

Огляд фресок у самому соборі (нижня частина).

1) Стрітенський приділ (вівтар). а) Фрески виображення Андрія й Наталі (віконна арка) – ліворуч від голови Наталі щілина, тинк відстає. б) В арці над вхідними дверима необхідно поставити маяк. Другий маяк треба поставити в віконній арці з зазначеними фресками.

2) Софія в нижній частині. Малювання пообито переважно в нижніх частинах стін й на кутках. а) З лівого боку від Стрітенського приділу під внутрішнім вікном – аркою на тинку знищено малювання. б) Малювання під хорами. Сцена Христос посилає на проповіді апостолів – тут фіг. Христа осипається. в) В приділі Антонія та Теодосія фрески осипаються не лише у низу але в горішній частині.

3) Успенський приділ. На стелі в багатьох місцях фарба облущується. Права стіна одійшла, чому утворилася велика щілина. Необхідно поставити маяк.

4) Вівтар. а) Володимирській приділ. (з гробницею Ярослава). Нижні постаті янголів в апсиді пошкоджені унизу. В медальйонах над гробницею часткове пошкодження. У протилежній стіні пошкоджені усі три медальйони й ліва постать св. Теотемпта. б) Приділ св. Петра (проскомедійна). Арка пошкоджена дуже – в нижніх частинах вибиті цілі шматки тинку й малювання. Коло входу до головного вівтаря пошкоджено постать св. Симеона та другу постать над ним. Арка з боку головного вівтаря сильно побита. в) Головний вівтар. Коло мозаїчної постаті Георгія Чудотворця сліди випадання мозаїки на виображенні Євангелії, можливо нові. У Георгія Нісського, нижче пояса ліворуч випав шматок золотого тла. Мальована постать св. Спиридона пошкоджена під ногами. Коло мозаїчної постаті с. Стефана під літерою “сигма” напису “Стефано” – слід від випадання. В частині коробового склепіння між

триумфальною аркою і віттарем в щиках склепіння з півдня – шість плям від шкод, з півночі одна велика та чотири дрібні. Коло ходу до приділу св. Петра одучився від стіни великий шар тинкування покритого дикою фарбою, з під якої ясно видно кілька шарів старих малювань від найдавніших часів до XVIII ст. г) Приділ Іякіма й Анни в сцені цілування Єлизавети вибоїни від лавки, що стоїть поруч із стіною, зіпсований архітектурний фон. У кінці віттаря над шиферним цимсом з лівого боку одпав штук. д) Приділ арх. Михаїла – у постатів святих витерті обличчя, пошкоджену всю конху віттаря з ликом архангела.”

Додаток Б.7

“Акт осмотра мозаик алтаря св. Софии в Киеве

5 сентября 1928 г. мы нижеподписавшиеся, во исполнение постановления об'единенного заседания Софийской Комиссии Всеукраинского Археологического Комитета и Краевой Инспектуры по охране памятников культуры произвели осмотр мозаик фриза святителей в алтаре Софии с передвижных подмостков причем установила, что сохранившиеся части мозаик указанного фриза значительно покрыты копотью и пылью, крепко осевшими на мозаик и вошедшими в промежутки между кубиками смальты. Слой пыли и копоти настолько изменил цветовую тональность мозаик, что они местами совершенно утратили свой настоящий цвет. Это обстоятельство ясно устанавливается произведенными опытами частичного снятия грязи с поверхности мозаичных кубиков при помощи мякиша хлеба. При осмотре выяснилось, что некоторая прочистка мозаик святительского фриза была произведена уже ранее, повидимому, при частичном укреплении мозаик или при фотографировании их. Выше лежащий мозаичный орнамент, композиция Евхаристии и изображение Нерушимой Стены еще значительно покрыты слоем грязи. Цветовую сущность этих композиций в настоящее время различать довольно трудно. Кроме изложенного, детальный осмотр мозаик святительского фриза показал, что на многих местах поверхности мозаик наблюдается выпадение мозаических кубиков, например, на лбе Григория Чудотворца, у его правого глаза, в некоторых местах его облачения, на его правой руке у основания пальцев. В последнем случае наблюдается выпадение целого ряда кубиков. Выпадение кубиков наблюдается также на лице Григория Нисского на его облачении и руке, на облачении Иоанна Златоуста.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/6. – Арк. 40-41.

Значительное выпадение кубиков имеется на лице Григория Богослова (у переносицы) и на его облачении, а также во многих местах фона святительского фриза.

В некоторых случаях гнезда выпавших кубиков заполнены новой штукатуркой, в других же случаях такие гнезда ничем не заполнены, что указывает на недавнее происхождение этих заделок. На обводках нимбов Василия Великого и Григория Богослова имеется запись масляными красками идущая поверх мозаичных кубиков. Следы масляных красок наблюдаются на надписи у фигуры Григория Нисского. При легком простукивании поверхности мозаик пальцами выясняется, что почти весь святительский фриз, исключая отдельные незначительные места, отстал вместе с грунтом от кладки стены апсиды. Легкое простукивание ясно показывает также, что грунт, примыкающих снизу к сохранившейся части мозаического фриза, т.е. тот грунт,

на котором дописаны маслом несохранившиеся части фигур святителей, почти повсеместно и особенно в местах соприкосновения этого грунта с древним грунтом, на котором находятся мозаики, отстал от кладки стены и уже не может служить вполне надежным укреплением для выше лежащих мозаик и тем более, что этот нижний грунт лежит на стене не вертикально, а в своей верхней части, примыкающей к мозаикам, имеет значительный наклон от вертикальной стены апсиды. Новая живопись покрывающая нижние части фигур на северной стене апсиды (от поясов фигур) весьма шелушится и осыпается, особенно на фонах, и находится в чрезвычайно загрязненном состоянии. Такие же явления наблюдаются на слое масляной живописи на южной стене апсиды и в простенках по сторонам центрального окна апсиды.

Переходя к изложению наблюдений над состоянием мозаик конхи апсиды и композиции Евхаристии с находящемся под нею фризом орнамента, считаем долгом в первую очередь отметить, что за отсутствием достаточно высоких подмостков эти наблюдения производились с большого расстояния. В виду этого исследование состояния грунта и связей его с кладкой апсиды в указанных местах было невозможно при осмотре этих мест с расстояния сразу же бросаются в глаза преимущественно вертикальные трещины, длиною иногда в несколько метров. Такие трещины находятся в композиции Евхаристия между фигурами Христа и апостолов Петра и Павла. Такая же, наиболее изогнутая трещина идет пересекая престол и фон между колонами кивория, спускаясь вниз через замок свода центрального окна апсиды. Довольно значительная трещина пересекает правую ногу левого изображения Христа. Две большие трещины наблюдаются на фоне конхи по сторонам Нерушимой Стены и третья пересекает наискось хитон Оранты, начиная от судария до подножия, на котором стоит Оранта. Фоны мозаик Евхаристии и конхи имеют много мест с выпавшими мозаическими кубиками. Большой выпавший кусок грунта вместе с мозаикой находится в юго-западной части композиции Евхаристии, причем две фигуры апостолов, начиная с колен, надпись над ними и конец орнаментального фриза написаны по выпавшему месту масляными красками и покрыты слоем пыли. Края мозаики у этой выпадины закреплены большими коваными гвоздями, которые наблюдаются также в нижнем фризе святителей на южной стене и во многих местах конхи. При рассматривании с различных пунктов алтарной апсиды упомянутых выше бывших трещин в композиции Евхаристии видно значительное отпучивание мозаичного грунта от кладки стены. Общая картина неровной и волнообразующей поверхности многих частей мозаик конхи допускает предположение, что и там, подобно тому, как это наблюдается в святительском фризе, имеется отпучивание грунта от кладки конхи.

Все изложенное, вынуждает признать, что состояние мозаик алтарной части Софийского собора находится в процессе медленного, но неуклонного разрушения и вызывает вполне понятную тревогу даже за ближайшее будущее софийских мозаик. Принимая во внимание огромное, мировое значение этих мозаик, как произведения искусства, считаем долгом сообщить, что в настоящее время назрела острая необходимость организации детального их

исследования и описания с точным и соответствующим значению памятника детальным его фотографированием и воспроизведением в красках путем точных копий.

Нижеподписавшиеся считают также своим долгом сообщить, что общее состояние мозаик Софийского собора неизбежно ставит вопрос об их укреплении, вопрос чрезвычайно важный, а потому требующий в случае организации этих работ в плановом порядке особой осторожности и привлечения к осуществлению их виднейших научных, художественных и технических специалистов СССР, а в случае надобности и виднейших специалистов Западной Европы.

Заканчивая настоящий акт и особо подчеркивая еще раз чрезвычайное значение Софийского собора, его мозаик и фресок в деле изучения художественной и материальной культуры человечества, нижеподписавшиеся считают долгом довести до сведения Всеукраинского Археологического Комитета о необходимости установления постоянного и систематического наблюдения за состоянием мозаик, за состоянием температуры и влажности в соборе, за его регулярной и планомерной вентиляцией, а также о необходимости срочного обращения с ходатайством к центральным властям УССР о запрещении движения автомобилей, особенно грузовых, в ближайшем к Софийскому собору районе, так как всякое, даже незначительное сотрясение почвы может губительно отразиться на состоянии мозаик этого исторического памятника.

*М.П. Сичов
А.І. Таран”*

Додаток Б.8

Акт огляду мозаїчного живопису Софійського собору.

“Акт № 1

28 Августа 1930 г. мы нижеподписавшиеся, составили настоящий акт о том, что при первоначальном осмотре стеной живописи барабана и купола Киево-Софийского Собора произведенном со специально сооруженных лесов, выяснилось следующее.

1. – В барабане собора в простенках между окнами, где написаны изображения апостолов, вся живопись покрыта густым слоем пыли и копоти, местами лежащей густыми комьями, что особенно ясно на выступающих и неровных частях. На всех простенках во многих местах наблюдаются горизонтальные и вертикальные трещины, иногда значительного размера. На изображениях апостолов Петра, Андрея и Иакова наблюдается значительное осыпание красочного слоя, опадающего большими кусками.
2. – Единственное древнее в барабане изображение апостола Павла сохранилось лишь поп пояс, причем и это изображение покрыто толстым слоем грязи и копоти. От изображения апос. Петра сохранилась лишь древняя мозаическая надпись ΟΠΕΤΡΟΣ и незначительная часть прилегающего к ней мозаического фона.
3. – Над полукружием окон барабана между фигурами апос. Петра и Павла сохранился древний мозаический орнамент, который сохранился также почти до половины полукружий двух прилегающих окон. Этот орнамент также густо покрыт значительным слоем грязи и копоти, не позволяющим, как и на всех изображениях видеть цветовую гамму.
4. Стенки оконных пролетов совершенно почернели от грязи и копоти.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/10. – Арк. 10-12.

5. Выше орнаментов над оконными арками сохранились значительные площади древнего мозаического тона, перекрытого густым слоем поздней позолоты, исполненной творенным золотом. Эта позолота также покрыта обильным слоем пыли и копоти, листами лежащей большими затвердевшими кусками. Поздний позолоченный фон во многих местах растрескался и отпадает от грунта, на котором он положен, причем в некоторых местах, как это наблюдается под окнами между фигурами ап. Павла и Андрея под опавшей новой позолотой, обнаруживаются незначительные следы красок, повидимому, более раннего, но не древнего, происхождения.

Во многих местах новая позолота свертывается и шелушится. Такого-же рода свертывания краски, шелушение и отпадение наблюдается во многих местах новых изображений архангелов и на новых-же орнаментах обрамляющих окна. В местах соединения мозаического фона с новым

позолоченным фоном наблюдаются произведенные в 1882 г. укрепления при помощи больших кованых гвоздей с большими шляпками. Такие-же гвозди в обильном количестве вбиты в древние мозаики. 6. – Мозаическое изображение архангела, сохранившегося вполне, за исключением верхней и нижней частей левого крыла, части нимба, нижней части одежды и сапог и незначительного участка в нижней части правого крыла, густо покрыто твердым слоем пыли и копоти, не позволяющим в полной мере рассмотреть цветовую сущность изображения.

7. Таким-же обильным количеством грязи и копоти густо покрыто центральное изображение Пантократора в своде купола. Причем и там, в месте соединения новой живописи с древней мозаикой, произведено укрепление при помощи больших гвоздей. Новая пропись части бороды Пантократора, написанная по новому грунту, сильно шелушится, опадает и висит мелкими опавшими кусками на паутине.

8. Древний мозаический фон вокруг фигуры Архангела и Пантократора густо прописаны новой позолотой, местами лежащей на новом известковом грунте, закрывающем участки мозаики.

9. Как в своде купола, так и во многих других частях, в особенности на выпуклых частях, в особенности на выпуклых частях и у окон, повсеместно висит обильное количество грязной паутины.

Таким образом при первоначальном обзоре состояние купола и барабана можно характеризовать как сильно запущенное, не дающее возможности не только изучать древние мозаики, но и производить наблюдение за их состоянием.”

Додаток Б.9

“Протокол осмотра Комиссией “Центрального комитета охраны пам’яток старовини і мистецтв на Україні” поврежденій, причиненніх бомбардировкой города Кіева 17-26 января 1918 года памятниковъ старины и искусства.

Составъ Комиссії: В.Г. Кричевскій, Д.М. Щербаківський, Г. Обремскій, В.Ф. Матушевскій, Ф.Л. Ернстъ

...

СОФІЄВСКІЙ СОБОРЪ

Даже главная святыня Кіева попала въ число жертвъ бомбардировки. Въ Софіевскій Соборъ попало 4 снаряда. Одинъ изъ нихъ пришелся въ драгоценнѣйшую древнѣйшую часть – алтарные апсиды, именно въ прилегающую къ главной съ юга алтарную апсиду въ пространство между верхнимъ окномъ и средней оконной нишей; кирпичъ и штукатурка обвалились на площади приблиз. въ 1½х2 арш., воронка глубиною около 6 вершковъ. Съ той же алтарной стороны снарядъ попалъ въ середину второго съ съвера контрфорса; стекла ближайшихъ оконъ отъ сотрясенія выбиты. Съ южной стороны собора снарядъ попалъ во 2-й этажъ Мазепинской надстройки, между средними контрфорсами, восточного окна, примыкающаго къ левому центральному контрфорсу у карниза. Площадь сбитаго кирпича приблизит. 1½х2 арш. глубина около 6-8 вершковъ, западная сторона примыкающаго контрфорса обсыпана шрапнельными пулями. На томъ же южномъ фасадѣ у Ю. Западного угла снарядъ попалъ въ середину парныхъ полуколонокъ 2 этажа (той же пристройки конца 17 вѣка).

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 1. – Арк. 1, 6-8.

ТРАПЕЗНАЯ ЦЕРКОВЬ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА БЫВШ. СОФІЙСКАГО МОНАСТЫРЯ

Въ небольшую, но интересную церковную постройку 20-хъ г. 18 вѣка, служившую первоначально трапезной Софійскаго монастыря, попало также 4 снаряда. Одинъ попалъ с южной стороны въ алтарный выступъ, который и пробилъ насквозь между окнами и карнизомъ. Другой въ карнизъ тамбура алтарного купола. Третій въ южный фасадъ церкви, причемъ пробилъ насквозь карнизъ. Четвертый въ западный притворъ церкви, гдѣ пробилъ стѣну южной стороны и разорвался внутри, выбивъ верхнюю часть западной наружной двери, повредивъ другіе двѣ двери и обсыпавъ пулями всѣ стѣны и потолокъ.

КОЛОКОЛЬНЯ СОФІЙСКАГО СОБОРА

Нижній, мазепинскій этажъ Софійской колокольни очень сильно пострадалъ съ южной стороны – сюда ударилъ шестидюймовый снарядъ въ поле стьны между угловымъ пилястромъ и первой оконной нишей (повыше крыши чулана). Карнизъ сбить здьсь площадью около 2х2 аршинъ и не меньше аршина въ глубину. Второй этажъ построенный въ 40-хъ гг. 18 вька, пострадалъ съ той же южной стороны – здьсь видно попаданіе между двумя пилястрами правой стороны, ближе къ цоколю львого изъ нихъ. Третій этажъ, постройка того же времени, имьеть попаданіе въ верхнюю часть льваго изъ парныхъ пилястръ, глубиною приблизительно 1 аршинъ.

МИТРОПОЛИТАНСКІЙ ДОМЪ

постройка 1 половины 18 вька

Такъ называемые архиерейскіе покои, пострадали сравнительно мало. Здьсь только выступъ съ правой (съвьрной) стороны носить сльды шрапнельнаго разрыва. Въ саду митр. дома упало 2 снаряда.

СОФІЙСКОЕ ДУХОВНОЕ УЧИЛИЩЕ

Прекрасное зданіе духовнаго училища съ съвьрной стороны собора (первоначально братскія кельи, постр. 1763-67 гг.), носить сльды 4-хъ снарядовъ . Въ средней части главнаго южнаго фасада видно попаданіе въ верхнюю часть пилястра, ближайшаго къ правому восточному выступу. Другое попаданіе – въ перемычку окна 2 этажа, четвертаго (не считая оконной ниши) справа отъ того же выступа. Тутъ же видны сльды разрыва шрапнели. У льваго (западнаго) выступа или павильона того же главнаго фасада съ восточной стороны попаданіе въ базу пилястра.

БАШНЯ СОФІЙСКОЙ ОГРАДЫ

(1 полов. 18 вька)

Зданіе башни бывш. Софійскаго Монастыря (1 полов. 18 в.) примыкающее къ зданію консисторіи на Владимірской улицъ, также не избьгло общей участи. Здьсь снарядъ пробилъ куполь и розорвался въ ближайшемъ зданіи. Стекла окна башни, выходящаго въ дворъ собора, всь выбиты, такъ что угрожаетъ опасность старинному архиву консисторіи, находящемуся во второмъ этажъ башни...”

Додаток Б.10

Акт огляду архітектурного стану Софійського собору 12 лютого 1923 р.

“Акт

Февраля 12-го дня 1923 года, мы, нижеподписавшиеся, Профессора КПИ: А.В. Кобелев, В.А. Осьмак и С.А. Прокофьев, преподаватель К.А.И. И.В. Моргилевский, Представитель В.У.А.Н. – А.П. Новицкий, Представитель Всеукраин. Православн. Церковн. Рады П.Е. Емец, собравшись по просьбе В.У. А.Н. согласно постановлению Археологического Комитета от 11/II-1923 г. За № подвергли осмотру Собор св. Софии, по случаю появления явных признаков разрушения замковой правой подпружной арки на хорах Собора, и нашли: в замковой части правой подпружной арки, несущей правую пятую большого свода на хорах, идет сквозная значительной ширины (до 40 мм) трещина, при чем кладка в этом месте пришла в такое расстройство, что по замковой части выпадают отдельные кирпичи; трещина идет в области забутки, резко направляясь (под углом 45° к горизонту) к внешней западной стене. В этом же забутке, несколько левее предыдущей трещины, идет (располагаясь под восточной полуаркой) другая трещина.

Со стороны южного нефа, в забутке той же арки – трещина, берущая начало в предыдущей, (что в замковой части) идущая к внешней западной стене почти горизонтально, при чем косое направление этой последней трещины указывает на то, что движение низа части стены, прилегающей к арке с лопаткой снаружи совершается косо в отношении к наружной стене.

Отмеченные трещины в правой подпружной арке, в связи с тяжелыми повреждениями, причиненными снарядами попаданиями в октябре 1919 г. в области левой подпружины, несущей тот же свод под хорами, общее

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/1. – Арк. 2.

отслаивание западной стены, являющееся первопричиной тяжелых явлений на хорах, повреждение купола над библиотекой Собора и несколько тяжелых наружных повреждений, причиненных в 1919 году, продолжающееся отклонение от вертикала наружу Южной стены Собора, - все это дает безотрадную картину разрушения одного из величайших памятников средневековья Восточной Европы, разрушения систематического и неуправляемого, темп которого на глазах фатально ускоряется и грозит катастрофическими последствиями.

Вода от тающего снега и дождей целыми потоками около 2-х лет сряду устремляется сквозь проржавелую кровлю Собора, размывая древние покрытия, довершая работу снарядов и осадок фундаментов.

Настоятельнейше необходим капитальный ремонт Собора, каждый месяц промедления угрожает последствиями, размеры которых в данное время трудно

себе представить.

Особенного внимания требует западная стена Собора, которая уже в великокняжеское время, на-ряду с остальными наружными стенами древнейшего ядра Собора, оказалась недостаточно устойчивою, чем было вызвано выведение вокруг собора целой упорной системы, остатки которой открыты в области нового притвора и нынешней крещальни, в виде упорных арок, и усмотрены на старинных рисунках XVII века; повидимому древние зодчие, возводя свои контр-форсы, хорошо понимали задачу укрепления Собора и в случае, если бы вопрос об укреплении Собора встал на очередь, то трудно было бы рекомендовать способ этого укрепления лучше возведения контр-форсов подобных тем, какие окружали собор в великокняжескую пору, и остатки которых и дают прекрасный отправный материал для возобновления прежних конструкций.”

Додаток Б.11

Акт огляду архітектурного стану Софійського собору 23 березня 1927 р.

“Акт

Березня м. 23 дня 1927 року ми, нижчепідписані, представники Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН Д.М. Щербаківський і В.О. Осьмак, Київський Краєвий Інспектор Охорони Пам’яток Культури Ф.Л. Ернст, Проф. КПІ О.В. Кобельов, проф. КПІ Прокоф’єв, представник Комгоспу архітектор Безсмертний й представник Окрінспек. архітектор Шехонін оглянули з доручення УКРНАУКИ УСРР, будову Софійського Собору у Києві, при чем констатували таке:

На хорах собору над правою підпружною аркою, в наслідок бомбардування собору в жовтні місяці 1919 року з пробитої набоем великої діри, не дивлячись на те, що арку ще тоді було підперто дерев’яними стовпами, а пробиту набоем діру пізніше замуровано, йдуть над аркою вертикальні розколини загрозливого характеру, присутність яких запротокольована ще у акті з 12/11-1923 року.

З правого боку хор над аркою також йдуть дві розколини, й арку підперту. Процес одходу стіни середньої частини західного фасаду що-день, то більше загрожує соборові. Ліворуч від хор у Микільському приділі склепіння й арки пошкоджені сильною вохкостю, цілими площинами поодпадала фарба, малювання покрито цвіллю. Шкоди ці походять від даху, який протягом кількох минулих років стояв без рецерацій й протікав в багатьох місцях. У Богуславським приділі другого поверху, добудованім за часів Мазепи, загрозлива щілина йде від крайнього вікна північного фасаду через хрещате склепіння до арки, що упірається у старий (князівських часів) мур; західна стіна

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/5. – Арк. 20-22.
випучується, арка відходить від старої будови.

Над перемичкою західного вікна приділу також йде розколина. Склепіння в куполі Богословського приділу все порисувалось. Вівтар приділу має діагональну розколину. В Богоявленським приділі, праворуч від Богословського, йде поперечна велика сквозна розколина через все хорове склепіння. У Стрітівським приділі першого поверху, що знаходиться під Богословським, в розколинах все склепіння – одна велика продовжня, одна діагональна в західній частині приділу, одна вздовж західньої стіни, коло – північно-західного вікна (дуже загрозлива).

Над вівтарем продовжна щілина йде вздовж усього склепіння, й поперечна над горним місцем. Заморування арки над горним місцем має вертикальну щілину. В західнім притворі коло південного й північного боків все тинькування поцвіло, фарба одпадає, на підлозі вода. В Хрещальні

розколини лишаються в попереднім стані, без зміни порівнюючи з минулими роками.

В Успенському приділі у південній частині собору знаходиться найбільш загрозливе місце собору – щокова стіна відійшла від хрещатого своду на 2-3 вершки. Зміцнення її повинно бути переведеним у першу чергу в самім короткім часі.

Представники ВУАК при ВУАН

Київський Краєвий Інспектор по Охороні Пам. Культури
Професори Київського Політехнічного Інституту:
Представник Комгоспу
Представник Окрінспа”

Д. Щербаківський

В. Осьмак

Ф. Ернст

О. Кобельов

Додаток Б.12

Акт огляду архітектурного стану Митрополичого будинку в садибі Софійського собору 1 грудня 1927 р.

“Акт

м. Київ. 1 грудня 1927 року. Ми, нижчепідписані Краєвий Інспектор Охорони пам’ятників Матеріальної культури Ф.Л. Ернст, районні Архітекти Управи Впорядкування Окркомгоспу П.С. Андріїв, Д.І. Катонін, М.К. Парколаб зробили огляд покривлі будинку був. Архітектурного Інституту в загороді Софіївського собору де тепер розташовувався Архив Давніх Актів. Будинок цей, який збудовано в 1720-1740-х роках, являє собою класичний зразок палацу в стилі українського Барока. Будинок в головних своїх частинах в задовольняючому стані, крім конструкції крокв, які підтримують високу стародавню покривлю в стилі Барока. Через те, що невідомо ким за часи 1920-1923 років випиляно в багатьох місцях на паливо затяжки й частину підкосів деревляних ферм заввишки до 3 сажнів, конструкція крокв згубила станівкість і в такому стані загрожує громадській небезпеці (тим більш, що нижні кінці крокв чимало попсовано гниллю та шашелем. Беручи на увагу більш як 3 сажневі височинь покривлі, констатуємо що зазначені дефекти легко можуть довести до руйнації й щоб запобігти, треба розпочати відповідний ремонт раніш як випадуть великі маси снігу в наступну зиму.

Краєвий Інспектор Охорони Пам’ятників Матеріальної культури	<i>Ф. Ернст</i>
Районні Архітекти:	<i>П. Андріїв</i>
	<i>Д. Катонін</i>
	<i>М. Паркалаб”</i>

Джерело: ДАКО. – Ф. р-433. – Оп. 1. – Спр. 811. – Арк. 11.

Додаток Б.13

Акт огляду архітектурного стану Брами Заборовського в садибі Софійського собору 1 грудня 1926 р.

“Акт

м. Київ. 1 грудня 1926 року. Ми, нижчепідписані, Краєвий Інспектор Охорони Пам’ятників Матеріальної Культури Ф.Л. Ернст і Районні Архітекти Управи Впорядкування Окркомгоспу П.А. Андріїв, Л.І. Катонін, М.К. Парколаб зробили огляд воріт бувш. Софіївського монастиря в Георгіївському провулку, які збудував в 1740 роках Архітект Готфрид Шедель і які являють собою надзвичайну художню вартість, як пам’ятник українського барока. Роботи, щоб підтримувати цей пам’ятник, розпочало Київське Товариство Охорони Пам’ятників Старовини й Мистецтва коло 1913 року, але ці роботи було припинено, бо почалася війна й в теперішній час пам’ятник все більш та більш розруйновується через те, що верхнє покриття дуже старе й ліпка фронтона воріт від атмосферних опадів знищується. Відпадають цілі частини скульптурних прикрас (капітелі, валюти, листя, еконті та інш.), що загрожує в майбутньому цілковитою неможливістю відбудування первісних форм. Маючи на увазі вище зазначене, цілком най потрібно зробити такі роботи:

1. Поправити попсовані місця кладки фронтона воріт й мури ззаду воріт з боку садка й покрити фронтони новою бляхою.
2. Відбудувати частини тинкування й ліпних прикрас, які обвалилися й зробити обережну старанну очистку і перетирку тих частин тинкування й ліпки, які збереглись. Оцінкувати колони й цоколь воріт, а також пофарбувати клеєною фарбою чоло воріт – коло 12 кв. сж.

Джерело: ДАКО. – Ф. р-433. – Оп. 1. – Спр. 811. – Арк. 10.

3. Спланувати поверхню гранта коло воріт і зробити водостоки в бік Монастирського садку, через те, що рівень Георгіївського переулку не дозволяє скористуватися х вуличних водостоків.

4. Відбудувати зруйновану частину залізних ґратів з боку Георгіївського перевулку на протязі 1½ саж., зміцнити старі ґрати, поправити їх цоколь та пофарбувати всі ґрати олійною фарбою.

Всі зазначені роботи треба провадити під безпосереднім доглядом Всеукраїнської Академії Наук і Краєвої Інспектури пам’ятників матеріальної культури, додержуючись особливої обережності підчас провадження робіт.

Краєвий Інспектор Охорони Пам’ятників Матеріальної культури

Ф. Ернст

Районні Архітекти:

П. Андріїв

*Д. Катонін
М. Паркалаб”*

Додаток Б.14

Стаття О. Новицького, надіслана до газети “Пролетарська Правда”

“Київську Софію треба зробити заповідником.

Між пам’ятками культури, що заховались від стародавніх часів, Київ має такий пам’ятник, який не тільки являється найдавнішим монументальним спорудженням УСРР дев’ятсотлітньої давности, але й безперечно найціннішим з науково-мистецького боку пам’ятником цілого Союзу СРСР; це – Київська Софія. По своїм архітектурним формам вона майже не знаходить собі аналогії в архітектурі цілого світу, має найрідчайші в світі мозаїки XI-го століття, та єдині в світі фрескові розписи XI-XII-го в., що проливають світло на цілу культуру як давньої України, так і Росії, Візантії, Заходу й усього Союзу.

Тому охорона та дослідження такого пам’ятника є справа великого державного значення не лише для Української Радянської Республіки, але й цілого Союзу СРСР.

У якому ж стані знаходиться ця справа?

Софійська Комісія, що існує при ВУАК, не раз закликала фахівців-інженерів і оглядала Софію для виявлення питання про міцність самої будівлі. Виявлено, що західня стіна собору відхилилась у своїй середній частині, проміж аркбутанами, один з котрих стоїть у хрестильні, а другий супроти неї; що раніше вона підперта була ще двома аркбутанами, які потім знищено, що віковий мікроскопічний рух в осідаючих частинах будови йде своїм шляхом, але-ж безпосередньої швидкої загрози будові відмітити не можна.

Гірша справа з мозаїками.

Мозаїки настільки покриті порохом і закопчені, що, особливо в бані собору, утворили ніби сталактити, й цей порох і копоть не тільки кріпко осіли

Джерело: ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 523. – Арк. 1-4

на мозаїках, але й пройшли проміж смальтами й змінили кольорову тональність

Крім того, в багатьох місцях випали деякі смальти. У деяких місцях гнізда смальт, що повипадали, заповнені новим тинком, а в деяких – нічим не заповнені, що свідчить про порівнюючи пізніші випадання. При легкому вистукуванні поверхні мозаїк пальцями виявлено, що цілі смуги, за виключенням лише невеликих шматків, разом із ґрунтом відійшли від стіни.

Все вищезгадане, примушує визнати, що стан софійських мозаїк знаходиться в процесі повільного, але неухильного руйнування й викликає неспокій, навіть за близьке їхнє майбутнє.

Що до фресок, то вони теж дуже забруднені, а вогкість, що осідає на стінах, сприяє цьому забрудненню ще більше. Отже перш за все треба добре провітрити собор, щоб уникнути вогкості стін, очистити всі стіни від бруду,

але перед очисткою треба закріпити частини розпису, які відстають від стіни. Тинкування на стінах собору має візантійський характер, – вапно змішане не просто з піском, а трапляються полова та солома вівсяна, як домішка, – через це воно міцне й зручне. До цього тинкування й треба прикріпити розпис. Це закріплення олійних фар сприятиме зміцненню фресок, бо шар фарби забрав з собою й фреску.

Негайно ж треба встановити постійний і систематичний догляд за температурою й вологістю повітря в соборі, за його регулярною вентиляцією.

Що ж до наукового дослідження пам'ятки, то необхідно: а) перевести всі роботи, що стосуються з'ясування будівельної історії й сучасного стану будинку, б) перевести розкопки, як у межах садиби Софії, так і в самому соборі, в) вивчити мозаїчну й фрескову розпись собору з боку технічного й художньо-історичного; г) дослідити все оздоблення будинку й всі окремі пам'ятки старовини й мистецтва, що з ним зв'язані, д) виконати кресленики, малюнки, фотографії, зліпки, які необхідні для наукового вивчення Софії на користь всесвітньої мистецтв; е) перевести всі необхідні архівні та літературні дослідження щодо документальної історії Софії, ж) видати загальну монографію про Софію.

Софійська Комісія, в міру можливості, за допомогою Інспектури по охороні пам'яток культури та Київського Губвиконкому, де-що робила згідно з цим планом, а саме: відкрито досі невідому фреску XVII в. в головному вівтарі, реставровано найвидатніший в Софії пам'ятник станкового малярства, відомий під назвою "Микола Мокрий", проведено розкопки на садибі Софії, які виявили фундаменти надзвичайно цікавої в архітектурному відношенні будівлі.

Ця будівля належить до XVII сторіччя, але частково спирається на мурування великокнязівської доби XI-XII в. Розкопи виявили план будівлі, знайдено чимало кафлей високої художньої вартості, різьблені плити червоного пісковика, посуд тощо. Під будівлею виявлено старовинні ходи з захисними нішами, що тягнуться в напрямку собору.

Переведено роботи по закріпленню фресок в південній башті собору, причому за сферичним трикутником відкрита невідома раніше самого прекрасного зберігання фреска. Усю цю фреску вирішено було поки-що не відкривати, гадаючи, що треба щось з такого цікавого залишити й нашим нащадкам, щоб і для них збереглася нічим непопсована старовинна фреска.

Вважаючи, що небезпечний стан мозаїк вимагає піклування, якнайскоріше зробити з них копії, пре ступлено до цих копій, які робляться так: знімаються фотографії, знімок збільшується до натуральних розмірів й розфарбовується. Таким чином мозаїка не підлягає ніякої небезпеки за час копіювання.

Робляться дослідження над мікрофлорою, зібраною в соборі.

Нарешті переведена розчистка мозаїки, що знаходиться в бані.

Я не кажу про архівні й літературні роботи, які проводяться весь час.

Але треба зазначити, що все ж таки як слід роботи проводиться не могло, як через брак відповідних коштів, так і через те, що досі Софію використовує релігійна громада.

Використовування такого пам'ятника з культовою метою безперечно зв'язано, крім того, і з певною небезпекою для самої будови, особливо через випарювання від великої маси людей, яке осідає на стінах і спричинило до псування стану фресок і мозаїк.

Для організації правильного дослідження Софії й для виявлення перед широкими масами робітництва й селянства величезного наукового, мистецького й загально-культурного значення необхідно перетворення собору на музей з постійним штатом і самостійним бюджетом, необхідно видрукування, крім великих капітальних видань, також популярних брошур й серії листівок з виображенням будови, її деталей та окремих пам'яток, зв'язаних з нею. Необхідно оголошення цієї садиби кол. Софійського монастиря, в межах його старих стін, Державним Софійським Заповідником, яке єдине зможе достатньою мірою забезпечити правильний постійний догляд, охорону й всебічне дослідження як самої Софії, так і усієї її садиби, з її пам'ятками, що знаходяться на землі. й підведе під це дослідження тверду юридичну й економічну базу.

Конче потрібно й бажано, щоб і місцеві органи влади (виконком і міськрада) взяли б ретельну участь в охороні такого величезного пам'ятника культури, як Софія, який розташовано на терені Києва.”

Додаток Б.15

“Короткий звіт про археологічні розвідки 1935 р. на площі “Софійського історично-культурного заповідника в Києві”

Самойловський І.М., Мовчанівський Т.М.

За Ухвалою Радянського уряду 8.V.1935 року оголошено заповідником видатний історично-архітектурний пам’ятник XI сторіччя – будівлю кол. Софійського собору в Києві. Цей собор в минулому на протязі майже дев’яти віків був одним із осередком феодальної й капіталістичної експлуатації та релігійного отруєння трудящих, а тепер є видатним пам’ятником історичної науки.

З того часу, коли охорону й вивчення видатного пам’ятника Уряд доручив спеціально утвореній державній комісії, справа наукового вивчення історичного пам’ятника одержала відповідний ґрунт. В 1935 році Інститут матеріальної культури разом з НКО УРСР розгорнув вивчення і реставрацію видатних софійських фресок та мозаїк.

Одночасно, у зв’язку з тим, що підлогу знято та відкрито окремі камери кол. Собору, виявилась потреба і в археологічних розвідках та дослідях на площі Софійського заповідника.

Досліди було переведено від Інституту історії матеріальної культури АН УРСР науковим співробітником Молчановським Ф.М., та асистентом Самойловським І.М. У листопаді та грудні було досліджено три основних пункти кол. Собору.

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – Спр. 94. – Арк. 1-12.

І. Володимирська вівтарна абсида.

В цій абсиді у ніші під південною стіною, стояв відомий мармуровий саркофаг “Ярослава Мудрого”, який дирекція заповідника вирішила перенести на середину абсиду й тим дати змогу відвідувачам оглядати різб’яний саркофаг з усіх його боків, Володимирський приділ і абсида знаходяться в північно-східній частині собору, східня частина цієї абсиди прибудована в XVII столітті, а до того часу тут була одна з внутрішніх галерей собору. В абсиді було переведено розкопи.

Завданням розкопів було дослідження ґрунту абсиди, культуруноносних шарів його, різних ншарувань, виявлення підлоги за різні будівельні періоди, відкриття можливих тут поховань, дослідження глибини залягання фундаментів та техніки їх кладки, виявлення нижньої частини мармурового саркофага тощо.

У цій абсиді було поховано Київського митрополита Гедеона, князя Святополк-Четвертинського, що помер у 1690 році. Про це свідчив напис на мідній дошці, що висіла на східній стіні абсиди. Поховання митрополита, як це виявлено розкопками, знаходилося у цегляному склепі. Склеп був під чавунними плитами підлоги на глибині 1,03 м від цієї підлоги. Нижче на 20 см від цієї чавунної підлоги лежала цегляна виростка – нижча підлога, цегла якої була розташована “ялинкою”. Під підлогою над склепом і біля нього земля була рушена, земля – супісок, сірувато-жовтуватого кольору. У цій землі трапилися такі знахідки: уламки полив’яної кераміки голосників, фрагменти тонкостінного та іншого посуду. Крім того, зустрічалося іризоване скло, уламки залізних виробів, полив’яні різнокольорові плитки з підлоги, окремі людські та тваринні кістки, а також будівельний матеріал і каміння, шматочки розчину з цем’яною, не ціла цегла.

Після відкриття склепу спеціальна комісія констатувала, що слідів порушення склепу не було помітно. У склепі на двох цегляних підставках стояла домовина, збита з дубових тонких пилявих дощок, які вже потрухлявіли. Домовина була зорієнтована по лінії О-В, лежала вона ближче до північної стінки склепу, її було оббито шовковою тканиною, віко й стінки домовини угнулися. Кістяк у домовині не зберігся, він зовсім зотлів, від нього залишилася вапно видна сипка біла маса. Краще збереглися в домовині рештки шовкової мантиї, мантия мала жовтий колір, на ній була пришита з лівого боку на грудях хрестовина зірка з вкладками скла (можливо рештки панагії), збереглась вона погано, під мантиєю знайдено вона погано; під мантиєю знайдено металевий окислений нагрудний хрестик з частиною ланцюжка, теж окисленого; у головах лежала повстяна подушка, у ногах – плоска округлена окислена річ, схожа на монету. Домовина мала такий розмір: довжина – 1,97 м, ширина у головах – 0,64 м, ширина у ногах – 0,42 м, висот по середині – 0,39 м, ширина нижньої дошки на середині – 0,46 м. Розмір цегляних підставок під домовиною був такий: висота у головах – 0,38 м, у ногах – 0,30 м, довжина – 0,79 м. У підставку, що в ногах, вкрито великий камінь пісковика, подібний до того каміння, яке лежить у фундаменті абсиди.

Потім було розібрано склеп, розміри його: довжина – 2,57 м, ширина – 1,14 м, висота – 1,63 м. Склеп був викладений в одну цеглину, цегла слабого випалу, розмір її 0,3х0,11х0,5 м, шви в деяких місцях склепу всередині вимощена гладенько, а в склепінні є затьоки вапна на цеглі. Такі ж затьоки є і на західній стінці склепу, у верхній її частині, де цегла така ж, як і в усьому склепі. Це вказує на те, що західна стінка могла бути закладена після поховання, і цим отвором могли закладати домовину під час похорону, хоч звичайно домовину опускають в склеп зверху і вже після цього виводять склепіння над опущеною домовиною. У такому разі ні виключається припущення, що західна сторона склепу могла розкриватися й закладатися уде згодом після поховання. На таке припущення наводить неповнота виявлених у домовині аксесуарів похоронного ритуалу митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського. Ще до розбору склепу з західної сторони склепу було закладено шурф розміром – 1,30х1,80 м, на глибину – 1,20 м для з’ясування, чи не порушено склеп з цієї

сторони: шурф не виявив слідів такого порушення.

При розбиранні склепу залишалося частина його стін – південної і західної і частина північної нижче склепіння, підлога у склепі була покрита слабим розчином вапна з глиною і щебенем. Цегли на підлозі не було, під склепу стояв на материках і знаходився нижче фундаменту стін. Між стінкою склепу і північною стіною абсиди виявлено проміжок в 0,4 м, його було забутовано в давні часи (XVII-XVIII ст.). Північна сторона склепу розібрана на 2 м довжиною зі сходу, а східна сторона його, що щільно прилягає до стіни абсиди, розібрана цілком, ширина її – 1,14 м. Виконана на місці склепу яма була – 1,57 м шириною, 2,84 м глибиною від чавунної підлоги, довжина її 2 м. Яма ця розкрила фундаменти північно-східної стіни абсиди. Фундамент мав висоту від поду – 0,74 м, від нижнього краю фундаменту до чавунної підлоги – 1,48 м і від горішнього краю фундаменту до нівельнювальної лінії собору – 3,12 м. Фундамент складено з великого каміння – пісковика, добре припасованого й скріпленого вапном. Фундамент пілона у північно-східному куті окремих, він не мав суцільного зв'язку з фундаментом простінків арок на північній і східній стороні, хоч щільно з ним лежав та залягав на одному з ним рівні. На північній стіні біля пілона над фундаментом було помітно залишки фрески у вигляді ліній орнаменту, а вище на цій стіні було помітно тиньк XVIII століття.

При розчищенні у півколі абсиди (під підлогою) у шарі супіску сіро-жовтого кольору, що був товщиною о $\frac{1}{2}$ м, знайдено бите скло зеленкуватого кольору, вугілля, уламок залізного виробу, череп'я, а також кістки: людини – 1, корови – 2, свині – 2. Нижче цього шару чорної землі, що лежав під тонким прошарком піску (на глибині 0,52-0,7 м від підлоги) ці знахідки продовжувались. Все півколо абсиди на глибині 0,54-0,7 м від підлоги нерівно викладено забутовкою з щебеню й вапна.

Водночас розчищено від землі й нижню частину Ярославова саркофага, що на 0,3 м присипана була землею. У цій частині саркофага виявлено теж рельєфний орнамент, яким прикрашений і весь саркофаг, саркофаг стояв на цегляній базі, цегла така ж, як і в розібраному склепі Святополк-Четвертинського. У цій абсиді розкопано площу в 10 м². Взято зразки ґрунту та зразки цегли зі склепу, датованого 1690 роком. Зроблено фото, план, виміри досліджених об'єктів. Ґрунт перевірено щупом.

По закінченні дослідних робіт яму, де був склеп, засипали викидною землею з тієї ж ями, при чому землю утрамбували, підготовляючи місце для установа саркофага посередині абсиди.

Щодо методу роботи, то додержувалися системи пошарового дослідження всієї площі абсиди.

II. Південно-західна камера – башта собору.

Далі було досліджено камеру у башті замуровану в південно-західній частині собору. Камеру було виявлено за допомогою вистукування її стін. Вхід до камери зроблено було з цегли XVIII ст., розмір входу – 1,25x0,57 м, але початковий його розмір був більший, а саме: висота – 1,50 м, ширина – 1,08 м,

товщина стін камери – 1,02 м. Вхід до цієї камери-башти замуровано в XVIII ст. Над входом з середини камери лежить дубова трухлява давня балка товщиною в 10 см. У цій камері на стінах збереглися не замальованими фрески. На стінах камери-башти помітно написи різними мовами, що можуть цікавити епіграфістів. У західній стороні тайника на рівні підлоги у закладині арки є глибока ніша, довжина її – 2,16 м, ширина – 0,74 м, висота – 1,11 м. Закладка арки – XVIII ст, фресок на ній нема.

На підлозі тайника купою, товщиною в 0,75 м лежало будівельне сміття, щебінь, уламки цегли, шматки вапна, тиньку. На тиньку є рештки фресок. Серед щебеню трапився також уламок скла круглої форми та шматок віконного скла. 2 уламки глиняного посуду з поливою на обох сторонах (різного кольору), зразок смальти з підлоги сірувато-синьоватого кольору, розміром – 28,5x27, 5 мм при товщині 20 мм, 2 фрагменти подібних до смальти, 2 кістки тварин (корови, свині) та зразки смальти мозаїчної.

Підлога являла собою забутовку з щебеню. Забутовка наскрізь мала однакову товщину: починаючи у східній частині башти тонким шаром, вона далі на захід становилася товщою. Спочатку було розкопано південно-східний кут камери-башти. Відкритий під забуто вкою шар землі темно-сірий, глибше він стає світлішим, ґрунт сипкий, але місцями попадається твердий. У цьому шарі біля фундаменту, крім цем'янки, сланцю, граніту й вапна, знайдено два уламки полив'яного посуду, уламок голосника, уламок плитки з підлоги. Фундамент східної стіни у цьому кутку не поширюється, а навпаки, заходить вглиб під стіну. Материк тут виявлено на глибині 1,35 м від цегляної кладки біля південної стіни. Це лес темножовтого кольору.

Розкопки східної частини камери-башти дали можливість виявити перекий забутовки. На віддаленні 1 м від закладки арки забутовка була товщиною в 0,35 м. Вона була складена з щебню і зміцнена вапном, у верхній частині забутовки проходив тонкий прошарок вапна, але слідів підлоги не було виявлено. В забутовці трапився залізний іржавий цвях ковальської роботи, керамічна плитка з двома вирізаними лініями, зразки різноманітної смальти з підлоги. Забутовка під закладкою арки сягає 0,90 м товщини, вона лежить на материку. Під розібраною забутовкою виявлено яму, нижню частину її, глибиною 0,32 м від забутовки. Яма починалася в середині камери і, заглиблюючись у західному напрямку, іде під закладку арки, до якої лінії тільки й досліджено яму. Довжина відкритої частини 1,60 м в О-В напрямку й майже стільки вона має в середній частині в NS напрямку; поширюючись з S на N, вона трохи не доходить до фундаменту північної стіни. На яму для поховання вона не схожа, вирівнене дно ями лежить на материковому лесі, верхню частину ями закриває забутовка. В ямі знайдено кістки 131 тварин (собаки, корови, свині), людських кісток зовсім не було у башті. У північній стороні ями було помітно смугу від перегною. В ямі знайдено товсті частини трухлявого дерева, що лежали на дні її, на материку, як по середині її, так і в N і W частині ями. Дерево не схоже на дошки від домовини, як і яма не схожа на яму для поховання.

Під кінець роботи щупом перевірено ґрунт і яму засипано землею й щебенем. Взято зразки ґрунту, різного будівельного матеріалу, знайденого під час роботи. Обслідувано площу розміром у 5 м².

III. Північно-західна башта.

Під час розбирання простінку біля північно-західної башти були проведені де які попередні археологічні розшуки біля закладки арки. Після того було запроваджено систематичні розшуки в башті.

Розібраний простінок було закладено у XVIII столітті між колоною і північно-східною частиною башти; цегла у простінку була розміром 0,06x0,13x0,29 м. Товщина простінку – 0,5 м, ширина – 1,9 м, вишина – 3,5 м. У башті на стінах і склепінні збереглися незамальованими оригінальні фрески XI століття.

На підлозі площі розкопів не було чавунних плит, якими викладено підлогу у всьому приміщенні. У башті підлога була викладена цеглою, що лежала у два ряди: цегла з підлоги 0,05x0,15x0,3 м. Товщина цегляної підлоги у башті мала тепер підвищення в 0,3 м над підлогою всього собору. Від нівелювальної лінії собору ця підлога у башті нижче на 1,51 м.

Під цегляною підлогою в різних місцях знайдено 3 мідних монети по 2 коп. кожна; монети початку XIX століття. Ці монети, як і цегла, датують підлогу. Її викладено, очевидно, у першій половині XIX століття.

Під підлогою залягав “культурний” шар товщиною до 0,6-0,75 м. Земля у ньому була лесовидна жовтувато-сірого кольору, вона насипана, перемішана (зразок землі взято). Через те, що підлог у башті піднята на 0,3 м шар землі у цю висоту покриває затинькування стін. На цю глибину в першу чергу й було проведено розкопи культурного шару. У західній частині башти, відкритій ще під час розвідки, знайдено було окислену польську срібну монету початку XVI століття, жіночий мідний перстень новіших часів, зразки смальти, шматки тиньку з мозаїкою та з фресками, фрагменти смальтових плиток, серед них є плитки червоного й чорного кольору – імітація гранату, різне череп’я, кістки людські й тваринні, крейду, різний будівельний матеріал: мармур, сланець, граніт, трухляве дерево, березову кору, вапно, цем’янку, цвях залізний з шматочком листового свинцю під головкою цвяха, зливки свинцю тощо.

У середній частині башти розкопами під цегляною підлогою виявлено рештки трухлявої балки товщиною 0,10 см, вона лежала в N-S напрямку біля північних дверей. Серед знахідок у середній і східній частині башти часто траплялися окремі вуглинки та крейда шматками, а іноді й цілком купою. Крейди відібрано всього понад 16 кг. І тут знайдено також фрагменти емальованих поліхромних плиток, крім того, чудовий зразок мозаїчної підлоги, окремі зразки різнокольорової смальти і фрагменти склоподібної перепаленої маси – рештки можливого виробництва смальти. Дуже рідкісною знахідкою були зразки полірованих фресок. Особливий інтерес являють три круглі свинцеві висячі печатки (пломби), що хоч і були у вжитку, але добре збереглися. Одна з них невелика, вона чиста з обох боків. Друга трошки більша, має рельєфні зображення, на одному боці – “М.Б.”, а на другій – є такий напис грецькою мовою: “Євстафій божою милістю архієпископ Константинополя

нового Рима і вселенський патріарх”. Печатка винятково гарної роботи і високої техніки, розміру в діаметрі вона 3,5 см.

Крім того, виявлено окислену польську срібну сонету (полторак) 1626 р. Знайдено також шматок тиньку XVIII століття з олійними фарбами малюванням (червоною фарбою “бакан”), різнокольорове іризоване скло з вікон і трохи слюди. Були і тут людські й тваринні кістки, а також кістки риби (осетра), уламки різного посуду, зокрема середньовічного з орнаментованими вінцями, уламки голосників та шматки свинцю (вагою до 5 кг.), свинець не тільки у виливках, а і листовий. Знахідка цвяха з листочком свинцю під головою вказує на те, що дах на соборі колись був свинцевим, як це звичайно робилося у давні часи. Крім того, знайдено декілька зразків залізних цвяхів, а також бита цегла, вапно й велика кількість різного розміру й різної форми шматків з розчину з цем’янкою (до 150 кг.), як видно, з поруйнованої тут підлоги у вигляді вимостки з такого ж розчину в 0,06 м товщиною збереглися у північно-західному кутку башти.

Біля стіни над фундаментом, під затинькуванням стіни біля закладини арки XI віку ця вапнякова підлога була нижче рівня сучасної підлоги майже на 0,50 м, а нарівні з виступом колони теж лежали шматки з розчину з уламками квадратної цегли. Поверх такої вимостки могли лежати шматки знайдені тут при розкопах емальовані плитки.

У нижній частині культурного шару, глибина 0,3 м, земля така ж, як і у верхній частині шару. У східній стороні башти місцями земля була добре ущільнена, збита; у ній інколи траплялися рештки різного будівельного матеріалу: шматки цегли, серед якої, крім т.зв. “литовської”, в окремих випадках були уламки цегли XI-XII століття, тут були й шматки сланцю, міцно скріпленого цем’янкою. Біля колони виявлено це ґрунт рушений. Глиною 0.6-0,75 м земля стає трохи світлішою, знахідки не трапляються, на всій площі розкопів рівномірно помічається материкова земля. Розкоп заглиблено до 0,95 м. На глибині 1,15 м у східному кутку башти взято зразок лесу з “материка”.

У середній частині башти на глибині 0,3-0,6 м від підлоги знайдено також смальту, фрески, уламки різного посуду – полив’яного та звичайного XI-XII століття з орнаментованими вінцями, виявлено також і кістки тварин, риби, вуглинки, уламки цегли, вапно. Рідкісною знахідкою є скло видна маса блакитного кольору, можливо сировина для виготовлення смальти.

У західній частині башти біля колони закладено шурф 0,72x0,6 м на глибину від підлоги – 1,89 м. Тут виявлено глибину закладки фундаменту колони, у якої є бічний виступ шириною в 0,3 м. Він помічається на глибині 0,5 м від підлоги. Висота виступу від закладки його – 0,95 м. Фундамент колони складено його – 0,95 м. Фундамент колони складено з каменю добре й рівно припасованого.

Для виявлення кладки фундаменту й глибини його залягання біля північно-західної стіни заложено другий шурф (0,9x0,5 м) на глибині 1,50 м від підлоги. Висота фундаменту від низу 6,80 м. Складено його з каменю на розчині з цем’янкою, камні великі.

“Культурний” шар продовжується як у східному, так і в західному напрямку; в західному напрямку він іде закладину арки XI віку, закладка не має під собою фундаменту, але на ній є фрески XI століття.

Розкопами у башті охоплено площу в 7 м².

Зібраний речовий матеріал переходується у Софійському заповіднику й упорядковується.

Проведені в 1935 році невеликі археологічні розвідки, попри їх коротко терміновість і незначний розмір, дали цікавий науковий матеріал, потрібний для вивчення історії Києво-Софійського заповідника, зокрема датування цього пам’ятника та вивчення архітектурно-технічних і художніх його особливостей.”

Додаток Б.16

Звіт Т. Мовчанівського про археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р.

“Археологічні розкопки в Софійському історично-культурному заповіднику за 1936 рік

Минулий рік позначився в справі наукового дослідження історичних пам'яток заповідника значними здобутками в галузі археології.

Переведені в південній частині заповідника археологічні розкопи виявили багато цінних матеріалів до історії архітектури, фрескового та мозаїчного художнього оформлення будівлі XI ст.

Особливий інтерес являла задача археологічного дослідження наносних шарів ґрунту під сучасною чугункою підлогою утворилися на протязі дев'ятох століть існування будівлі. Зокрема цікаво було дослідити залишки давніх підлог, починаючи з першої підлоги XI ст., про яку давні мандрівники-іноземці 16-17 ст. писали як про видатний витвір художньої мозаїчної техніки. Крім того в цих же засипних шарах ґрунту могли залишитися залишки підлог і інших будівельних періодів, давні поховання, окремі речі старовини тощо.

Одержані від розкопок матеріали цілком виправдали такі сподівання. Так, було виявлено кілька рівнів давніх підлог, найнижчий з яких належав до XI ст., цеб-то до часу побудови “Софії”.

Ця мозаїчна підлога була зроблена в художньо викладених за певним орнаментом (“ковровим”) малюнком, невеличких трикутних і прямокутних кусочків кольорової смальти (смальти – спеціальний будівельно-декоративний сплав скла із металами: оловом, свинцем тощо). Орнаментальні смальтові мозаїчні смуги чергувалися й доповнювалися полірованими з червоного шиферу

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК/К. – Спр. 56. – Арк. 1-3.

плитами – знайдено також і художньо-різбляну орнаментальну продовговату шиферну плитку, що була, очевидно, художнім окаймленням певної частини мозаїчної підлоги. Мозаїчна підлога покладена була на двох шарах спеціального вапнякового розчину з домішкою товченої цегли (т.зв. “цем’янки”) – рівень по відношенню до сучасної підлоги, рівень підлоги XI ст., був майже на цілий метр, а місцями і більше, нижчий.

Поміж рівнем мозаїчної підлоги XI ст. і сучасною чугунною підлогою було розкопано рештки ще 3-х підлог, що їх можливо відносити до XVII-XVIII і XIX століть. Зокрема підлоги XVII-XVIII ст., склалися теж із художньо розташованих фігурних плиток, але уже не смальтових, а керамічних, полів’яних.

В зв’язку з дослідями давніх рівнів підлог пощастилась знайти початковий рівень підлоги XI ст. І тим самим відновити дійсні архітектурні

пропорції всього пам'ятника в цілому.

Крім того, розкопками було виявлено нижчі частини настінних фрескових розписів, прикриті до цього часу нашарування новіших підлог. Досліджено було також будівельну техніку забутки фундаментів, кладки стін, колон і перемичок. Знайдено дуже цікавий давній мармуровий поріг південних дверей “Софії” з мідним литим “підп'ятником”, уламки давньої мідної утварі, давню посуду, зокрема велику “амфору”, багато кусків смальти і фресок, давні монети, починаючи з XIV-го століття тощо.

Знайдено кільканадцять давніх поховань, окремі з яких були в довбаних колодах і можуть відноситись до XII-XIII ст. Під підлогою було відкрито і цілий підземний склеп з похованнями кількох митрополитів XVIII-го століття. Серед ритуального інвентаря поховань знайдено цікаві зразки давніх художніх тканин та вишивки, чудові зразки різьби по дереву, художню металопластику, давньої чеканної і філігранної роботи й інше.

У глибокому шарі ґрунту виявлено навіть рештки ритуального інвентарю від поховань VIII-X ст., пов'язаних ще з звичаєм тілоспалення. Знайдено тут було зокрема кілька мідних литих пряжок і т.зв. “мотивних” мініатюрних “кінжальчиків” прикрас та зразки давньої кераміки.

Давній перефеодальний і ранне-феодальний цвинтар Києва рештки якого були виявлені уже раніш бувшій “Десятинній” садибі та на садибах по вулиці Короленка очевидно розташовувався й на території сучасного “Софійського” заповідника.

Численний речовий археологічний матеріал з розкопок у “Софії” після спеціальної камеральної наукової обробки буде опублікований в наукових виданнях і розміщені у заповіднику для масового огляду.”

Додаток Б.17

Акт про відкриття саркофага Ярослава Мудрого в 1936 р.

“Акт
від 25 січня 1936 року

Цього 25/1-1936 р. комісія в складі: директора Музейного Городка т. Багрія Н.О. – голови комісії, членів комісії: від Інституту історії матеріальної культури – т. Мовчанівський Т.М., т. Моргилевський І.В. /професор історії архітектури/, Антипович К.Е. /облінспектор охорони пам’ятоків культури/, т. Цинчик А.Д., інспектор култів Міськради т. Шкарупа М.І., інженер-архітектор, який підготував у технічному відношенні роботу по пересуванню та вскриттю саркофага, т. Скуленко І. – зав. Софійського заповідника мармуровий саркофаг, в якому за переказом було поховано київського князя Ярослава Володимировича, що помер 1054 р.

Саркофаг цей до цього часу стояв у куті під південною стіною й частиною – під східною стіною абсиди, нижня частина його – на 30 см нижче рівня підлоги, була присипана землею, стояв він на базі, зробленій з цегли XVII ст., що може вказувати на час, коли тут у виємці південної стіни абсиди саркофаг було поставлено. С перенесенням саркофага на середину абсиди його зі всіх сторін стало добре видно. У нижній частині, що була присипана землею, є теж різбляний орнамент. У тій частині саркофага, що стояла під південною стіною, орнаментацию тільки підготовлено й не закінчено. У східній стороні саркофага, що була під східною частиною стіни, виявлено внизу круглий отвір /діам. – 14 см/, зовні його до половини замазано вапном. Таким вапном замазано щілини на місці стику віка з скринєю саркофага, при чому на тій стороні саркофага, що стояла під південною стіною, щілини не були замазані.

Джерело: НА НЗ“СК”. – Гр. зб. НАДР. – Спр. 914/1. – Арк. 1-3.

На цій /південній/ стороні саркофага є щербини на краях віка й скрині.

Перед початком відкриття саркофага було також виявлено, що у східній стороні саркофага біля південно-східного рогу, на місці стику віка з скринєю, є досить значне пошкодження краю віка, при чому щербина була замазана вапном. Поруч цієї щербини є ще друга щербина на тій же стороні з краю віка в середній частині його. Можливо, що в цих місцях, у свій час, відкривали саркофаг, за допомогою лома, коли й утворились ці щербини. Обидва акротерії північної сторони теж мають пошкодження у верхній частині. Взагалі ж саркофаг добре зберігся.

Саркофаг висічено з двох масивних брил однакового білого мармуру з прожилками димчатого кольору. Він має такі розміри: довжина – 2,33 метр, ширина – 1,17 м, височина – 1,63 метр, товщина стінок – 0,13 м. Вікно

двохскатне, розмір його по вертикалі – 0,81 м. Саркофаг уявляє собою – видатну пам’ятку давнього художнього різбарства й датується як старіша проти XI ст. н. ери /по деяким даним/

Вскриття саркофага переводилося в спосіб поступового пересування віка, за допомогою домкрата в подовжньому напрямку саркофага з сходу на захід. Вікно має подовжні жолбки /пази/, якими воно щільно надіто на відповідні подовжні полози /виступи/ стінок скрині саркофага. Чотирикутний отвір жолобка помітно на східній стороні вікна. Вікно було висунуто на 0,90 м. Комісія константувала, що безпосередньо на дні саркофага лежали хаотично розкидані кості двох людських кістяків /чоловічого й жіночого/, при чому два черепа знаходилися в західній частині саркофага й обидва лежали один біля другого поверх стегнових кісток, нижня щелепа до одного з черепів лежала посередині саркофага, вкупі з переміщаними іншими кістками, крім того, перед черепами ще лежала тім’яна та затылочна кістка дитячого черепа. Кістки збереглися досить добре. Вони були покриті налетом порошу, що пройшов крізь щілини на стику віка. У західній частині саркофага лежало три невеликі шматки дерева, й два уламки квадратної цегли XI віку. Шматки дерева, яке ще не затрухло, можливо, правили за підкладки під час вскриття саркофага у дорівнюючі недавні часи. Інших речрвих знахідок не було. Комісія встановила факт пограбування поховання. Можливо, що всі кістки положено тут у новіші часи.

У середині саркофага на віку нема слідів отворів, які є зверху його, є тільки, як щілина, слід від круглого отвору, що на східній частині саркофага унизу. Стінки у середині рівно, чисто оброблені, але не отполіровані, як зовні, вони мають матовий вигляд. Горішня частина віка має вигляд склепіння, кути долішньої частини оброблено округло. Написів у середині нема ніяких, вони є тільки зверху на віку.

Поховання зфотографовано й залишено у такому стані, в якому його було відкрито.

Після дослідження всіх моментів поховання й самого саркофага, його закрито, віко поставлено на своє місце й навкруги, на місці його стику, замазано цементно-вапновим розчином.

ГОЛОВА КОМІСІЇ:

/БАГРІЙ/

ЧЛЕНИ:

Мовчанівський
Моргілевський
Антипович

У “Пролетарській Правді” за 26/І – 1936 р.
є про саркофаг замітка Самойловського.”

Додаток В

Таблиця

Додаток В

Порівняльна таблиця статутів Софійської комісії в 1921 та 1923 роках

“Статут Софійської Комісії 1921 р.	“Статут Софійської Комісії 1923 р.
§1 При ВУАН і під її загальним керування складається Постійна Комісія для дослідження св. Софії.	§1 При ВУАН і під загальним доглядом її засновується Софійська Комісія.
§2 Комісія повинна:	§2 Софійська Комісія повинна:
а) перевести всі необхідні роботи, що стосуються до з’ясування будівельної історії і сучасного стану будинку св. Софії	а) виконати всі необхідні роботи для виявлення будівельної історії і сучасного стану будинку св. Софії;
б) переводити розкопки як у межах садиби св. Софії, так і самого будинку	б) зробити розкопи у самому будинкові й на подвір’ї св. Софії;
в) вивчати мозаїчну і фрескову роспись Собору з боку технічного і художньо-історичного, з’ясувати ступінь її збереження і міцності і, в випадку можливості і необхідності, вжити заходів до її уміцнення і очищення від пізніших доробок і змін	в) дослідити мозаїчний та фресковий розпис св. Софії, з боку технічного й мистецько-історичного, в’яснити ступінь збереження і тривкості і, в разі потреби й можливості поробити заходи, аби укріпити й відчистити його від пізніших придатків та переробок;
г) виробити проект заходів, що необхідні для полагодження пам’ятника, проводити цей проект в відповідних установах і стежити за його виконанням	г) виробити проект, що необхідно ля того, щоби привести пам’ятник до порядку, проводити цей проект в установах і стежити за виконанням його;

Джерело: НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 410. – Арк. 15; Спр. 410/1. – Арк. 14.

д) дослідити все оздоблення будинка і всі окремі пам’ятки старовини і мистецтва, що в ньому знаходяться, вжити заходів до їх збереження і очистки, взяти під своє керування й охорону ризницю, бібліотеку і архів Собору св. Софії	д) дослідити все оздоблення будинку і окремо пам’ятники старовини й мистецтва, які знаходяться в будинкові й зробити заходи для збереження й очистки їх, взяти під свій догляд музей, книгозбірню і архів Софійського собору;
е) виявити чертежі, малюнки, копії, фотографії, зліпки, які необхідні для наукового використання св. Софії на користь всесвітньої історії мистецтв	е) виконати кресленики, малюнки, копії, фотографії, зліпки, які будуть потрібні для наукового використання св. Софії в цілях загальної історії мистецтва;

ж) перевести всі необхідні бібліотечні і архівні дослідження що до документальної історії св. Софії	
з) оголошувати наслідки своїх дослідів як в формі докладів і лекцій, так і в формі статей і монографій по окремим питаннях, які виникають при докладному вивченні св. Софії	ж) публікувати результати своїх робіт, як у формі лекцій та дослідів, так і окремих статей та монографій по всім питаннях, які виникають при всебічному досліджуванню пам'ятки;
и) підготувати до видання і видати загальну вичерпуючі монографію про св. Софію	з) приготувати до видання й видати загальну вичерпуючу монографію св. Софії.
§3 Членів Комісії призначає історично-філологічний Відділ ВУАН	§3 Членів Софійської Комісії призначає I-ий Відділ ВУАН.
§4 Комісія зі свого складу обирає, а I-ий Відділ затверджує Президію в складі Голови, Заступника його та Вченого секретаря; Президія скликає Комісію, підготовлює підлеглі обговоренню матеріали, виконує біжучу адміністративну працю, виконує постанови Комісії; представляє Комісію в усіх випадках, коли це потрібно, і відповідає за працю Комісії перед ВУАН.	§4 Члени Софійської Комісії вибирають проміж себе свою президію, яка складається: з Голови, Товариша Голови і Вченого Секретаря, яких затверджує на посаді I Відділ ВУАН. Президія скликає Комісію, підготовляє матеріали, які мають бути розгляне ні, виконує постанови Комісії, репрезентує Комісію в усіх випадках коли це потрібно й відповідає за роботу Комісії перед ВУАН.
§5 Наведені в §2 роботи розподіляються між членами Комісії так, що кожен член Комісії відповідає за доручену йому частину	§5 Роботи, перелічені в §2 розподіляються поміж членами Комісії так, що кожний член відповідає за доручену йому частину.
§6 Для допомоги членам Комісії і за їхніми пропозиціями Комісія обирає, повідомляючи про це I-ий Відділ, учених співробітників, яким доручається розроблення того чи іншого спеціального питання; учені співробітники беруть участі у засіданнях Комісії з правом дорадчого голоса	§6 В допомогу членам Комісії, після їх запрошень, Президія призначає вчених співробітників, яким доручається роз робітка того чи іншого спеціального питання, вчені співробітники беруть участь у засіданнях Комісії з правом дорадчого голосу.
§7 Всі члени Комісії оплачуються пожетонно за участь в засіданнях і представлені доклади і виготовлені до друку матеріали оплачуються по тарифних ставках; спеціальні роботи, які вимагають особливого напруження аби особливої витрати часу,	§7 Усі члени Комісії дістають нагороди за участь у засіданнях пожетонно за доклади; за матеріали виготовлені до друку платиться по тарифним ставкам; спеціальні роботи, які потребують особливого напруження і особливої витрати часу,

виконуються згідно з умовами, зазначеними в спеціальних договорах, котрі, з постанови Комісії, складає Президія з відповідними членами або співробітниками Комісії	виконуються на умовах, установлених договорами; ці договори складає Президія з членами і ученими співробітниками по постанові Комісії.
§8 Президія Комісії за свою організаційну та адміністративну роботу одержує постійне утримання	§8 Президія Комісії за свою адміністративну і організаційну роботу одержує постійне утримання.
§9 Комісія виробляє певний план своєї праці на кожен слідуючий період і згідно з цим планом подає через ВУАН на затвердження свій кошторис	
§10 В межах асигнованих їй згідно з кошторисом коштів Комісія сама розподіляє гроші і дає справоздання за їх витрату	§9 Софійська Комісія має право одержувати матеріальні та грошові пожертви, а також улаштувати відповідні прилюдні лекції, вистави та концерти для збору грошей на потрібні їй витрати. Вона сама розпоряджається з кредитами, відпущеними їй, відповідає за їх ужиток.
§11 Комісія в разі необхідності командиріє своїх членів і співробітників до інших міст Радянської Федерації і за кордон	§10 Коли потрібно, Комісія командиріє своїх членів і співробітників у інші міста Радянської Федерації й за кордон.
§12 Комісія користується технічним апаратом канцелярії, бухгалтерії і скарбниці ВУАН	§ 11 Комісія користується з технічного апарату канцелярії, бухгалтерії й скарбниці ВУАН.
§13 Комісія обов'язана представити ВУАН і Нарком освіти піврічні справоздання про свою діяльність не пізніше 20 січня та 20 липня того ж року.”	§12 Софійська Комісія повинна давати ВУАН відчит про свою діяльність що півроку.”

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

Оп. 8

- 1.1. Спр. 128. – Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Київської області по розгляду скарг релігійних громад. 17 серпня 1932 р. – 29 грудня 1933 р. – 192 арк.

Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР

Оп. 1

- 1.2. Спр. 244. – Матеріали про організацію і роботу архітектурної секції і підвідділу ліквідації майна релігійних установ (протоколи, виписи з протоколів, звіти, листування, кошториси, посвідчення і мандати співробітників). 3 березня – 3 серпня 1919 р. – 210 арк.

Ф. 3984. Українська Автокефальна Православна Церква

Оп. 1

- 1.3. Спр. 1. – Листування представників церкви з радянським урядом про відокремлення церкви від держави. 1920 р. – 10 арк.
- 1.4. Спр. 5. – Листування Всеукраїнської Православної Церковної Ради з світською владою. 1920 р. – 62 арк.
- 1.5. Спр. 11. – Справа про утворення спілки Українських Парахвій. 1920 р. – 74 арк.
- 1.6. Спр. 12. – Листування з парахвіями Всеукраїнської Православної Церковної Ради в справі українізації. 1920 р. – 34 арк.
- 1.7. Спр. 14. – Інформації інструкторів про організацію українських православних парахвій. 1920 р. – 42 арк.
- 1.8. Спр. 18. – Доповіді та посвідчення інструкторів в справах заснування українських православних парафій. 1920 р. – 46 арк.
- 1.9. Спр. 30. – Листування з радою при архієпископі Пархвенії в справі українізації парахвій. 1920 р. – 34 арк.
- 1.10. Спр. 52. – Справа про організацію церковних парахвій. 1920 р. – 155 арк.
- 1.11. Спр. 55. – Матеріали по скликанню Всеукраїнського Церковного Собора. 1921 р. – 50 арк.
- 1.12. Спр. 65. – Листування про підготовку до Всеукраїнського Православного Церковного Собору. 1921 р. – 93 арк.
- 1.13. Спр. 88. – Листування про заснування українських парафій на Київщині та організацію церковних відправ українською мовою. 1921 р. – 73 арк.

- 1.14. Спр. 94. – Листування з різними парафіями про приєднання до автокефальної церкви. 1921 р. – 70 арк.
- 1.15. Спр. 95. – Протоколи засідань київської міської церковної ради. 1921 р. – 4 арк.
- 1.16. Спр. 102. – Листування Всеукраїнської Церковної Ради з єпископами про організацію церковного життя та інші справи. 1921 р. – 30 арк.
- 1.17. Спр. 105. – Офіційна довідка Київської єпархіальної канцелярії про проведення церковних служб українською мовою. 1921 р. – 9 арк.
- 1.18. Спр. 108. – Протоколи засідань Старокиївської церковної ради при соборі св. Софії. 1921 р. – 18 арк.
- 1.19. Спр. 276. – Документи комісії по допомозі голодуючим. 1922 р. – 7 арк.
- 1.20. Спр. 282. – Листування про розподіл майна між релігійними общинами. 1922 р. – 25 арк.
- 1.21. Спр. 399. – Листування з різними парафіями про урочисті відправи та інші справи. 1922 р. – 19 арк.
- 1.22. Спр. 479. – Листування з Старо-Київською українською церквою та Печерською парафією про висвяту диякона та інші церковні справи. 1923 р. – 6 арк.

Оп. 3

- 1.23. Спр. 22. – Відозви патріарха Тихона, митрополитів, єпископів, благочинних та священників слов'янської орієнтації до віруючих. 1918-1921 рр. – 57 арк.
- 1.24. Спр. 28. – Статут Української автокефальної православної церкви. 1919 р. – 37 арк.
- 1.25. Спр. 29. – Статут Всеукраїнської спілки православних парафій. 1919 р. – 25 арк.
- 1.26. Спр. 30. – Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 29 червня – 5 серпня 1919 р. – 40 арк.
- 1.27. Спр. 34. – Листування з Софіївською церковною радою про призначення священників і д'яків в парафії; про дозвіл вести релігійну службу на українській мові. 1919-1920 рр. – 96 арк.
- 1.28. Спр. 35. – Інвентарна опись Софіївського собору. 1919 р. – 19 арк.
- 1.29. Спр. 37. – Протокол наради Всеукраїнської православної церковної ради. 30 червня 1920 р. – 12 арк.
- 1.30. Спр. 43. – Заяви священників, дияконів і дяків про надання відпусток, призначення на посади, звільнення і переводи в другі парафії. 1920 р. – 16 арк.
- 1.31. Спр. 56. – Листування Старо-Київської парафіяльної церковної ради про перереєстрацію парафій і передачу їй губернською церковною радою митрополичого саду при Софіївському соборі. 1920 р. – 15 арк.
- 1.32. Спр. 103. – Рішення церковного собору Київщини. 22 – 26 травня 1921 р. – 8 арк.
- 1.33. Спр. 107. – Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 5 березня – 18 серпня 1921 р. – 79 арк.

- 1.34. Спр. 108. – Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 16 вересня 1921 р. – 20 березня 1922 рр. – 31 арк.
- 1.35. Спр. 109. – Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 1 – 7 жовтня 1921 р. – 8 арк.
- 1.36. Спр. 664. – Витяги з протоколів засідань Старо-Київської парафіяльної ради при Софіївському соборі м. Києва. 9 квітня – 2 травня 1928 рр. – 4 арк.
Оп. 4
- 1.37. Спр. 194. – Протоколи засідань парафіяльної ради Софіївського собору. 1927 р. – 8 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

Оп. 20

- 1.38. Спр. 1842. – Протоколи, витяги з протоколів нарад, засідань Всеукраїнської антирелігійної комісії при Агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У, антирелігійного семінару при Центральному партійному клубі, Статут товариства поширення наукових знань серед робітників і селян. 5 січня – 5 листопада 1924 р. – 54 арк.
- 1.39. Спр. 2006. – Циркулярні та директивні листи ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, протоколи засідань антирелігійної комісії ЦК КП(б)У, нарад при Агітпропі ЦК, листування з питань антирелігійної пропаганди. Доповідні записки, довідки Агітпропу ЦК КП(б)У, окружкомів партії про стан релігійного руху в республіці і форми боротьби з ним. 2 січня – 24 грудня 1925 р. – 204 арк.
- 1.40. Спр. 2007. – Доповідні записки, довідки відділів ЦК КП(б)У, радянських органів і установ про стан сектанства та релігійний рух на Україні. Протокол засідання комісії Політбюро ЦК КП(б)У, огляд, доповідна записка Головного бюро євсекції при ЦК КП(б)У про сіоністський рух на Україні та роботі серед єврейського населення. Прокламації, листівки, інструкції сіоністсько-соціалістичної партії в ССРР, надіслані губкомами і окружками КП(б)У в Головне бюро євсекцій ЦК КП(б)У. 21 березня – 2 грудня 1925 р. – 186 арк.
- 1.41. Спр. 6419. – Лист секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора в ЦК ВКП(б) на ім'я І.В. Сталіна, постанова Політбюро ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, листування з партійними, радянськими, військовими органами та установами з питань перенесення столиці України з Харкова до Києва та організаційні роботи з переїзду урядових і інших установ, зустрічі уряду в Києві. Вітальні телеграми з приводу переїзду уряду до Києва. 18 січня – 26 вересня 1934 р. – 111 арк.
- 1.42. Спр. 6420. – Доповідь Урядової комісії з перенесення столиці України в місто Київ на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора про проведену роботу за період с 21 січня до 1 липня 1934 року. – 56 арк.
- 1.43. Спр. 6422. – Доповідні записки ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), РНК ССРР, довідки, проекти постанов РНК УСРР, листування з питань розширення капітального будівництва, комунального господарства, житлового будівництва та інших народно-господарських об'єктів в зв'язку з

перенесенням столиці України в Київ. 10 червня – 16 листопада 1934 р. – 118 арк.

- 1.44. Спр. 6457. – Доповідні записки, листи, довідки культпропвідділу ЦК КП(б)У, Наркомосвіти УСРР, ЦК ЛКСМУ, облвиконкомів про будівництво і роботу театрів, музеїв, бібліотек, відкриття виставок, спорудження пам'ятників В.І. Леніну, Т.Г. Шевченко, борцям за владу Рад в Луганську та Миколаєві. Лист Ф. Кона на ім'я С.В. Косіора з питань зняття мозаїк і фресок з Михайлівського собору, наміченого до розбирання. 2 січня – 26 листопада 1934 р. – 145 арк.
- 1.45. Спр. 7117. – Протокол засідання Комісії ЦК КП(б)У и РНК УСРР з розгляду питань планування і реконструкції м. Києва, проект постанови ЦК КП(б)У и РНК УСРР про генеральний план реконструкції м. Києва. Лист членів Комісії, спеціалістів різних галузей в ЦК КП(б)У про внесення відповідних уточнень в генеральний план реконструкції міста. 9 травня – 9 жовтня 1937 р. – 66 арк.

Державний архів Київської області

Ф. р-1. Київський губернський революційний комітет

Оп. 3

- 1.46. Спр. 5. – Циркуляр наркомату юстиції про функцію губюсту та народних судів. Накази та протоколи засідань колегії Київського губюсту. Звіт про діяльність міжвідомчої комісії по розвантажуванню міст ув'язнення в м. Києві. Листування ВУЦВК та губюстом про посилення роботи виїзних сесій народу, заснування при губюсті підвідділу релігійних культів. 26 жовтня 1920 р. – 11 липня 1921 р. – 178 арк.

Ф. р-112. Київський окружний виконком ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп. 1

- 1.47. Спр. 615. – Листування з народним комісаріатом освіти та релігійними громадами, притягнення до уголовної відповідальності церковної общини лаври за свавільне руйнування історично-художньої цінності Лаври, асигнування коштів на ремонт башні та про реєстрацію релігійних об'єднань. 1 жовтня 1925 р. – 3 листопада 1926 р. – 98 арк.

Ф. р-142. Київський губерніяльний відділ Народної освіти

Оп. 1

- 1.48. Спр. 359. – Звіти про діяльність колегії по управлінню справами Києво-Софійського Духовного Училища. 1 – 3 квітня 1920 р. – 6 арк

Ф. р-212. Київська краєва інспектура охорони пам'яток культури

Оп. 1

- 1.49. Спр. 13. – Кошториси на капітальний ремонт Турецької фортеці в м. Кам'янець-Подольську, Чернігівського державного заповідника та інших пам'яток культури та матеріали до кошторисів за 1929-1931 рр. 67 арк.

1.50. Спр. 18. – Плани роботи за 1932-1933 р. – 43 арк.

Ф. р-433. Київський окружний відділ комунального господарства

Оп. 1

1.51. Спр. 811. – Листування з Київською краєвою Інспекцією Охорони пам'ятників культури, Міською Радою та іншими установами про охорону пам'ятників культури. 11 січня – 19 листопада 1929 р. – 43 арк.

Ф. р-862. Підвідділ з ліквідації майна релігійних установ при Київському губерніяльному відділі соціального забезпечення

Оп. 1

- 1.52. Спр. 7. – Положення, інструкція, протоколи засідань комісії по створенню органів ЛПРУ в повітах в 1919 році. – 10 арк.
- 1.53. Спр. 8. – Протоколи засідань секцій релігійного культу ЛПРУ за 1919 р. – 17 арк.
- 1.54. Спр. 20. – Доповідна записка про діяльність архітектурної секції ЛПРУ, штатний розклад і списки особистого складу підвідділу за 1919 р. – 14 арк.
- 1.55. Спр. 23. – Звіти про діяльність підвідділів по ЛПРУ за 1919 р. – 6 арк.
- 1.56. Спр. 28. – Звіт про діяльність секції релігійного культу ЛПРУ за квітень 1919 р. – 9 арк.
- 1.57. Спр. 39. – Звіти про діяльність обліково-господарського підвідділу ЛПРУ за 1919 р. – 16 арк.
- 1.58. Спр. 119. – Акт огляду стану майна Києво-Софійського Кафедрального собору і документи до акту за 1919 р. – 48 арк.
- 1.59. Спр. 127. – Акти огляду стану майна Софійського митрополичого подвір'я і документи до актів (описи) за 1919 р. – 176 арк.
- 1.60. Спр. 130. – Акт ревізії рахівництва Києво-Софійського Митрополичого дому і документи до акту за 1919 р. – 97 арк.
- 1.61. Спр. 136. – Описи предметів релігійного культу, що знаходяться в церквах м. Києва за 1919-20 рр. – 70 арк.
- 1.62. Спр. 149. – Клопотання віруючих громадян м. Києва про передачу їм в користування церков в 1919 р. – 99 арк.
- 1.63. Спр. 209. – Циркуляри і розпорядження губревкому за 1921 р. Заяви релігійних общин про передачу їм в користування предметів культу за 1921-1922 рр. – 101 арк.
- 1.64. Спр. 210. – Циркуляри і розпорядження Наркомюсту про відокремлення церкви від держави за 1921-22 р. – 38 арк.
- 1.65. Спр. 216. – Доповідна записка правління Київського союзу православних приходських общин про порушення законодавства про відокремлення церкви від держави окремими особами. 1921 р. – 24 арк.

Ф. р-2412. Музей архів переходової доби

Оп. 2

1.66. Спр. 15. – Документи за 1919, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927, 1932 рр. – 66 арк.

- 1.67. Спр. 184. – Історична довідка про діяльність Софійського собору. Висновки і пропозиції комісії з перевірки і впорядкування реставраційних робіт у Софійському заповіднику (мат. за 1941 р.). – 16 арк.

Ф. р-4156. Київський губерніяльний комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губерніяльного відділу народної освіти

Оп. 1

- 1.68. Спр. 3. – Огляд діяльності музею по виставочній секції. Інструкція і положення губкопису. План діяльності архітектурно-монументальної секції губкопису. Січень-жовтень 1920 р. – 45 арк.
- 1.69. Спр. 5. – Анкети та заяви про призначення на посади держ. музейного фонду і книжкової палати. Списки співробітників повітових комітетів архівного управління. – 197 арк.
- 1.70. Спр. 6. – Копії посвідчень, відомостей на зарплату співробітникам губкопису і музеїв та описи предметів старовини і мистецтв. 7 – 19 жовтня 1920 р. – 301 арк.
- 1.71. Спр. 10. – Копії наказів губкопису про звільнення та прийняття працівників, про назначення колегії для збереження музейних фондів. Листування з губерньськими відділами. 26 вересня – 31 грудня 1921 р. – 145 арк.
- 1.72. Спр. 14. – Заяви громадян та листування з Київським, Чернігівським та іншими революційними комітетами про зарахування на посади, звільнення, виплату зарплат співробітникам архівного управління, археологічної секції державного музею та Губкопису про взяття на облік речей старовини та мистецтва. 3 січня – 6 квітня 1921 р. – 256 арк.
- 1.73. Спр. 15. – Акти та описи предметів художньо-історичної цінності, взятих на облік губкописом. 3 січня – 29 квітня 1921 р. – 214 арк.
- 1.74. Спр. 16. – Листування з релігійними общинами, з відділами Київського виконкому та іншими установами про збереження пам'яток старовини та мистецтва, про відпуск Губкопису палива і продовольчих пайків та іншим питанням. 3 січня – 29 березня 1921 р. – 251 арк.
- 1.75. Спр. 17. – Копії мандатів, посвідчень та листування з Київською Губерньською Робітничо-Селянською Інспекцією, ВУКОПИСом та іншими установами про приймання майна антикварних магазинів, про збереження будинків з архітектурними цінностями та іншими питанням. 3 березня – 21 вересня 1921 р. – 244 арк.
- 1.76. Спр. 18. – Копії посвідчень, справи та заяви співробітників про надання відпусток, видання продовольчих пайків. Листування з Академією Наук, Губпрофосом та іншими організаціями про передачу Академії 2-го державного музею, про виплату зарплати співробітникам та іншим питанням. 19 квітня – 3 червня 1921 р. – 122 арк.
- 1.77. Спр. 20. – Протоколи засідань Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. 1922 р. – 44 арк.
- 1.78. Спр. 21. – Копії посвідчень співробітникам Губкопису та громадянам на дозвіл вивозу предметів за кордон. Листування. 2 січня – 21 квітня 1922 р. – 150 арк.

Ф. р-4752. Київська єпархіальна рада

Оп. 1

- 1.79. Спр. 1224. – Про ремонт церков і духовних училищ в Київській єпархії. 1919 р.– 50 арк.
- 1.80. Спр. 1234. – Повідомлення Подільського і Брацлавського єпископ Пімена про заборону проводити церковну службу священникам-членам “Священного Українського Синоду” за відокремлення від московського патріархату і оголошення української церкви автокефальною. 1920 р. – 1 арк.
- 1.81. Спр. 1278. – Справа про нагородження і церковнослужителів церков Київської єпархії. 1920 р. – 10 арк.

Оп. 4

- 1.82. Спр. 376. – Справа по рапорту причту Києво-Софійського собору про звільнення від служби священника собору Ольшевського і призначення свящ. Должанського. 1920 р. – 2 арк.
- 1.83. Спр. 446. – Список і розклад проповідей для виголошення священниками в Києво-Софійському соборі та інших церквах м. Києва. 1920 р. – 4 арк.
- 1.84. Спр. 450. – Справа по клопотанню Українського Православного товариства м. Києва про зняття заборони в проведенні священнослуження 11 українських священників. 1920 р. – 3 арк.
- 1.85. Спр. 452. – Справа про прилічення протоієрея Корнилія Пуницького до Києво-Софійському кафедрального собору. 1919 р. – 2 арк.

Оп. 6

- 1.86. Спр. 52. – Доповідь управління Києво-Софійського митрополичого дому про діяльність. 26 березня – 26 квітня 1919 р. – 3 арк.
- 1.87. Спр. 209. – Справа про відкриття нових приходів і церков. 28 листопада 1919 р. – 8 жовтня 1922 р. – 42 арк.
- 1.88. Спр. 266. – Нагородні списки священників Київського повіту за 1918 р. 25 липня – 24 вересня 1919 р. – 48 арк.
- 1.89. Спр. 295. – Звернення Комітету по охороні пам’яток історії та мистецтва при Університеті про включення їх представників до складу Софійського Комітету. 14 жовтня 1919 р. – 2 арк.
- 1.90. Спр. 307. – Доповіді, рапорти, відомості та інші матеріали про фінансову звітність релігійного культу. Список особистого складу Ради. 29 січня – 26 черевня 1920 р. – 195 арк.

Державний архів міста КиєваФ. 3. Києво-Софійський собор

Оп. 3

- 1.91. Спр. 71. – Алфавіт Парафіян Софійського собору за 1924 р. – 95 арк.
- 1.92. Спр. 72. – Касова прибутково-видаткова книга Старо-Київської при Укр. Софійському Соборі громади за 1924 р. – 149 арк.

Ф. р-1. Київська міська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
Оп. 1

- 1.93. Спр. 2797. – Постанова Президії про передачу будинків Лаврського заповідника в подвір'ї Софійського собору Окрнаросвіті та матеріали до постанови. – 7 арк.
1.94. Спр. 5475. – Постанова Президії про охорону пам'яток культури про закриття Софійського собору, і закріпленні ґрунтів на території музейного городка і матеріали до постанов. – 36 арк.
1.95. Спр. 6283. – Постанова Президії про відведення приміщення кол. Мало-Софіївського собору для організації газетного відділу бібліотеки Академії Наук УРСР. – 2 арк.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф. І. Фонд історичної літератури

- 1.96. Спр. 12076. – Заява від членів Київського Софіївського комітету. 8 (21) листопада 1918 р. – 1 арк.

Ф. 10. Архів Всеукраїнської Академії Наук

- 1.97. Спр. 2798. – Тематичний план історичного циклу на 1932 р. – 25 арк.
1.98. Спр. 2972. – Протокол засідання порайонних комісій. 15 жовтня 1928 р. – 2 арк.
1.99. Спр. 3309. – Звідомлення Комісії Києва та Правобережжя за 1930 р. – 3 арк.
1.100. Спр. 4234. – Комісія Києва та Правобережжя з підкомісією Старого Києва. 1930-1931 рр. – 6 арк.
1.101. Спр. 4236. – Звідомлення Комісії Києва та Правобережжя за 1930 р. – 3 арк.
1.102. Спр. 4373. – Протокол засідання Комісії Старого Київа. 30 листопада 1927 року. – 2 арк.
1.103. Спр. 12611. – Гіляров С. Товариство студіювання мистецтв. – 1 арк.

Ф. 13. Синод

- 1.104. Спр. 2640. – Лист Лебединцева П., протоієрея, архімандриту Антоніну. 26 жовтня 1890 р. – 1 арк.

Ф. 31. Біляшівський М.Ф.

- 1.105. Спр. 227. – Лист митрополита Київського і Галицького до Біляшівського М.Ф. 24 вересня (7 жовтня) 1918 р. – 1 арк.
1.106. Спр. 233. – Лист Шміта Ф.І. до Біляшівського М.Ф. 29 грудня 1921 р. – 1 арк.
1.107. Спр. 404. – Лист Біляшівського М.Ф. до Мощенка К.В. 3 квітня 1923 р. – 1 арк.

- 1.108. Спр. 405. – Лист Біляшівського М.Ф. до Мощенка К.В. 7 грудня 1923 р. – 2 арк.

Ф. 70. Середа А.Ф.

- 1.109. Спр. 251. – Протоколи засідань Архітектурно-монументальної секції Археологічної Комісії при ВУАН. 23 серпня 1921 р. – 20 лютого 1922 р. – 25 арк.

Ф. 233. Києво-Софійський собор

- 1.110. Спр. 17. – Каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки. 1850 р. – 403 с.
1.111. Спр. 31. – Каталог книг друкованих Києво-Софійської бібліотеки. 1850 р. – 397 с.

Ф. 278. Таранушенко С.А.

- 1.112. Спр. 1373. – Таранушенко С.А. Комітет Охорони пам'яток архітектури на Україні. Лекція. 13 травня 1929 р. – 11 арк.

Ф. 279. Новицький О.П.

- 1.113. Спр. 519. – Новицький О.П. Башти Київської Софії, їхнє значення стародавнє та сучасне. – 8 арк.
1.114. Спр. 523. – Київську Софію треба зробити заповідником. Стаття до “Пролетарської Правди”. – 4 арк.
1.115. Спр. 524. – Новицький А.П. Выписки о Киево-Софийском соборе. – 12 арк.
1.116. Спр. 807. – Шміт Ф.І. Доповідь на спільному зібранні УАН про роботу ВУАК'у. 1 вересня 1921 р. – 1 арк.
1.117. Спр. 812. – Інструкція про розподіл обов'язків між ВУАК'ом та Інспектурою по охороні пам'яток культури НКО. 31 липня 1926 р. – 1 арк.
1.118. Спр. 813. – Журнал зборів Пленума ВУАК 22 грудня 1926 р. – 6 арк.
1.119. Спр. 830. – Новицький О.П. Комісія по студіюванню художніх цінностей, вилучених з церков та молитовних домів України. Записки, виписки з протоколів, копії листів до ВУАН та ін. 6 березня 1922 р. – 21 лютого 1931 р. – 16 арк.
1.120. Спр. 831. – Новицький О.П. Муніципальний музей Києва. Доповідна записка про створення міського музею у Києві. 1925 р. – 4 арк.
1.121. Спр. 832. – Справа про організацію Муніципального (міського музею) у Києві і про передачу йому бувшого Митрополичого будинку. 1925 р. – 11 арк.
1.122. Спр. 843. – Інструкція Комітету Охорони Пам'яток Старовини і Мистецтва. 1922 р. – 1 арк.
1.123. Спр. 880. – Звіти про наукову роботу Кабінету українського мистецтва за 1929-1933 р, з часу заснування (1922 р.) по 1932 р. – 9 арк.
1.124. Спр. 888. – Новицький О.П. Виписки з протоколів засідань кафедри мистецтвознавства. 1922-1927 рр. – 23 арк.

- 1.125. Спр. 889. – Циркуляр уповноваженого Упрнауки про ліквідацію кафедри мистецтвознавства. 5 вересня 1930 р. – 1 арк.
 1.126. Спр. 904. – Новицький О.П. Виписки з протоколів засідань І-го відділу ВУАН та її Комісій. 1920-1926 рр. – 26 арк.
 1.127. Спр. 1220. – Лист Сичова М.П. до Новицького О.П. 11 жовтня 1930 р. – 1 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)

- 1.128. Спр. 1. – Центральний Комітет Охорони Пам'яток Старовини і мистецтва на Україні: огляд пошкоджень історичних будинків м. Києва внаслідок бомбардувань та вибухів 1918 р. – 19 арк.
 1.129. Спр. 3. – Справи ВУАК'у за 1921 р. – 242 арк.
 1.130. Спр. 4. – Справи ВУАК'у за 1922 р. – 80 арк.
 1.131. Спр. 5. – Протоколи зборів ВУАК'а за 1923 р. – 41 арк.
 1.132. Спр. 6. – Листування з центральними установами. 13 лютого – 21 серпня 1923 р. – 10 арк.
 1.133. Спр. 12. – Звіт ВУАК'у за 1923 р. – 30 арк.
 1.134. Спр. 13. – Стан пам'яток культури та охорони їх. 1922-1923 рр. – 52 арк.
 1.135. Спр. 16. – Протоколи засідань ВУАК'у 8 серпня – 9 жовтня 1924 р. – 11 арк.
 1.136. Спр. 21. – Протоколи засідань. 23 січня - 30 грудня 1924 р. – 66 арк.
 1.137. Спр. 31. – Археологічна секція Українського Наукового Товариства, археологічна комісія ВУАН, секції археології та мистецтва - протоколи засідань. 1 червня 1921 р. – 1 серпня 1924 р. – 173 арк.
 1.138. Спр. 33. – Всеукраїнська археологічна конференція в Одесі. Протоколи засідань Підготовчого Комітету, листування з установами, музеями та окремими археологами. 1925 р. – 187 арк.
 1.139. Спр. 36. – Журнали зборів ВУАК'у за 1925 р. – 74 арк.
 1.140. Спр. 37. – Дослід в Києві. 1925 р. – 95 арк.
 1.141. Спр. 49. – Звіти ВУАК'у за 1925 р., плани роботи. – 21 арк.
 1.142. Спр. 62. – Протоколи зборів президії та секцій ВУАК'у (чернетки). Секція мистецтвознавства. 2 січня – 16 грудня 1925 р. – 105 арк.
 1.143. Спр. 81. – Догляд за будинками м. Києва. 2 січня 1926 р. – 19 січня 1927 р. – 53 арк.
 1.144. Спр. 84. – Протоколи пленарних засідань ВУАК'у. 13 січня – 22 грудня 1926 р. – 47 арк.
 1.145. Спр. 93. – Кошторис ВУАК'у та пояснювальна записка. 1926 р. – 37 арк.
 1.146. Спр. 96. – Журнал зборів Відділу мистецтва ВУАК'у. 18 лютого – 29 грудня 1926 р. – 14 арк.
 1.147. Спр. 101. – Журнали зборів президії ВУАК'у. 2 січня - 31 грудня 1926 р. – 49 арк.
 1.148. Спр. 105. – Листування в справі видачі відкритих листів в 1926 р. – 128 арк.

- 1.149. Спр. 115. – Листування в справі видачі Відкритих листів на право дослідів на 1927 р. – 156 арк.
- 1.150. Спр. 118. – Протоколи Президії ВУАК'у. 14 січня – 30 грудня 1927 р. – 69 арк.
- 1.151. Спр. 134. – Охорона пам'яток культури. 3 січня – 27 грудня 1927 р. – 315 арк.
- 1.152. Спр. 137. – Посвідки, доручення та мандати. 1927 р. – 46 арк.
- 1.153. Спр. 140. – Журнал протоколів Відділу Мистецького. 15 січня – 21 грудня 1927 р. – 23 арк.
- 1.154. Спр. 142. – Журнали зборів Пленуму ВУАК'у. 16 лютого – 4 січня 1928 р. – 96 арк.
- 1.155. Спр. 145. – Про ремонт найстаріших пам'яток культури у Києві. 22 лютого – 28 травня 1927 р. – 24 арк.
- 1.156. Спр. 148. – Розподіл науково-екскурсійних сум ВУАК'у. 6 січня – 15 листопада 1927 р. – 21 арк.
- 1.157. Спр. 155. – Про скликання Всесоюзного Археологічного З'їзду в Москві в 1928 р. та археологічних конференцій. – 109 арк.
- 1.158. Спр. 158. – Про науково-дослідні екскурсії. 1927 р. – 13 арк.
- 1.159. Спр. 176. – Про стан пам'яток культури на Україні. 3 січня – 6 грудня 1928 р. – 160 арк.
- 1.160. Спр. 182. – Протоколи засідань Мистецького Відділу ВУАК'у. 4 січня – 8 жовтня 1928 р. – 20 арк.
- 1.161. Спр. 193. – Про святкування 10-ти літнього ювілею ВУАН. 7 грудня 1928 р. – 8 серпня 1931 р. – 323 арк.
- 1.162. Спр. 202. – Звіт ВУАК'у за 1927 р. – 13 арк.
- 1.163. Спр. 202/23. – Novitsky. Essais de restauration de la cathedrale St. Sophie de Kiev. – 3 арк.
- 1.164. Спр. 207. – Журнали пленуму ВУАК'у за 1928 р. – 37 арк.
- 1.165. Спр. 266. – Про влаштування прилюдних доповідей ВУАК'у. 13 лютого – 31 грудня 1929 р. – 32 арк.
- 1.166. Спр. 268. – Посвідки та мандати. – 11 арк.
- 1.167. Спр. 269. – Журнали зборів Президії ВУАК'у. 2 січня – 28 грудня 1929 р. – 78 арк.
- 1.168. Спр. 270. – Журнали Археологічного Відділу ВУАК'у. 18 лютого – 27 грудня 1929 р. – 46 арк.
- 1.169. Спр. 286. – Про дослід м. Києва в 1929 р. – 50 арк.
- 1.170. Спр. 300. – Різні відомості про ВУАК 1929 р. – 83 арк.
- 1.171. Спр. 310. – Матеріали п'ятилітнього плану ВУАК'У 1928-1933 рр. – 139 арк.
- 1.172. Спр. 322. – Журнали зборів Мистецького Відділу за 1930 р. – 14 арк.
- 1.173. Спр. 329. – Про охорону пам'яток культури. 1930 р. – 93 арк.
- 1.174. Спр. 340. – План роботи ВУАК'у на 1931 р. – 21 арк.
- 1.175. Спр. 344. – Посвідки та мандати. 1930 р. – 22 арк.
- 1.176. Спр. 351. – Дослідження Києва та його околиць 1930 р. – 26 арк.

- 1.177. Спр. 372. – Про план роботи ВУАК’у та його видань. 1932-1934 рр. – 31 арк.
- 1.178. Спр. 374. – Про охорону пам’яток культури 1931 р. – 90 арк.
- 1.179. Спр. 410. – Софійська Комісія. 1921, 1922, 1930, 1931 рр. – 83 арк.
- 1.180. Спр. 410/1. – Софійська комісія. 11 лютого – 24 жовтня 1923 р. – 39 арк.
- 1.181. Спр. 410/2. – Софійська комісія. 21 січня – 24 грудня 1924 р. – 37 арк.
- 1.182. Спр. 410/3. – Софійська комісія. 28 січня – 7 листопада 1925 р. – 30 арк.
- 1.183. Спр. 410/4. – Софійська комісія. 13 березня – 27 грудня 1926 р. – 16 арк.
- 1.184. Спр. 410/5. – Софійська комісія. 3 січня – 4 листопада 1927 р. – 59 арк.
- 1.185. Спр. 410/6. – Софійська комісія. 15 лютого – 22 грудня 1928 р. – 65 арк.
- 1.186. Спр. 410/7. – Киплик Д.І. Звіт про виконані роботи з консервації фресок Київського Софійського собору. 30 серпня 1928 р. – 10 арк.
- 1.187. Спр. 410/8. – Софійська комісія. 31 грудня 1928 р. – 15 липня 1929 р. – 87 арк.
- 1.188. Спр. 410/9. – Софійська комісія. 6 січня – 24 грудня 1930 р. – 92 арк.
- 1.189. Спр. 410/10. – Софійська комісія. 22 лютого – 16 вересня 1930 р. – 23 арк.
- 1.190. Спр. 410/11. – Софійська комісія. 1932-1933 рр. – 36 арк.
- 1.191. Спр. 410/12. – Копії архівних матеріалів кінця XVII та XIX ст. про стан та ремонт Софії. – 130 арк.
- 1.192. Спр. 410/13. – Копії листування про Київську Софію. 1928-1930 рр. – 93 арк.
- 1.193. Спр. 411. – Календарні плани праці ВУАК’у на 1932 р. – 24 арк.
- 1.194. Спр. 413а. – Укр. Комітет охорони пам’яток і мистецтва. З діяльності Київської Обласної інспектури Охорони пам’яток Матеріальної культури. (Плани робіт). Чернетки. 1932 р. – 10 арк.
- 1.195. Спр. 413б. – Укр. Комітет охорони пам’яток і мистецтва. З діяльності Київської Обласної Інспектури Охорони Матеріальної Культури. Хроніка. 1932 р. – 7 арк.
- 1.196. Спр. 426. – Досліди м. Києва 1932 р. – 7 арк.
- 1.197. Спр. 429. – Звіт ВУАК’у за 1932 р. – 10 арк.
- 1.198. Спр. 437. – Протоколи засідань Президії ВУАК’у за 1932 р. – 81 арк.
- 1.199. Спр. 438. – Протоколи засідань Мистецького відділу ВУАК’у за 1932 р. – 7 арк.
- 1.200. Спр. 446. – Археологічний Відділ ВУАК’у. 1927-1931 рр. – 278 арк.
- 1.201. Спр. 447. – Проблематика праці ВУАК’у на другу п’ятилітку 1933-1937 рр. – 30 арк.
- 1.202. Спр. 451. – Протоколи Засідань. 10 квітня – 3 грудня 1933 р. – 152 арк.
- 1.203. Спр. 457. – Календарні та тематичні плани співробітників. 1933 р. – 90 арк.
- 1.204. Спр. 500. – VARIA. – 89 арк.
- 1.205. Спр. 618. – Короткий звіт за роботу Інститута історії матеріальної культури ВУАН в 1934 р. – 22 арк.
- 1.206. Спр. 623. – Протоколи наукових зборів ІМК. 1936 р. – 68 арк.

- 1.207. Спр. 94. – Мовчанівський Т.М., Самойловський І.М. Короткий звіт про археологічні розвідки року 1935 р. на площі Софійського історико-культурного заповідника в Києві. – 12 арк.

Ф. Інститут історії матеріальної культури. (ІМК/К)

- 1.208. Спр. 53. – Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Молчановський Ф.М. Щоденники. Зошит 1 – 14 арк., зошит 2 – 31 арк.
- 1.209. Спр. 54. – Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Розвідка W. Зацепіна Г.Н. Картковий щоденник. – 9 карток.
- 1.210. Спр. 55. – Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Кв. 7. Натансон Д.П. Картковий щоденник. – 7 карток.
- 1.211. Спр. 56. – Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Молчанівський Т.М. Археологічні розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику за 1936 р. – 3 арк.
- 1.212. Спр. 57. – Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Зацепіна Г.Н. Загальний опис розкопу в північному кінці зовнішнього нартекса між аркбутаном та північною вежею. 20 лютого 1937 р. – 10 арк.
- 1.213. Спр. 58. – Зацепіна Г.Н. Загальний опис розкопу “Шурф W № 1” в Софійському Державному Заповіднику. Звіт за переведені розкопи. 15 лютого 1937 р. – 16 арк.
- 1.214. Спр. 59. – Зацепіна Г.Н. Загальний опис розкопу “Г.А.Ф.” Звіт за переведені роботи в 1936 р. – 30 арк.
- 1.215. Спр. 60. – Зацепіна Г.Н. Загальний опис розкопу “Трифоріум N”. Звіт за переведені розкопи в Софійському заповіднику. 17 грудня 1936 р. – 36 арк.
- 1.216. Спр. 61. – Натансон Д.П. Розкопки в Києво-Софійському Заповіднику. Траншея Nord № 1. Звіт за переведені розкопи. 15 – 21 серпня 1936 р. – 25 арк.
- 1.217. Спр. 62. – Мовчанівський Т.М. Софійський заповідник – щоденник. Розкоп 1936 р. 9 – 30 листопада 1936 р. – 72 арк.
- 1.218. Спр. 64. – Акт вскриття поховання митрополита Рафаїла Заборовського (дата поховання 1747 р.) складений комісією 19 червня 1936 р – 2 арк.

Ф. 9. Щербаківський Д.М.

- 1.219. Спр. 62. – Вилучення історичних та художніх цінностей з сейфів та церков УРСР. – 205 арк.
- 1.220. Спр. 69. – Грошові документи. 1912-1927 рр. – 230 арк.
- 1.221. Спр. 104. – Записні книжки, блокноти (питання історії, мистецтвознавства, етнографії, фольклору та ін.). зошит № 2 – 310 арк.
- 1.222. Спр. 140. – Справа Бойчука. 1922 р. – 44 арк.

- 1.223. Спр. 161. – Київ. Софія – реставрація фресок (роботи Д.Й. Киплика). – 92 арк.
 1.224. Спр. 167. – Листування з установами. 1918-1927 рр. – 211 арк.
 1.225. Спр. 170. – Повернення церковних цінностей з Москви до України (перша і друга подорожі до Москви). 1922-1923 рр. – 334 арк.
 1.226. Спр. 224. – Щербаківський Д.М. Відзив про звіт діяльності дослідчої катедри мистецтвознавства у Києві за 1922-23 р. – 18 арк.
 1.227. Спр. 226. – Академія мистецтв: протоколи засідань, заяви, статут художньої школи, нотатки, чернетки. 1920-1924 рр. – 30 арк.

Ф. 10К. Курінний П.П.

- 1.228. Спр. 18. – (Varia). – 69 арк.

Листування

- 1.229. Спр. 20. – Листи В.Г. Ляскоронського до П.П. Курінного. 1925-1926 рр. – 7 арк.

Ф. Негативи

- 1.230. Спр. 7468а. – Підвал біля стіни Софійського собору. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.231. Спр. 7476. – Забутовка під аркбутаном з залишками голосника. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.232. Спр. 7492. – Поховання в колоді. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.233. Спр. 7502. – Три поховання в шурфі. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.234. Спр. 7507. – Михайлівський вітвар. 1936 р. Загальний вигляд на розкоп. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.235. Спр. 7514. – Розчистка мармурового порогу. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.236. Спр. 7524. – Деталь поховання № 5 в Софійському соборі (вишитий хрест на епітрахілі). 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.237. Спр. 7531. – Фрагмент шиферної плити підлоги з бордюром зі смальти. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.238. Спр. 7532. – Мармуровий поріг під аркою з мідним підп'ятником. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.239. Спр. 7535. – Розкоп у вітварній частині Софійського собору. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.240. Спр. 7536. – Півкružала з плиток на підлозі. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.241. Спр. 7538. – Відкрити гробниця Самуїла Мисливського. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.242. Спр. 7542а. – Рештки підлоги з цегли. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
 1.243. Спр. 7559. – Деталь гаптування з поховання в Софійському соборі. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.

- 1.244. Спр. 7564. – Підлога Софійського собору. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.245. Спр. 7565. – Виробничий момент в процесі розкопок. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.246. Спр. 7569. – Розкопки фундаменту Софійського собору. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.247. Спр. 7572а. – Дослідження підлоги Софійського собору. 1936 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.248. Спр. 7726. – Дослідження підлоги Софійського собору. 1939 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.249. Спр. 7727. – Дослідження підлоги Софійського собору. 1939 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.250. Спр. 7732а. – Загальний вид на розкоп на подвір'ї. 1939 р. Софійського собору. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.

Науковий архів Національного заповідника “Софія Київська”

Група зберігання НАДР

- 1.251. № 48. – До історії реставрації фрескового живопису собору святої Софії в м. Києві. – 35 арк.
- 1.252. № 147/1. – Відомості, отримані від І.М. Скуленко – колишнього директора Софійського заповідника з квітня 1934 р. до липня 1937 р. (запис зроблено в 1947 р.). – К., 1975 – 5 арк.
- 1.253. № 147/3. – Боротьба за Софію Київську (спогади першого директора Софійського заповідника І. Скуленко). – Київ, квітень 1975 р. – 11 арк.
- 1.254. № 415. – Особистий архів А.В. Прахова. Папка № 1. – 24 арк.
- 1.255. № 914/1. – Акт від 25 січня 1936 року. – 3 арк.
- 1.256. № 914/2. – Акт від 23 січня 1939 року. – 1 арк.
- 1.257. № 914/3. – Акт відкриття саркофагу Ярослава Мудрого в Софії Київській. 9 квітня 1964 р. – 1 арк.
- 1.258. № 927/2. – Археологічні розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику за 1936 рік. – 6 арк.
- 1.259. № 927/3. – Щоденник Ф.Н. Молчанівського, керівника археологічними дослідженнями в Софійському історико-культурному заповіднику. 1936 р. – 12 арк.
- 1.260. № 958/1. – Щоденник з робіт по очищенню фресок Київського Софійського собору від пізнього живопису. 1935 р. – 163 с.
- 1.261. № 958/2. – Опис робіт з розчищення фресок XI ст. на стінах Київського Софійського заповідника. 1936 р. – 197 с.

Група зберігання Негативи

- 1.262. Спр. 170. – Реставраційні роботи в Софійському соборі 1939 р. Промивання фрески Пантелеймон. Чорно-білий негатив, плівка. – 1 од.
- 1.263. Спр. 171. – Фреска св. Пантелеймон Софійського собору (записана маслом). 1934-1936 рр. Чорно-білий негатив, плівка. – 1 од.

- 1.264. Спр. 173. – Очищення композиції XVIII ст. “Перший Вселенський собор” від записів маслом XIX ст. 1934-1936 рр. Чорно-білий негатив, плівка. – 1 од.
- 1.265. Спр. 174. – Очищення композиції “Перший Вселенський собор” (XVIII ст.) від записів XIX ст. 1934-1936 рр. Чорно-білий негатив, плівка. – 1 од.
- 1.266. Спр. 176. – Нартекс Софійського собору. Чорно-білий негатив, плівка. Фото до II св. війни. – 1 од.
- 1.267. Спр. 178. – Нартекс Софійського собору. Чорно-білий негатив, плівка. Фото до II св. війни. – 1 од.
- 1.268. Спр. 204. – Горне місце Софійського собору після розкопок 1939 р. Чорно-білий негатив, плівка. – 1 од.
- 1.269. Спр. 273. – Основи стовпів потрійної аркади західної частини центральної нави Софійського собору, відкриті під час археологічних розкопок. 1939 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.270. Спр. 274. – Мармуровий поріг XI ст. Софійського собору, відкритий під час археологічних розкопок. 1939 р. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.271. Спр. 310. – Мозаїка “Лик архідиякона Лаврентія” (центральна апсида) Софійського собору. 1928 р. Чорно-білий негатив, плівка. – 1 од.
- 1.272. Спр. 377. – Південний фасад Софійського собору. Деталь. Фото до II св. війни. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.273. Спр. 378. – Зондаж на південній стіні Софійського собору (вхід до трансепту). Фото до II св. війни. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.274. Спр. 380. – Мозаїка “Оранта” Софійського собору. Фото до II св. війни. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.
- 1.275. Спр. 393. – Мозаїка центральної апсиди Софійського собору. Голова св. Стефана. Фото до II св. війни. Чорно-білий негатив, скло. – 1 од.

Науковий архів Національного музею історії України

Ф. 5. Ляскоронський В.Г.

Оп. 1

- 1.276. № 23-Б. – Ляскоронський В.Г. Розкопи на подвір'ї Софійського собору а Києві. – 32 арк.

Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського

Ф. 13. Ернст Ф.Л.

Оп. 1

- 1.277. Спр. 7. – Щоденник роботи Ф. Ернста. 1925-1933 рр. – 127 арк.

Оп. 2

- 1.278. Спр. 18. – Матеріали про роботу Ф. Ернста інспектором охорони пам'яток культури. 1930-1931 рр. – 20 арк.

Оп. 3

- 1.279. Спр. 54. – Листи до Ф. Ернств від Ф.І. Шміта. 1920-1922 рр. – 3 арк.

- 1.280. Спр. 90. – Листи до Ф. Ернста від М. Сичова (в справі помилково названо від Н. Сичевського). 1929-1930 рр. – 13 арк.
- 1.281. Спр. 105. – Листування установ з приводу похорону єпископа Нестора Шараївського біля Софійського собору. 1929 р. – 8 арк.
- 1.282. Спр. 113. – Запрошення. 1921-1941 рр. – 35 арк.
Оп. 4
- 1.283. Спр. 213. – Найважливіші пам'ятки Києва. Матеріал довідкового характеру – 36 арк.
- 1.284. Спр. 268. – Матеріали мистецького характеру. Стенограма доповіді І. Моргилевського про пам'ятки архітектури князівських часів на Україні. – 10 арк.
Оп. 5
- 1.285. Спр. 291. – Матеріали про роботу Комітету по охороні пам'ятників історії і мистецтва при Університеті св. Володимира. 1918 р. – 3 арк.
- 1.286. Спр. 292. – Матеріали Комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини. 1918 р. – 6 арк.
- 1.287. Спр. 297. – Охорона пам'яток культури. Нотатки (щоденник) Ф. Ернста. 1919-1920 р. – 6 арк.
- 1.288. Спр. 434. – Список історичних споруд Києва, збудованих протягом 1037-20-х рр. ХХ ст. – 3 арк.
Оп. 7
- 1.289. Спр. 631. – Матеріали про мистецьку діяльність Ф. Ернста. 1918-1931 рр. – 12 арк.

Ф. 50. Мамолат Є.

Оп. 4

- 1.290. Спр. 37. – Мамолат Є. Реставрація мозаїк і фресок Софійського собору в м. Києві. – 9 арк.
- 1.291. Спр. 38. – Мамолат Є. Про фрески Софії Київської та їхню реставрацію. – 8 арк.

2. Публікації документів

- 2.292. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.: в 2 кн. / Н.Н. Покровский (подгот.), С.Г. Петров (подгот.). – Новосибирск, М.: Сибирский хронограф, РОССПЭН, 1997. – Кн. 1. – 599 с.
- 2.293. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.: в 2 кн. / Н.Н. Покровский (подгот.), С.Г. Петров (подгот.). – Новосибирск, М.: Сибирский хронограф, РОССПЭН, 1998. – Кн. 2. – 648 с.
- 2.294. Всесоюзная Коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1935. – Б.м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. – Ч. 1. – 740 с.
- 2.295. Государственное политическое управление. Отчет о полугодовой деятельности (январь - июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4-5). – С. 317-383.

- 2.296. Діяльність історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1928. – К.: Друкарня ВУАН, 1930. – 40 с.
- 2.297. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / Редактор-упор. Бачинський П.П. – К., 1999. – 640 с.
- 2.298. Доповіді, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1926 р. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К.: Видавництво УАН, 1927. – Кн. XV. – С. 291-300.
- 2.299. Доповідна записка до Київської міської ради, копія: сектор науки НКО, від київського обласного інспектора охорони пам'яток культури К.Є. Антиповича // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII.
- 2.300. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 464 с.
- 2.301. Звідомлення про працю Історичної секції за рр. 1919-1924 // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К.: Видавництво УАН, 1925. – Кн. VI. – С. VII-XI.
- 2.302. Історія Академії наук України. 1918-1923 р. Документи і матеріали / АН України; Інститут української археографії; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського; Інститут архівознавства; Інститут рукопису / П.С. Сохань (відп. ред.), В.Г. Шмельов (упоряд.). – К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.
- 2.303. Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Олексій Семенович Онищенко (відп. ред.), Валентина Аркадіївна Кучмаренко (упоряд.). – К.: НБУВ, 1998. – 762 с.
- 2.304. Історія Національної академії наук України. 1929-1933. Документи і матеріали / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського / П.С. Сохань (відп. ред.), Т.В. Вересовська (упоряд.). – К.: НБУВ, 1998. – 542 с.
- 2.305. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Зб. докум. і матеріалів / Ю.Ю. Кондуфор (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 1979. – 663 с.
- 2.306. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941 р. Зб. докум. і матеріалів / Ю.Ю. Кондуфор (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 1986. – 415 с.
- 2.307. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр. Зб. докум. в 2-х т. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – Т. 1: 1917 – червень 1941 р. – 884 с.
- 2.308. Лист голови Археологічного комітету Ф.І. Шміта до А.Й. Ряппо // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 372-373.
- 2.309. Лист завідуючого відділом у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва і старовини Наркомату освіти РРФСР Н.І. Троїцької до голови Раднаркому України Х.Г. Раковського про необхідність покращення стану охорони історико-культурної спадщини Києва // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 372.

- 2.310. Лист Київського археологічного інституту до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народних комісарів України. Наркомату освіти республіки, Всеукраїнської академії наук, Київського губернського виконавчого комітету про необхідність прийняття пам'яткоохоронних заходів в ході вилучення церковних цінностей у фонд боротьби з голодом // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 365.
- 2.311. Лист Київського краєвого інспектора охорони пам'яток культури К. Антиповича до Сектору науки НКО (копія до керівника музейної групи тов. Кушнірука К.І.) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII.
- 2.312. Лист Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури до Київської обласної прокуратури // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 34.
- 2.313. Лист Наркомату освіти України до Київського губвиконкому про необхідність сприяння в охороні Софійського собору // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 373.
- 2.314. Лист неодмінного секретаря ВУАН А.Ю. Кримського та голови Археологічного комітету Ф.І. Шміта до Наркома освіти України В.П. Затонського про невідкладні заходи по охороні Софійського собору // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 371.
- 2.315. Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії / Академія наук України, Інститут української археографії, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – К., 1993. – 48 с.
- 2.316. Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 2 червня 1999 р. № 128 // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 2-3. – С. 6-7.
- 2.317. О музейных ценностях // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 56. – С. 1114-1115.
- 2.318. О передаче имущества монастырских, церковных и других религиозных учреждений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Ч. 2. – С. 654-655.
- 2.319. О передаче Отдела по отделению церкви от государства и его местных органов из Наркомюста в Наркомвнудел // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 39. – С. 632-633.
- 2.320. О согласовании законодательной практики УССР и РСФСР по вопросу об отделении церкви от государства // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – № 22. – С. 636.
- 2.321. Охорона природи та пам'яток культури // Наука на Україні. Бюлетень Укрнауки. – 1926. – № 2. – С. 87-88.
- 2.322. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року.: Документи і матеріали / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського / П.С. Сохань (ред.), Г.М. Михайличенко (упоряд.). – К., 1999. – 560 с.

- 2.323. Письмо заведуючого Архитектурной секцией киевского сектора ВУКОПИСа. 12 июля 1920 г. // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 271.
- 2.324. По вилученню церковних скарбів для помочі голодаючим. Доповнення до інструкції // Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-селянського Уряду України. – 1922. – Ч. 19. – С. 326-327.
- 2.325. Постанова Політбюро ЦК з 18 лютого 1934 р. // Пам'ятки України. – 1991 . – № 2. – С. 49.
- 2.326. Про вживання радянської термінології у справах охорони пам'яток культури колишнього культового призначення // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1920. – № 48. – С. 13.
- 2.327. Про виконання директив НКО в справі вилучення речей мистецтва з склепів Рудметалторгу // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1930. – № 56. – С. 3.
- 2.328. Про вилучення з цінних металів речей, що мають значення пам'ятників культури // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1929. – № 49-50. – С. 9.
- 2.329. Про вилучення церковних скарбів в фонд допомоги голодним // Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-селянського Уряду України. – 1922. – Ч. 11. – С. 182.
- 2.330. Про Вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви // Вістник Державних законів для всіх земель УНР. – Вип. 1: 18 січня 1919 р. – К., 1919. – С. 3.
- 2.331. Про виявлення речей-пам'яток по церквах, що закриваються // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1930. – № 11. – С. 10.
- 2.332. Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1939. – № 7. – С. 3-7.
- 2.333. Про завдання й планування Археологічно-дослідчих робіт в УСРР // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1931. – № 49. – С. 11-12.
- 2.334. Про завдання, методи охорони та масової популяризації пам'яток культури // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1931. – № 56. – С. 6-7
- 2.335. Про зміни постанови “Про пам'ятники природи і культури” // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – Від. 1. – № 10. – С. 425-426.
- 2.336. Про місцеві комісії охорони пам'яток культури й природи. Інструкція НКО УСРР // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1932. – № 1. – С. 6-7.
- 2.337. Про музеї України. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР // Збірник наказів Народного Комісаріату освіти. – 1938. – № 33. – С. 3-4.
- 2.338. Про націоналізацію всіх бувших скарбових, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноваженого РСФРРР. – 1920. – № 6. – С. 135-141.
- 2.339. Про охорону пам'яток культури та природи // Бюлетень Народного Комісаріата освіти. – 1930. – № 13. – С. 5.

- 2.340. Про передачу культхудожніх скарбів установам Упрнауки // Бюлетень Народнього Комісаріата освіти. – 1929. – № 49-50. – С. 8.
- 2.341. Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки до м. Києва // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1934. – № 4. – С. 10.
- 2.342. Про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодаючим. Інструкція // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1922. – Ч. 13. – С. 219-220.
- 2.343. Про порядок здавання коштовностей, що знаходяться в розпорядженню установ і органів Наркомосвіти, в фонд помгол // Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1922. – Ч. 18. – С. 19.
- 2.344. Про порядок обліку дзвонів // Бюлетень Народнього Комісаріата освіти. – 1930. – № 13. – С. 5.
- 2.345. Про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що мають наукове, історичне або мистецьке значення // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1928. – Від. 2. – № 11. – С. 393-397.
- 2.346. Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адміногранами складу релігійних громад та служників культу // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 22-23. – С. 265-281.
- 2.347. Про порядок охорони пам'яток культури, що перебувають в користуванні релігійних громад // Бюлетень Народнього Комісаріата освіти. – 1930. – № 48 . – С. 12.
- 2.348. Про стан та завдання охорони пам'яток природи та культури // Бюлетень Народнього Комісаріата освіти. – 1931. – № 56. – С. 1-2.
- 2.349. Про утворення Комісії при Кабінеті міністрів України з питань повернення майна релігійним організаціям // Офіційний вісник України. – 2007. – № 6. – С. 62.
- 2.350. Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 4 // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 155.
- 2.351. Протокол засідання секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві № 22 // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 163-164.
- 2.352. Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 120-123.
- 2.353. Статут Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. – К., 1917. – 4 с.
- 2.354. Устава про Український комітет охорони пам'яток культури (Укопк) // Бюлетень Народнього Комісаріата освіти. – 1929. – № 17. – С. 10-14.
- 2.355. Як реалізувати культове майно закритих молитовень та самі молитовні // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1928. – Від. 2. – № 17. – С. 559-560.

3. Мемуари і щоденники

- 3.356. Гончар І. Спогади / Іван Гончар // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 56-59.
- 3.357. Ернст Т. Із спогадів / Тамара Ернст // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 60-61.
- 3.358. Скуленко М.І. Штрихи до портрета батька / М.І. Скуленко // Нові дослідження давніх пам'яток Києва: Матеріали наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”, (Київ, 22-23 листопада 2001 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2003. – С. 9-12.
- 3.359. Фролов В. В. Фролов – реставратор мозаїчного мистецтва / Володимир Фролов // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 50.
- 3.360. Щоденник Федора Ернста // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 130-136.

Література

4. Монографії, наукові збірники, брошури та статті

- 4.361. Айналов Д. Києво-Софійській соборъ: Изслѣдованіе древній мозаической и фресковой живописи / Дмитрий Айналов, Егор Рѣдин. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1889. – 156 с.
- 4.362. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті: Про нищення культурних цінностей на Україні (1927-1941 рр.) / Віктор Іванович Акуленко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
- 4.363. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917-1990 / Віктор Іванович Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 273 с.
- 4.364. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922-1929 рр.) / Віктор Іванович Акуленко // Український історичний журнал. – 1972. – № 6. – С. 113-118.
- 4.365. Акуленко В. Терор проти пам'яток / Віктор Акуленко // Вітчизна. – 1991. – № 1. – С. 142-149.
- 4.366. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 398 с.
- 4.367. Амосов Н.К. Борьба за социализм и религія / Н.К. Амосов. – М., 1932. – 48 с.
- 4.368. Амосов Н.К. Октябрьская революция и церковь / Н.К. Амосов. – М., 1939. – 70 с.
- 4.369. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Богдан Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
- 4.370. Анисимов А. Проект реставрации св. Софии Киевской / Александр Анисимов // Художественная жизнь. Бюлетень художественной секции Народного Комиссариата по Просвещению. – 1920. – № 3. – С. 10-12.
- 4.371. Анисимов А. Скорбное бесчувствие: На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Александр Анисимов. – К.: Tabachuk Ltd, 1992. – 265 с.

- 4.372. Арустам'ян Ж.Г. До питання атрибуції фрагмента бронзового дзвону з колекції Національного заповідника "Софія Київська" / Жанна Гайківна Арустам'ян // Український музей. – К., 2003. – С. 147-152.
- 4.373. Арустам'ян Ж. З історії утилізації дзвонів у Кирилівському історико-культурному заповіднику / Жанна Арустам'ян // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. "Софійські читання", (Київ, 27-28 лист. 2003 р.) / Національний заповідник "Софія Київська". – К., 2004. – С. 26-33.
- 4.374. Арустам'ян Ж.Г. Контракти Києво-Софійського собору з видатними київськими сріблярами ХІХ ст. / Жанна Гайківна Арустам'ян // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших наук.-практ. Софійських читань, (Київ, 27-28 лист. 2002 р.) / Національний заповідник "Софія Київська". – К., 2003. – С. 34-39.
- 4.375. Археологічна комісія при Всеукраїнській академії наук // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 153.
- 4.376. Архипова Є. Лапідарна колекція в фондах Національного заповідника "Софія Київська" / Єлизавета Архипова // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника "Софія Київська". – К., 1996. – С. 21-22.
- 4.377. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. / Юрий Сергеевич Асеев. – К. : Будівельник, 1989. – 104 с.
- 4.378. Асеев Ю.С. Джерела: Мистецтво Київської Русі / Юрий Сергійович Асеев . – К.: Мистецтво, 1980. – 215 с.
- 4.379. Асеев Ю.С. До питання про стильову періодизацію архітектури Київської Русі / Юрий Сергійович Асеев // Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. – К., 1994. – С. 90-96.
- 4.380. Асеев Ю.С. Мистецтво стародавнього Києва / Юрий Сергійович Асеев. – К.: Мистецтво, 1969. – 238 с.
- 4.381. Афанасьев В.А. Федор Иванович Шмит / В.А. Афанасьев. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.
- 4.382. Афанасьев В. Секція мистецтв українського наукового товариства в Києві / Василь Афанасьев // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2002. – № 1. – С. 3-8.
- 4.383. Ачкасова В.Н. Основные проблемы исследования Софии Киевской / Валентина Никифоровна Ачкасова // Древнерусское искусство: Художественная культура X - первой половины XIII в. – М.: Наука, 1988. – С. 28-30.
- 4.384. Бабат М. Реставраційні роботи в Софійському заповіднику / М. Бабат // Архітектура Радянської України – 1939. – № 10. – С. 31-33.
- 4.385. Базилевич В. Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії р. 1930 / Василь Базилевич // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 53-56.
- 4.386. Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському Археологічному Комітеті ВУАН / Володимир Барвінок // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 89-92.

- 4.387. Беляков В. Яків Калішевський – регент хору кафедрального Софійського собору / В. Беляков // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”. – К., 1996. – С. 23-24.
- 4.388. Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева / Максим Федорович Берлинский. – К.: Час, 1991. – 204 с.
- 4.389. Білодід О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості / Олесь Білодід, Віктор Киркевич // Репресоване відродження. – К.: Україна, 1993. – С. 213-227.
- 4.390. Білокінь С.І. До історії вищої художньої освіти на Україні / Сергій Іванович Білокінь // Вісник Київського університету. – Серія “Історія”. – 1973 . – № 15. – С. 52-60.
- 4.391. Білокінь С.І. Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі / Сергій Іванович Білокінь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 1. – С. 86-106.
- 4.392. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (в 1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / НАН України; Інститут історії України / Сергій Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
- 4.393. Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві / Сергій Білокінь // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1997. – № 3. – С. 66-73.
- 4.394. Білокінь С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки золотоговерхого Києва / Сергій Білокінь // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2004. – № 2. – С. 97-106.
- 4.395. Білокінь С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки золотоговерхого Києва / Сергій Білокінь // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, (Київ, 27-28 лист. 2003 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2004. – С. 39-43.
- 4.396. Білокінь С. Федір Ернст / Сергій Білокінь // Репресоване відродження. – К.: Україна, 1993. – С. 309-321.
- 4.397. Біляшівський Б.М. Будівничий української культури (М.Ф. Біляшівський) / Б.М. Біляшівський, М.М. Біляшівський // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 21-24.
- 4.398. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900-1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль / Алла Бойко. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2002. – 308 с.
- 4.399. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва / Євгеній Болховітінов. – К.: Либідь - ІСА, 1995. – 488 с.
- 4.400. Бонь О. Академік Олекса Новицький: наукова та громадська діяльність / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” / Олександр Бонь. – К., 2004. – 220 с.
- 4.401. Бонь О. Зусилля Софійської комісії щодо реставрації пам'яток Софії Київської у 20-х роках ХХ століття / Олександр Бонь // Історія релігій в Україні: Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції, (Львів, 20-24 травня

- 2002 року). – Львів: Логос, 2002. – Кн. 1. – С. 67-73.
- 4.402. Брунов Н.И. Очерки по истории архитектуры / Николай Иванович Брунов. – М., Л.: АCADEMIA, 1935. – Т. 2: Греция-Рим-Византия. – 620 с.
- 4.403. Будівництву столиці – більшовицькі темпи і високу якість // Соціалістичний Київ: Журнал Київської Міської Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів. – 1934. – № 1. – С. 1-4.
- 4.404. Булгакова В.И. Софийский корпус печатей: древнерусские и византийские находки на территории Софийского собора в Киеве / В.И. Булгакова // Византийский временник. – 2003. – Т. 62 (87). – С. 59-74.
- 4.405. В Софійському заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1941. – № 4. – С. 44-45.
- 4.406. Вerezomська С. З історії охорони церковної старовини на терені Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури (1926-1930 рр.) / Світлана Вerezomська // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2004. – Кн. II. – С. 566-571.
- 4.407. Верещагіна Н. Софійська ікона Миколи Мокрого / Надія Верещагіна // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”. – К., 1996. – С. 19-20.
- 4.408. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Василь Верига. – Н.-Й., К., Торонто: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
- 4.409. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / НДІ теорії та історії архітектури й містобудування; Головне управління містобудування і архітектури Київської міськдержадміністрації / Віктор Вечерський. – К.: НДІТІАМ, Головархітектура, 2002. – 592 с.
- 4.410. Вечерський В. Реабілітація репресованої святині / Віктор Вечерський // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. 11-16.
- 4.411. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи / ВНИИ реставрации / Герольд Иванович Вздорнов. – М.: Искусство, 1986. – 382 с.
- 4.412. Висоцький С.О. Про що розповіли давні стіни / Сергій Олександрович Висоцький. – К.: Наукова думка, 1979. – 144 с.
- 4.413. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання / Іван Власовський. – К., 1998. – Т. IV. – Ч. 1: Відродження Української православної церкви в добу національного відродження українського народу з розпадом Російської царської імперії, в часі першої світової війни (1914-1918) й революції 1918 року. (Від 1917 року до наших днів). – 384 с.
- 4.414. Войналович В.А. На ниві українського музейництва (І.М. Скуленко) / В. А. Войналович // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 304-307.
- 4.415. Возстановлення древней паперти Кієво-Софійсаго собора // Київська старовина – 1882. – Т. III. – № 8. – С. 387-390.
- 4.416. Воронцова О. Середньовічні підземні споруди у садібі Софії Київської / Олена Воронова, Тимур Бобровський // Проблеми та досвід вивчення,

- захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших наук.-практ. Софійських читань, (Київ, 27-28 лист. 2002 р.) / Національний заповідник "Софія Київська". – К., 2003. – С. 62-65.
- 4.417. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва / Редакція журналу Пам'ятки України / Тит Геврик. – К., 1991. – 62 с.
- 4.418. Гербов К. Генеральний план розвитку Києва / К. Гербов // Соціалістичний Київ: Журнал Київської Міської Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів. – 1936. – № 1. – С. 3-4.
- 4.419. Гинзбург В.В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд / В.В. Гинзбург // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. VII. – С. 57-66.
- 4.420. Гончар О. Більшовицька "турбота" про Софію Київську: свідчить Олекса Повстенко / Олесь Гончар // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1996. – № 3-4. – С. 11.
- 4.421. Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20-80-е годы XX столетия) / Н.С. Гордиенко. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
- 4.422. Грабовський С.Я. Дослідження Софії Київської / С.Я. Грабовський, Ю.С. Асєєв // Архітектурні пам'ятники. – К.: Видавництво Академії архітектури Української РСР, 1950. – С. 27-48.
- 4.423. Гречина М.І. Урядова площа в Києві і проект нового готелю / М.І. Гречина // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 6. – С. 3-8.
- 4.424. Гробниця Ярослава // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 11. – С. 39-40.
- 4.425. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / Віктор Михайлович Даниленко, Георгій Володимирович Касьянов, Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
- 4.426. Даниленко В.М. Згортання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті Радянської України в 30-ті рр. / Віктор Михайлович Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1996. – Вип. 2. – С. 96-116.
- 4.427. Довгалюк І.І. Урядовий майдан столиці Радянської України / І.І. Довгалюк // Архітектури Радянської України. – 1940. – № 6. – С. 8-13.
- 4.428. Дорофієнко І.П. О новом исследовании группового портрета семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве / Инна Пантелеймоновна Дорофієнко // Древнерусское искусство: Художественная культура X - первой половины XIII в. – М.: Наука, 1988. – С. 135-138.
- 4.429. Дорофієнко І. Деякі підсумки реставрації монументального малярства пам'яток архітектури України домонгольської доби / Інна Дорофієнко // З історії української реставрації. – К.: Українознавство, 1996. – С. 44-48.
- 4.430. Дорофієнко І. Реставрація стародавніх малювань / Інна Дорофієнко // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 107-111.
- 4.431. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку / Федір Ернст // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 125-165.

- 4.432. Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві / Федір Ернст // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 148-152.
- 4.433. Євсєєва Т. Вище церковне управління і українська держава 1917-1918 рр.: конфлікт “націоналізмів” у православному полі / Тетяна Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – 2003. – Вип. 9. – С. 37-82.
- 4.434. Євсєєва Т.М. Екуменічний аспект міжцерковних стосунків в Україні 1914 -1921 рр. / Тетяна Миколаївна Євсєєва // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. – 2001. – Вип. 3. – С. 264-278.
- 4.435. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / НАН України; Інститут історії України / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 362 с.
- 4.436. Забереж'єв М. Політика КПРС і Радянської держави по відношенню до релігії, церкви та віруючих / М. Забереж'єв // Людина і світ. – 1983. – № 3 – С. 58-61.
- 4.437. Заремба С.З. Є.О. Болховітинов і українське пам'яткознавство / Сергій Захарович Заремба // Київський Болховітиновський збірник. – К., 1993. – С. 15-34.
- 4.438. Заремба С.З. Комісії ВУАН і їх внесок у справу вивчення історико-культурної спадщини / Сергій Захарович Заремба // Праці центру пам'яткознавства. – 1993. – Вип. 2 – С. 3-49.
- 4.439. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Сергій Заремба. – К.: Аратта, 2002. – 204 с.
- 4.440. Заремба С.З. Пам'яткознавство України: історія і сучасність / Сергій Захарович Заремба // Праці центру пам'яткознавства. – 1992. – Вип. 1. – С. 5-24.
- 4.441. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність / НАН України; Центр пам'яткознавства НАН України / Сергій Захарович Заремба. – К.: Логос, 1995. – 447 с.
- 4.442. Звагельський В.Б. Невтомний у праці (М.О. Макаренко) / В.Б. Звагельський // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 161-167.
- 4.443. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / Краєзнавче товариство “Поділля” / Арсен Леонідович Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
- 4.444. Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Зінченко. – К.: Дніпро, 1997. – 423 с.
- 4.445. Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 року в духовному розвитку українського народу / Арсен Зінченко // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наукової конференції (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К.: Логос, 1997. – С. 11-22.
- 4.446. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / Арсен Леонідович Зінченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 104-114.

- 4.447. Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920-1930-ті рр.) / Олександр Миколаєвич Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2 – С. 174-190.
- 4.448. Ігнатуша О. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр. / Олександр Ігнатуша // Історія релігій в Україні: Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). – Львів: Логос, 2001. – Кн. 1. – С. 211-216.
- 4.449. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 438 с.
- 4.450. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. XX ст. та взаємини між ними / Олександр Ігнатуша // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К.: Логос, 1997. – С. 121-138.
- 4.451. Ільницький М. Автокефалізм без мантиї / Микола Ільницький // Жовтень. – 1972. – № 5. – С. 122-125.
- 4.452. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / НАН України; Інститут історії України / В.О. Горбик (відп. ред.), С.І. Кот (упоряд. та наук. ред.). – К., 1998. – 400 с.
- 4.453. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы (1938-1947 гг.) / Михаил Константинович Каргер. – К.: АН УССР, 1950. – 252 с.
- 4.454. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. / Михаил Константинович Каргер. – М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. – Т. 1. – 579 с.
- 4.455. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. / Михаил Константинович Каргер. – М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. – Т. 2: Памятники киевского зодчества X-XIII вв. – 661 с.
- 4.456. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки) / Георгій Володимирович Касьянов, Віктор Михайлович Даниленко – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
- 4.457. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля / Георгій Касьянов. – К., Едмонтон: Глобус, Вік, Канадський Інститут українських студій Альбертського Університету, 1992. – 175 с.
- 4.458. Київ: Провідник. – К., 1930. – 797 с.
- 4.459. Київ: жертви репресій / Українське історико-культурне просвітницьке товариство “Меморіал” ім. Василя Стуса / Лесь Танюк (ред.), Леонід Абраменко (упоряд.-ред.). – К.: Логос, 1997. – Т. 1. – 496 с.
- 4.460. Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва Радянської України щодо релігії та церкви (1917-1930 рр.) / Алла Киридон // Історичний журнал. – 2004. – № 6-7. – С. 20-31.
- 4.461. Киридон А. Ідеологічне протистояння церкви і держави в умовах утвердження тоталітарної системи в Україні / Алла Киридон // Влада і церква в Україні (перша половина XX століття): Зб. наук. праць. – Полтава, 2000. – С. 123-133.

- 4.462. Киридон А.М. Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української Православної Церкви / Алла Миколаївна Киридон // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія “Історія”. – 2005. – № 77-79. – С. 79-82.
- 4.463. Киридон А.М. Українська православна церква (1930-1936 рр.) / Алла Миколаївна Киридон // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 143-159.
- 4.464. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільства в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
- 4.465. Ковпаненко Н.Г. Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Н.Г. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 112-128.
- 4.466. Коренюк Ю. З історії реставрації Софії Київської / Юрій Коренюк // Ант. – 1999. – № 1. – С. 19-24.
- 4.467. Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Сергій Кот // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2005. – № 2. – С. 128-139.
- 4.468. Кривова Н.А. Власть и церковъ в 1922-1925 гг. / Наталья Александровна Кривова – М.: Арио-ХХ, 1997. – 248 с.
- 4.469. Крутенко Н. Сергій Гіляров / Наталія Крутенко // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 98-113.
- 4.470. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 4.471. Курінний П.П. Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету за час з 1.Х-1928 р. по 1.Х-1929 р. / Петро Петрович Курінний // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – № 2. – С. 6-16.
- 4.472. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / Український вільний університет, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації / Петро Курінний. – Полтава, 1994 – 140 с.
- 4.473. Лаврик Г. Правове регулювання державно-церковних відносин: традиція українських урядів періоду національно-визвольних змагань та її радянська альтернатива / Галина Лаврик // Історія релігій в Україні: Праці ХІ-ї Міжнар. наук. конф., (Львів, 16-19 травня 2001 року). – Львів: Логос, 2001. – Кн. 1. – С. 262-266.
- 4.474. Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство / Виктор Никитич Лазарев. – М.: Наука, 1978. – 335 с.
- 4.475. Лазарев В. Новые открытия в Киевской Софии / Виктор Лазарев // Архитектура СССР. – 1937. – № 5. – С. 51-54.
- 4.476. Л-въ (Лебединцевъ) П. Открытіе древнихъ мозаикъ в главномъ куполь Кіево-Софійскаго собора / Петр Лебединцевъ // Кіевская старина. – 1884. – Т. X. – № 9. – С. 162-165.
- 4.477. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / Володимир Михайлович Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.

- 4.478. Лукомский Г.К. Киев. Церковная архитектура XI-XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Репринтное воспроизведение издания 1923 года / Георгий Крескентиевич Лукомский. – К.: Техника, 1999. – 192 с.
- 4.479. Ляскоронський В. Розкопи на подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. / Василь Ляскоронський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження 1925 року. – К., 1926. – С. 87-92.
- 4.480. Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко / Д.Є. Макаренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 168 с.
- 4.481. Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі / Микола Макаренко // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – С. 27-96.
- 4.482. Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. / Руслана Маньківська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 263-271.
- 4.483. Маньковська Р.В. Архівно-слідчі справи як джерело дослідження репресій серед музейників 30-х рр. / Руслана Вікторівна Маньківська // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Збірник наукових праць. – К., 1998. – С. 85-89.
- 4.484. Маньковська Р. Музейництво в Україні / НАН України; Інститут історії України / Руслана Маньківська. – К. Інститут історії України НАН України, 2000. – 141 с.
- 4.485. Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. Сторінки історії Всеукраїнської академії наук / Л.В. Матвеева, Е.Г. Циганкова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1996. – Вип. 2. – С. 43-58.
- 4.486. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / Український держ. науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Ірина Матяш. – К., 2001. – 228 с.
- 4.487. Модзалевский В.Л. Справа охорони старовини і мистецтва у 1919 році / Вадим Львович Модзалевський // Праці центру пам'яткознавства. – 1993. – Вип. 2. – С. 261-271.
- 4.488. Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень / Іполіт Моргилевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 81-108.
- 4.489. Московченко Н. Архівні джерела про використання націоналізованих церковних приміщень Софійського собору в 20-40-х роках ХХ ст. / Н. Московченко // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, (Київ, 27-28 лист. 2003 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2004. – С. 195-198.
- 4.490. Нельговский Ю.А. Мраморы Софии Киевской / Ю.А. Нельговский // София Киевская.: Материалы и исследования. – К., 1973. – С. 56-61.
- 4.491. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / Інститут історії

- України Академії наук України, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка, Полтавський краєзнавчий музей / Олексій Нестуля. – К., Полтава, 1994. – 240 с.
- 4.492. Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.) / Полтавське наукове товариство краєзнавців та ін. / Олексій Нестуля. – Полтава, 1993 – 90 с.
- 4.493. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр.: в 2 ч. / Національна Академія наук України, Інститут історії України / Олексій Нестуля. – К., 1995. – Ч. 1: 1917 р.- середина 20-х років. – 280 с.
- 4.494. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр.: в 2 ч. / Національна Академія наук України, Інститут історії України / Олексій Нестуля. – К., 1995. – Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – 216 с.
- 4.495. Нестуля О. Дослідження культових пам'яток України в середині 20-х років ХХ ст. / Олексій Нестуля // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу, (Львів, 3-5 травня 1995 року). – К., Львів, 1995. – Ч. 3. – С. 285-287.
- 4.496. Нестуля О. З історії охорони культових пам'яток Києва 1919 року / Олексій Нестуля // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2004. – Кн. II. – С. 586-591.
- 4.497. Нестуля О. З історії охорони культурних пам'яток України середині 1920-х рр. / Олексій Нестуля, Світлана Нестуля // Історія релігій в Україні: Праці Х-ї Міжнародної наукової конференції, (Львів, 16-19 травня 2000 року). – Львів: Логос, 2000. – Кн. II. – С. 228-232.
- 4.498. Нестуля О.О. Неспокій серця (Ф.М. Мовчанівський) / Олексій Олексійович Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 209-215.
- 4.499. Нестуля О.О. Понад все він ставив істину (Ф.І. Шміт) / Олексій Олексійович Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 37-55.
- 4.500. Нестуля О.О. Служив натхненно і щиро (К.В. Мощенко) / Олексій Олексійович Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 64-72.
- 4.501. Нестуля О.О. Стан пам'яток культового призначення в середині 30-х років у радянській Україні / Олексій Олексійович Нестуля // Історична пам'ять. – 2000. – № 1-2. – С. 194-206.
- 4.502. Нестуля О. Створення музею культури і побуту в Києві / Олексій Нестуля, Світлана Нестуля // Історія релігій в Україні: Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). – Львів: Логос, 2001. – Кн. 1. – С. 291-298.
- 4.503. Нестуля О.О. Україна стала його долею (Ф.Л. Ернст) / Олексій Олексійович Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 101-113.

- 4.504. Нестуля С.І. Софійська комісія Всеукраїнської Академії наук (1921 рік) / Світлана Іванівна Нестуля // Історична пам'ять. – 2000. – № 1-2. – С. 176-182.
- 4.505. Нестуля С. Софійська комісія (середина 20-х - початок 30-х років ХХ ст.) / Світлана Нестуля // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2004. – Кн. II. – С. 591-598.
- 4.506. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / НАН України; Інститут археології / Світлана Нестуля. – Полтава: Археологія, 1997. – 98 с.
- 4.507. Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика / НАН Украины; Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевського / Надежда Николаевна Никитенко. – К., 1999. – 292 с.
- 4.508. Нікітенко Н. Давньоруське митрополиче поховання в Софії Київській: спроба ідентифікації / Надія Нікітенко, Михайло Нікітенко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2002. – Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної наук: Джерела та результати досліджень. – С. 363-376.
- 4.509. Нікітенко Н. Під покровом святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український центр біографічної некрополістики / Надія Нікітенко. – К., 2002. – 96 с.
- 4.510. Нікітенко Н.М. Собор святої Софії в Києві / Надія Миколаївна Нікітенко. – К.: Техніка, 2000. – 230 с.
- 4.511. Новицький О. Діяльність ВУАК'у в р. 1926 / Олексій Новицький // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження 1926 року. – К., 1927. – С. 3-5.
- 4.512. Новицький О.П. Звіт про діяльність Софійської комісії ВУАН / Олексій Петрович Новицький // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – № 5-6. – С. 27-32.
- 4.513. Новицький О. Здобутки українського мистецтвознавства за десятиріччя після жовтневої революції / Олексій Новицький // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – 1931. – № 1. – С. 223-232.
- 4.514. Новицький О.П. Спроби реконструкції Київської Софії / Олексій Петрович Новицький // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – К., 1930 – Т. 1. – С. 247-259.
- 4.515. Овчаренко С. Ставлення влади до культових споруд як засіб маніпулювання масовою свідомістю / С. Овчаренко // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, (Київ, 27-28 лист. 2003 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2004. – С. 219-222.
- 4.516. Ольшанська Ю.В. З історії збереження культових цінностей в Україні (ХХ ст.) / Ю.В. Ольшанська // Історична пам'ять. – 2000. – № 1-2. – С. 182-194.
- 4.517. Організація архітектурного музею в Софіївському заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 6. – С. 38.

- 4.518. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / Володимир Пащенко, Алла Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
- 4.519. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920-30 роки / Володимир Пащенко // Свобода віровизнання: Церква і держава в Україні: Матеріали Міжнар. наук. конф., (Київ, 28-30 вересня 1994 р.). – К.: Українська правнича фундація, 1996. – С. 36-40.
- 4.520. Пащенко В. Дітище ДПУ. До витоків обновленського руху в Україні / Володимир Пащенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 51-58.
- 4.521. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / Центр пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Володимир Олександрович Пащенко. – К., 1993. – 187 с.
- 4.522. Пащенко В. “Ніч минула, а день наблизився...” Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки / Академія наук України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, Відділ Академії наук України по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ / Володимир Пащенко. – К., 1994. – 168 с.
- 4.523. Пащенко В.О. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський / Володимир Олександрович Пащенко, Микола Филимонович Рибачук // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 48-57.
- 4.524. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років / Академія Наук України, головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, відділ Академії Наук по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ / Володимир Пащенко. – К., 1994. – 249 с.
- 4.525. Петровъ Н. Краткое обозрѣніе рукописей Кієво-Софійской бібліотеки / Н. Петровъ. – К., 1901. – 22 с.
- 4.526. Пилявець Л. Всеукраїнський Православний Собор 1921 р.: учасники й проблеми / Леонід Пилявець // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К.: Логос, 1997. – С. 55-63.
- 4.527. Пилявець Л. Хрещення ДПУ. З історії діяльно-христової церкви / Леонід Пилявець // Людина і світ. – 1992. – № 5-6. – С. 26-29.
- 4.528. Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського / Р. Пиріг // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89-93.
- 4.529. Плющ О.Ф. Рекомендации способов раскрытия древней фресковой живописи / Академия строительства и архитектуры УССР, Научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры и строительной техники / О.Ф. Плющ, Л.П. Калениченко. – К.: Академия строительства и архитектуры УССР, 1961. – 24 с.
- 4.530. Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві / Олексій Повстенко. – Н.-Й.: Українська вільна Академія наук у США, 1954. – 471 с.
- 4.531. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії / Академія наук України, Інститут української археографії / Наталія Дмитрівна

- Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 413 с.
- 4.532. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке / Дмитрий Владимирович Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
- 4.533. Праця науково-дослідних установ. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства в Києві в 1928-29 рр. // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Ч. 2. – С. 86-88.
- 4.534. Праця Науково-дослідних установ. Прилюдні засідання Всеукраїнського археологічного комітету // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – № 1. – С. 7.
- 4.535. Преловська І. Архівні джерела з історії Софії Київської (кінець XVIII – перша пол. XX століть) / Ірина Преловська // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших наук.-практ. Софійських читань, (Київ, 27-28 лист. 2002 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2003. – С. 174-181.
- 4.536. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917-1923 рр.) / Ірина Преловська // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К.: Логос, 1997. – С. 29-48.
- 4.537. Преловська І.М. Деякі обставини утворення державного заповідника “Софія Київська” 1930-х рр. / Ірина Миколаївна Преловська // Український музей. – К., 2003. – С. 20-27.
- 4.538. Преловська І. До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника (1934-2004) / Ірина Преловська // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, (Київ, 27-28 лист. 2003 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2004. – С. 10-17.
- 4.539. Преловська І. До 75-ої річниці Першого “надзвичайного” Церковного Собору (січень 1930 р.) / Ірина Преловська // Православний вісник – 2005. – № 1-2. – С. 47-48.
- 4.540. Преловська І.М. “Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався бути абсолютно об’єктивним...” До століття з дня народження першого директора Софійського заповідника Івана Михайловича Скуленка (1901-1990) / Ірина Миколаївна Преловська // Нові дослідження давніх пам’яток Києва: Матеріали наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”, (Київ, 22-23 листопада 2001 р.). – К., 2003. – С. 19-39.
- 4.541. Преловська І.М. Організація першої парафії УАПЦ у соборі святої Софії Київської в 1919 р. / Ірина Миколаївна Преловська // Нові дослідження давніх пам’яток Києва: Матеріали наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”, (Київ, 22-23 листопада 2001 р.). – К., 2003. – С. 174-182.
- 4.542. Преловська І. Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення Заповідника / Ірина Преловська // Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – № 1-2. – С. 146-153.
- 4.543. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / Володимир Пристайко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-

- КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70-88.
- 4.544. Расторгуєва Н.В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921-1922 р. / Н.В. Расторгуєва // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 85-89.
- 4.545. Ричка В.М. За сфабрикованим звинуваченням (В.О. Пархоменко) / Водомир Михайлович Ричка // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 233-237.
- 4.546. Рклицький С. Бібліографія Київської Софії за роки революції (1917-1927) / С. Рклицький. – К., 1928. – 13 с.
- 4.547. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / Дмитро Федорович Розовик. – К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2002. – 310 с.
- 4.548. Рохлин Д.П. Итоги анатомического и рентгеногического изучения скелета Ярослава Мудрого / Д.П. Рохлин // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. VII. – С. 46-57.
- 4.549. Рудинський М. Археологічні досліді року 1926 / Михайло Рудинський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліді 1926 року. – К., 1927. – С. 7-15.
- 4.550. Савчук Л. Титан музейної справи (пам'яті Данила Щербаківського) / Л. Савчук // Історія релігій в Україні: Праці X-ї Міжнародної наукової конференції, (Львів, 16-19 травня 2000 року). – Львів: Логос, 2000. – Кн. II. – С. 247-251.
- 4.551. Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Василий Иванович Силантьев. – Харків: ХГПУ, 1998. – 232 с.
- 4.552. Силантьєв В.І. Історико-правові аспекти державно-церковних відносин в Україні у 1917-1920 рр. / Василь Іванович Силантьєв // Грані. – 2005. – № 2. – С. 15-19.
- 4.553. Скляренко С.М, У сфабрикованій справі “СВУ” (Й.Ю. Гермайзе) / С.М, Скляренко // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 129-133.
- 4.554. Скуленко И. Реставрация бывш. Софиевского собора в Киеве / Иван Скуленко // Советский музей. – 1936. – № 3. – С. 55-59.
- 4.555. Скуленко І. Реставрація Софійського собору / Іван Скуленко // Соціалістичний Київ: Журнал Київської Міської Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів. – 1936. – № 5. – С. 37-38.
- 4.556. Соколюк Л.Д. Михайло Бойчук як художник-реставратор / Людмила Данилівна Соколюк // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2001. – № 5. – С. 38-39.
- 4.557. Сычев Н.П. Избранные труды / Николай Петрович Сычев. – М.: Советский художник, 1976. – 435 с.
- 4.558. Тематичний план ВУАН на 1932 р. // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1931. – № 4-6. – С. 3-83.
- 4.559. Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.) / Тетяна Тимченко // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2001.

- № 4. – С. 48-71.
- 4.560. Тимченко Т.Р. Микола Касперович. 60 літ у небутті / Тетяна Ростиславівна Тимченко // Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток: Матеріали та тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1999. – С. 184-190.
- 4.561. Тимченко Т.Р. Проблеми розвитку музейної реставрації в Києві у 1920 - першій половині 1930-х років / Тетяна Ростиславівна Тимченко // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення: Тези та матеріали доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1998. – С. 154-157.
- 4.562. Толін Н. Боротьба церкви проти народів СРСР / Н. Толін // Антираелігійний збірник. – К., 1941. – С. 94-104.
- 4.563. Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської / Ірма Фантимівна Тоцька // Київський Болховітіновський збірник. – К., 1993. – С. 122-139.
- 4.564. Тоцька І. До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській / Ірма Тоцька // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2002. – Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної наук. Джерела та результати досліджень. – С. 512-523.
- 4.565. Третяк К. Втрачені споруди та пам'ятники Києва. Довідник / Кирило Третяк. – К.: Київський університет, 2004. – 248 с.
- 4.566. Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту / Кирило Третяк. – К.: Київський університет, 2001. – 202 с.
- 4.567. Труш І.В. До історії Софійського подвір'я в 20-30-ті роки ХХ ст. / Ірина Володимирівна Труш // Нові дослідження давніх пам'яток Києва: Матеріали наук. конференції Національного заповідника "Софія Київська", (Київ, 22-23 листопада 2001 р.). – К., 2003. – С. 209-212.
- 4.568. Труш І. Життя будівель на території Софійського собору в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. / Ірина Труш // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника "Софія Київська". – К., 1996. – С. 25-26.
- 4.569. Турченко Ф. Українська Автокефальна / Федір Турченко, Олександр Ігнатуша // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166-175.
- 4.570. Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. / Федір Турченко // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К.: Логос, 1997. – С. 23-28.
- 4.571. Удріс І. До питання про концепцію історії українського мистецтва у вітчизняному мистецтвознавстві початку ХХ століття / І. Удріс // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2004. – № 7. – С. 116-132.
- 4.572. Удріс І. Становлення київської школи мистецтвознавства останньої чверті ХІХ – початку ХХ століття / І. Удріс // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2005. – № 3. – С. 141-149.
- 4.573. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) / Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

- 4.574. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 319 с.
- 4.575. Федоров О. Імперіалізм і релігія / О. Федоров // Анतिрелігійний збірник. – К., 1941. – С. 105-118.
- 4.576. Хроніка. В Академії Архітектури УРСР. Інститут монументального живопису і скульптури // Вісник Академії Архітектури УРСР. – 1952. – № 4. – С. 38.
- 4.577. Чередниченко А. Діяльність Софійської комісії Української Академії Наук у 20-30 рр. ХХ ст. / Анастасія Чередниченко // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших наук.-практ. Софійських читань, (Київ, 27-28 лист. 2002 р.) / Національний заповідник “Софія Київська”. – К., 2003. – С. 207-213.
- 4.578. Шаповал Ю.І. Справа “Спільки визволення України”: погляд із відстані 75 років / Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 132-143.
- 4.579. Шероцький К.В. Київ. Путівник. Репринтне відтворення видання 1917 року / Костянтин Віталійович Шероцький. – К.: Кобза, 1994. – 374 с.
- 4.580. Широцький К. Старовинне мистецтво на Україні / Костянтин Широцький. – К.: Криниця, 1918. – 23 с.
- 4.581. Шихненко І.М. О.С. Грушевський: слід в історії України / І.М. Шихненко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія “Історія”. – 2005. – № 77-79. – С. 147-150.
- 4.582. Шмит Ф. Об исследовании и издании памятников древне-русского искусства / Федор Шмит // Наука на Украине: Орган научного комитета Укрглавпрофобра. – 1922. – № 3. – С. 125-145.
- 4.583. Шмидт Ф. Охрана старины на Украине / Федор Шмидт // Художественная жизнь: Бюлетень художественной секции Народного Комиссариата по Просвещению. – 1920. – № 4/5. – С. 15-17.
- 4.584. Шміт Ф.І. Мистецтво Старої Русі-України / Федір Іванович Шміт. – Харків: Союз, 1919. – 100 с.
- 4.585. Шміт Ф. Пам’ятки староруського мистецтва (про досліджування й видання їх) / Федір Шміт. – Харків: ред.-видавничий відділ НКО, 1922. – 40 с.
- 4.586. Шміт Ф. Про видання св. Софії / Федір Шміт // Збірник секції мистецтв – К., 1921. – С. 103-111.
- 4.587. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.) / Іван Гаврилович Шовкопляс. – К.: АН УРСР, 1957. – 424 с.
- 4.588. Эрнст Ф. Художественныя сокровища Кіева, пострадавшія въ 1918 году / Федор Эрнст. – К.: Гуро, 1918. – 20 с.
- 4.589. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського. 1924-1930 / НАН України; Інститут історії України / О. Юркова. – К., 1999. – 432 с.
- 4.590. Яковлев Н.А. Начальный этап исследований Софийского собора в Киеве: работы архитектора М.А. Щурупова (1838 г.) / Н.А. Яковлев // Российская археология. – 2002. – № 1. – С. 113-121.

5. Автореферати дисертацій

- 5.590. Бевзюк Н.П. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 “История СССР” / Н.П. Бевзюк. – О., 1989 – 20 с.
- 5.591. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / С.І. Білокінь. – К., 2000. – 35 с.
- 5.592. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький як історик культури, організатор пам’яткоохоронного та музейного руху: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.І. Бонь. – Х., 2000 – 20 с.
- 5.593. Везомська С.Ж. Ф.Ернст у пам’яткоохоронному русі України 1917-1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Ж. Везомська – Х., 2005. – 17 с.
- 5.594. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія суспільних рухів і політичних партій” / Я.В. Верменич. – К., 1993. – 24 с.
- 5.595. Герій О.О. Орнамент Софії Київської (генеза, типологія, художньо-функціональні особливості): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06 “Декоративне і прикладне мистецтво” / О. О. Герій. – Л., 2003. – 19 с.
- 5.596. Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921-1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.С. Демидович. – К., 2005. – 17 с.
- 5.597. Денисенко О.А. Охорона і збереження пам’яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Денисенко. – К., 2002. – 19 с.
- 5.598. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917- 1921рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.М. Євсєєва. – К., 2002. – 19 с.
- 5.599. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932- 1938): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.Г. Єфіменко. – К., 2001. – 18 с.
- 5.600. Зінченко А.Л. Життя і діяння митрополита Василя Липківського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.Л. Зінченко. – К., 1998 – 34 с.
- 5.601. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. - 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М. Ігнатуша.

- Д., 2006. – 39 с.
- 5.602. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.М. Киридон. – К., 2006. – 34с.
- 5.603. Кручек О.А. Культура в УСРР в 1920-1923 рр. як об’єкт державної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Кручек. – К., 1997 – 22 с.
- 5.604. Лаврик Г.В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): історико-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.В. Лаврик. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.
- 5.605. Нестуля С.І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917- початок 30-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.І. Нестуля. – Запоріжжя, 1998. – 17с.
- 5.606. Нечипоренко З.В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / З.В. Нечипоренко. – Черкаси, 2006. – 20 с.
- 5.607. Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Очеретянко. – Х., 1999 – 19 с.
- 5.608. Пащенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.02 “Вітчизняна історія” / В.О. Пащенко. – К., 1993 – 80 с.
- 5.609. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Силантьєв. – Х., 2005. – 38 с.
- 5.610. Слободянюк Е.П. Православ’я на Україні у 20-х - середині 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Е.П. Слободянюк. – Львів, 1996 – 20 с.
- 5.611. Соколюк Л.Д. Михайло Бойчук та його концепція розвитку українського мистецтва (перша третина ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мистецтвознавства: спец. 17.00.05 “Образотворче мистецтво” / Л.Д. Соколюк. – К., 2004. – 35с.
- 5.612. Стародуб А.В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917-1921 років: український аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / А.В. Стародуб. – К., 1999 – 20 с.
- 5.613. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.Ю. Теодорович. – Донецьк, 2002 – 19 с.
- 5.614. Тимченко Т.Р. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. 1920-1940 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- мистецтвознавства: спец. 17.00.08 “Музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам’яток архітектури” / Т.Р. Тимченко. – К., 1998 – 16 с.
- 5.615. Ткачук О.В. Український церковно-православних рух 1917-1921 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Ткачук. – К., 2006. – 19 с.

6. Періодична преса

- 6.616. Більшовик: Орган Київського міського комітету КП(б)У та Міської Ради. – К. – 1935. – 24 липня.
- 6.617. Пролетарська Правда: Щоденна газета Київського окружного комітету КП(б)У, Окружного виконавчого комітету й окрпрофбюро. – К. – 1922. – 22 березня.
- 6.618. Пролетарська Правда: Щоденна газета Київського окружного комітету КП(б)У, Окружного виконавчого комітету й окрпрофбюро. – К. – 1922. – 12 квітня.
- 6.619. Пролетарська Правда: Щоденна газета Київського окружного комітету КП(б)У, Окружного виконавчого комітету й окрпрофбюро. – К. – 1933. – 31 травня.
- 6.620. Пролетарська Правда: Щоденна газета Київського окружного комітету КП(б)У, Окружного виконавчого комітету й окрпрофбюро. – К. – 1934. – 16 червня.
- 6.621. Слово: Щоденна церковно-громадська часопись. – К. – 1918. – 14 листопада.
- 6.622. Слово: Щоденна церковно-громадська часопись. – К. – 1918. – 16 листопада.
- 6.623. Слово: Щоденна церковно-громадська часопись. – К. – 1918. – 22 листопада.
- 6.624. Слово: Щоденна церковно-громадська часопись. – К. – 1918. – 23 листопада.
- 6.625. Слово: Щоденна церковно-громадська часопись. – К. – 1918. – 24 листопада.
- 6.626. Слово: Щоденна церковно-громадська часопись. – К. – 1918. – 30 листопада.
- 6.627. Урядовий кур’єр: Газета центральних органів виконавчої влади України. – К. – 2002. – 11 квітня.
- 6.628. Урядовий кур’єр: Газета центральних органів виконавчої влади України. – К. – 2006. – 6 січня.